

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія

ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 2

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

*Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Михайлишин У.Б. – *д-р психол. наук, професор*

Відповідальний

секретар: Смук О.Т. – *канд. психол. наук*

Члени редколегії:

Корольчук В.М. – *д-р психол. наук, професор*

Корольчук М.С. – *д-р психол. наук, професор*

Расвська Я.М. – *д-р психол. наук, доцент*

Хміляр О.Ф. – *д-р психол. наук, професор*

Ендріулайтієне Ауксе – *д-р психол. наук, професор*

Конрад Яновський – *PhD, віце-декан факультету психології*

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet

Вченою радою Державного вищого навчального закладу

«Ужгородський національний університет», протокол № 5 від 12 травня 2022 року.

Науковий журнал «Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія»

заресстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію

друкованого засобу масової інформації серія КВ № 24630-14570Р від 20.11.2020 р.)

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 1017 від 27 вересня 2021 року (додаток 3)

журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б».

Офіційний сайт видання: www.psy-visnyk.uzhnu.uz.ua

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату

за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Автори статей несуть всю повноту відповідальності

за зміст статей, достовірність даних, фактів, цитат, рівень незалежності отриманих результатів.

ISSN 2786-5010 (Print)

ISSN 2786-5029 (Online)

© Ужгородський національний університет, 2022

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Демський В. В., Москалець В. П. МЕТОДОЛОГІЯ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....	7
Карпенко Є. В. ГЕНЕЗА ПРОБЛЕМИ ЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ.....	11
Литвинчук А. І. СХИЛЬНІСТЬ ДО МАНІПУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ.....	15
Міщиha Л. П., Кравченко В. Ю. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЖІНКИ У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ.....	20
Нестеренко П. О. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТАТІ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПСИХОЛОГА М. ГРОТА (1852–1899 РР.).....	25

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ

Коренєва Ю. П., Чугуєва І. Є. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СИНДРОМУ КУВАД ЯК ФЕНОМЕНУ ТАТКІВСТВА.....	32
---	----

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Astremska I. V. TRAINING AND DEVELOPMENT OF SUPERVISORS OF SUPPORTING PROFESSIONS IN UKRAINE.....	36
Кабанцева А. В. ТЕХНОЛОГІЯ НАДАННЯ МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ, ЯКЕ ЗАЗНАЛО ЗБИТКУ ПСИХІЧНОМУ ЗДОРОВ'Ю.....	41

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Курова А. В. ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД В ДОСЛІДЖЕННІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я МОЛОДІ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ.....	46
---	----

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Пономаренко Я. С. САМОУПРАВЛІННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В КОНТЕКСТІ ЇХ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ.....	51
---	----

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Абсалямова Л. М., Ворожбіт-Горбатюк В. В. ТЕОРІЯ ОРТОБІОЗУ ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	56
Гусєв А. І., Цибух Л. М. СТАБІЛІЗАЦІЯ ПСИХІЧНОГО СТАНУ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	60
Лазуренко О. О., Сміла Н. В. ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ЛІКАРЯ В УМОВАХ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ.....	65
Khavula R. M. WAYS OF PROVIDING PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF YOUNG PEOPLE PRONE TO BOREDOM.....	69

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Литовченко В. П., Литовченко С. В. ДЕНТОФОБІЯ: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОФІЛАКТИКА ІЗ ДОТРИМАННЯМ НОРМ ІНКЛЮЗИВНОСТІ.....	74
Соколова Г. Б., Кравець Ю. О. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ.....	81
Яновська Т. А. ОСОБЛИВОСТІ МИСЛЕННЄВИХ ПРОЦЕСІВ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ.....	86

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

Матейко Н. М. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВИХ В УМОВАХ БОЙОВИХ ДІЙ.....	90
Ушакова І. М. ПСИХОПРОФІЛАКТИКА ВИНИКНЕННЯ ГОСТРИХ СТРЕСОВИХ РОЗЛАДІВ У ПРАЦІВНИКІВ ДСНС УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	95

ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ; ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Близнакова О. М., Галушко Л. Я., Мельничук І. Я. ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ ЯК ПРОЦЕС: МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ФАСИЛІТАЦІЇ.....	100
Нестеренко Н. В. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ВІДДАНОСТІ В УПРАВЛІНСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: ЗАГАЛЬНОПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ	104

CONTENTS

GENERAL PSYCHOLOGY, HISTORY OF PSYCHOLOGY

Demskyi V. V., Moskalets V. P. METHODOLOGY OF STUDYING THE RELIGIOUS CONSCIOUSNESS OF MILITARY PERSONNEL.....	7
Karpenko Ye. V. THE GENESIS OF THE PROBLEM OF ETHNIC TOLERANCE.....	11
Lytvynchuk A. I. PREDISPOSITION TO THE MANIPULATIVE INFLUENCE OF PERSONS WITH DIFFERENT LEVELS OF PSYCHOLOGICAL SAFETY.....	15
Mishchykha L. P., Kravchenko V. Yu. PSYCHOLOGICAL WELL-BEING FEATURES OF A WOMAN IN MIDDLE ADULTHOOD.....	20
Nesterenko P. O. THE STATE OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF THE PROBLEM OF RESEARCHING THE FIGURE OF THE OUTSTANDING UKRAINIAN PSYCHOLOGIST M. GROT (1852–1899).....	25

PSYCHOPHYSIOLOGY

Korenjeva Yu. P., Chuhuieva I. Ye. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE SYNDROME OF KUVAD AS A PATHERHOOD PHENOMENON.....	32
---	----

MEDICAL PSYCHOLOGY

Astremaska I. V. TRAINING AND DEVELOPMENT OF SUPERVISORS OF SUPPORTING PROFESSIONS IN UKRAINE.....	36
Kabantseva A. V. TECHNOLOGY OF PROVIDING MEDICAL AND PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO THE POPULATION WHOSE MENTAL HEALTH HAS BEEN DAMAGED.....	41

SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

Kurova A. V. TECHNOLOGICAL APPROACH IN THE RESEARCH OF THE PSYCHOLOGICAL HEALTH OF YOUTH IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY.....	46
---	----

LEGAL PSYCHOLOGY

Ponomarenko Ya. S. SELF-MANAGEMENT OF POLICE OFFICERS IN THE CONTEXT OF PERSONALITY'S-PROFESSIONAL FULFILLMENTITY	51
--	----

PEDAGOGICAL AND AGE PSYCHOLOGY

Absaliamova L. M., Vorozhbit-Horbatiuk V. V. THEORY OF ORTHOBIOSIS ON THE PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INTELLECTUAL ORIENTATIONS OF YOUTH STUDENTS.....	56
Husiev A. I., Tsybukh L. M. STABILIZATION OF THE MENTAL STATE OF HIGHER EDUCATION STUDENTS IN THE CONDITIONS OF WAR.....	60
Lazurenko O. O., Smila N. V. PECULIARITIES OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT IN VIEW OF CONTINUOUS PROFESSIONAL EDUCATION.....	65
Khavula R. M. WAYS OF PROVIDING PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF YOUNG PEOPLE PRONE TO BOREDOM.....	69

SPECIAL PSYCHOLOGY

Lytovchenko V. P., Lytovchenko S. V. DENTOPHOBIA: PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS AND PREVENTION WITH OBSERVANCE OF INCLUSIVE STANDARDS.....	74
Sokolova H. B., Kravets Yu. O. FEATURES OF THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF ADOLESCENTS WITH DISORDERS OF INTELLECTUAL DEVELOPMENT.....	81
Yanovska T. A. FEATURES OF THOUGHT PROCESSES YOUNGER SCHOOL STUDENTS WITH DELAYED MENTAL DEVELOPMENT.....	86

PSYCHOLOGY OF ACTIVITY IN SPECIAL CONDITIONS

Mateiko N. M. EMPIRICAL STUDY OF THE HARDINESS OF THE MILITARY IN THE CONDITIONS OF HOSTILITIES90

Ushakova I. M. PSYCHOPROPHYLAXIS OF THE OCCURRENCE OF ACUTE STRESS DISORDERS AMONG EMPLOYEES OF THE SES OF UKRAINE DURING THE WAR.....95

ORGANIZATIONAL PSYCHOLOGY; ECONOMIC PSYCHOLOGY

Blyzniukova O. M., Halushko L. Ya., Melnychuk I. Ya. DECISION-MAKING AS A PROCESS: POSSIBILITY OF APPLYING FACILITATION100

Nesterenko N. V. TEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF CORPORATE CULTURE AND ORGANIZATIONAL COMMITMENT IN MANAGERIAL ACTIVITY: GENERAL PSYCHOLOGICAL CONTEXT.....104

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.2.1>

Демський В. В.

*кандидат психологічних наук, доцент,
старший викладач кафедри психології, педагогіки
та соціально-економічних дисциплін
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького*

Москалець В. П.

*доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної та клінічної психології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

МЕТОДОЛОГІЯ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

METHODOLOGY OF STUDYING THE RELIGIOUS CONSCIOUSNESS OF MILITARY PERSONNEL

Дослідження питання вивчення релігійної самосвідомості військовослужбовців зумовлена впровадженням інституту військового капеланства у структуру силових відомств держави. А також необхідності пошуку нових ресурсів щодо збереження психічного здоров'я комбатантів.

У статті проаналізовано основні дослідницькі підходи в психологічній науці щодо вивчення релігійної самосвідомості особистості. Теоретично розглянуто наступні дослідницькі підходи до вивчення релігійної самосвідомості військовослужбовців: історичний, порівняльний, контекстуальний і психолого-герменевтичний. Встановлено, що історичний підхід до розгляду релігійних феноменів полягає в тому, що їх досліджують в контексті життя суспільства, як результат певних умов існування людей. При історичному підході до релігійних феноменів вчені намагаються дослідити у діахронічному плані причини та наслідки в історії релігійних інститутів, ідей і способів дії. Порівняльний підхід до вивчення сучасної релігії передбачає виявлення загального й відмінного в різних релігіях у цей момент. Виділення груп з різною релігійною самоідентифікацією дозволяє чітко визначити особливості сучасної релігійної та атеїстичної свідомості. Контекстуальний підхід до вивчення релігії спрямований на визначення способів, через які впливають на релігію її соціальний, політичний та інший контексти. Психолого-герменевтичний підхід до вивчення сучасної релігії звертає увагу на змісти релігійних явищ й релігії для військовослужбовців або на інтерпретації, які їх дають військовослужбовці явищам і релігіям.

Перспективою подальших наукових розвідок може бути вивчення питань щодо використання традиційних психологічних методів та стандартизованих методик вивчення релігійності курсантів вищих військових навчальних закладів.

Ключові слова: військовослужбовці, дослідницькі підходи, релігійна самосвідомість, герменевтика, релігія.

The research of the issue of the religious consciousness of military personnel is caused by the introduction of the institute of military chaplaincy into the structure of the state's law enforcement agencies as well as by the need to search for new approaches to the mental preservation of combatants.

This article attempts to analyze the main research approaches in psychological science regarding the study of individual religious consciousness. The following research approaches to the study of religious consciousness of military personnel are theoretically described: historical, comparative, contextual and psychological-hermeneutic. It has been established that a historical approach to the consideration of religious phenomena envisages that they are studied in the context of social life as a result of certain conditions of people's existence. With a historical approach to religious phenomena, scientists try to investigate diachronically the reasons and consequences in the history of religious institutions, ideas and methods of action. A comparative approach to the study of modern religion involves identifying the common and the different in various religions at a specific time. The determination of groups with different religious self-identification makes it possible to clearly define the features of modern religious and atheistic consciousness. A contextual approach to the study of religion aims to identify the ways in which religion is influenced by its social, political, and other contexts. A psychological-hermeneutic approach to the study of modern religion pays attention to the contents of religious phenomena and religion for military personnel or to the interpretations that military personnel give to phenomena and religions.

The prospects of future scientific research include the study of issues related to the use of traditional psychological methods and standardized methods of studying the religion of military cadets.

Key words: military personnel, research approaches, religious consciousness, hermeneutics, religion.

Вступ. У контексті науково-психологічного підходу релігійну самосвідомість можемо розглядати як феномен суб'єктивної дійсності, як особливий вимір життєвого досвіду особистості й, у той же час, як соціальний і культурно-історичний феномен. Хочемо звернути увагу на правомірність та абсолютну рівність всіх форм прояву релігійної самосвідомості, опосередкованого індивідуальною своєрідністю особистості, її унікальною біографією. Вибір науково-психологічного підходу у вивченні релігійної самосвідомості дозволяє вирішити важливе методологічне питання, пов'язане із проблемою світоглядних установок дослідника, його ставленням до релігії.

Необхідно зазначити, що діяльність дослідника-психолога спрямована, насамперед, на змістовний аналіз релігійної самосвідомості як особливої психологічної реальності, у його взаємозв'язку з іншими аспектами життєдіяльності, на вивчення психологічних чинників його формування. Отже, таке дослідження потрібно проводити з урахуванням загальнометодологічних принципів психологічного дослідження. Таким чином, дослідницька позиція психолога – це позиція вченого, який прагне уникнути крайностей як теологічної заангажованості, так і світського критицизму, нігілізму та атеїзму.

Виклад основного матеріалу. Аналіз літературних джерел, окрім загальнометодологічного, дозволив виокремити історичний, порівняльний, контекстуальний і психолого-герменевтичний дослідницькі підходи до вивчення релігійної самосвідомості особистості. При цьому необхідно вказати на те, що сучасні дослідження релігійної самосвідомості потребують, на наш погляд, комплексності, пов'язаної з одночасним використанням різних підходів.

Розглянемо детальніше вищезазначені дослідницькі підходи до вивчення релігійної самосвідомості військовослужбовців.

1. Історичний підхід до розгляду релігійних феноменів полягає в тому, що їх досліджують в контексті життя суспільства як результат певних умов існування людей. При історичному підході до релігійних феноменів вчені намагаються дослідити у діахронічному плані причини та наслідки в історії релігійних інститутів, ідей і способів дії. Релігійний досвід розглядають, таким чином, як складову частину того або іншого культурного цілого, як ланку історичного процесу, у якому сьогодні виростає з минулого [3]. Під час використання історичного підходу передбачено реконструкцію поглядів дослідників теолого-філософського й психологічного напрямків.

2. Порівняльний підхід до вивчення сучасної релігії передбачає виявлення загального й відмінного в різних релігіях у цей момент. За допомогою порівняльного підходу можна умовно розділити досліджуваних на підставі анкетного опитування на групи «віруючих» й «атеїстів». Виділення груп з різною релігійною самоідентифікацією дозволяє чітко визначити особливості сучасної релігійної та атеїстичної свідомості [1].

3. Контекстуальний підхід до вивчення релігії спрямований на визначення способів, через які

впливають на релігію її соціальний, політичний та інший контексти. Контекстуальний аспект роботи пов'язаний з тим впливом, що його зробив період радикальних соціальних змін (перетворень) на суб'єктів релігійної самосвідомості. З урахуванням цього учасниками дослідження слід обирати військовослужбовців зрілого віку, що пережили як період стабільного розвитку суспільства, так і глобальні зміни усталених соціальних стереотипів.

4. Психолого-герменевтичний підхід до вивчення сучасної релігії звертає увагу на змісти релігійних явищ й релігії для військовослужбовців або на інтерпретації, які їх дають військовослужбовці явищам і релігіям. Особливо продуктивними герменевтичні дослідження є у випадку, якщо розглядати нові інтерпретації старих релігій як своєрідне духовне вирішення тих проблем, що здаються нерозв'язними іншими способами, є екзистенціальними за своєю природою [2].

Герменевтичний метод вперше почали використовувати при тлумаченні священних текстів. Він є сукупністю загальних принципів, що стосуються інтерпретації духовної суті різних проявів культури та історії, а не тільки писемних пам'яток [6]. Текст у герменевтиці розглядається як свідчення духовного світосприйняття, як доказ цього досвіду.

У психології герменевтичний метод теоретично обгрунтував В. Дильтей [2]. Він пов'язував розуміння з почуттям історичності в інтерпретатора, що дозволяє бачити текст у його зв'язку з певним часом і місцем. В. Дильтей, як засновник психології розуміння, протиставляє те пояснення, яке дається в науках про природу на основі каузальності, аналізу, систематизації, логічного виведення, тому розумінню, що реалізується в науках про дух, насамперед це стосується інтуїтивного проникнення одного життя в інше. У психології розуміння головним є не причинне пояснення справжнього життя, а співвіднесення внутрішніх значеннєвих утворень (переживань) з світом культурно-історичних цінностей. На думку В. Дильтея, розуміння внутрішнього світу іншого відбувається за допомогою «співпереживання», «відчуття», воно передбачає проникнення в духовний світ автора тексту й вводить суб'єктивні переживання в значеннєві зв'язки, які формуються поза суб'єктом, зокрема у духовній культурі – мистецтві, релігії, моралі, праві [2].

Таким чином, за В. Дильтеєм, ми розуміємо релігію, виявляючи релігійні змісти в справжньому житті за допомогою співвіднесення переживань із світом культурно-історичних цінностей. Розглядаючи розуміння як метод і як психічний процес, дослідник вважає, що «процес розуміння» може відбуватися на будь-якому рівні пізнання й практично з будь-яким матеріалом від «сирих» експериментальних даних до теоретичних «уявлень». В. Дружинін вказує, що розуміння проявляється при пізнанні унікального цілісного об'єкта, результатом якого є його оцінка й «переживання розуміння». Враховуючи думку В. Дружиніна, розуміння можна визначити як психологічний аналіз унікальних продуктів творчої діяльності [2].

При цьому необхідно зазначити, що об'єктом герменевтики є унікальна психічна індивідуальність людини, її неповторний життєвий шлях. До основних модифікацій психологічного герменевтичного методу можна зарахувати: графологічний і фізіогномічний методи, психоаналітичну інтерпретацію, сукупність проєктивних методів, аналіз результатів діяльності, біографічний метод.

Розглянемо рівні розуміння значеннєвої організації релігійного досвіду особистості на основі психолого-герменевтичного підходу.

1. Герменевтико-феноменологічний рівень. На цьому рівні релігійну самосвідомість можна трактувати як універсальну даність, що споконвічно властива людині, існує поза конкретними історичними умовами та лише виявляється у них. Феноменологічні дослідження передбачають опис та класифікацію релігійних феноменів, розробку їхньої типології для виявлення інваріантних структурних елементів релігійної свідомості й практики. При цьому підході не бажано робити висновки про реальність, яка пов'язана з вивченими явищами. Кожне конкретне релігійне явище потрібно розглядати як варіант одного «фундаментального» феномена [7].

2. Екзистенційний рівень. Цей рівень передбачає вивчення ціннісно-сислового аспекту релігійної самосвідомості особистості. Цей аспект можна враховувати при виявленні екзистенціальної структури (основних буттєвих, загальнолюдських, релігійних особистісних цінностей), основних значеннєвих полюсів, головного значеннєвого контексту, що визначає для індивіда його релігійна свідомість.

3. Психоаналітичний рівень. Цей рівень пов'язаний з інтерпретацією (розшифруванням) неусвідомлюваних мотиваційних аспектів особистісних змістів, що пов'язані з очевидним змістом автобіографічного оповідання-спогаду про релігійність особистості. Цей підхід дозволив поєднати дві дослідницькі позиції в процесі психолого-герменевтичного аналізу: зовнішню, об'єктивну та внутрішню, феноменологічну; спрямувати методи вивчення глибинних особистісних структур в «загальне русло рефлексивного й відтвореного дослідження» [2].

Окремо відмітимо можливості та обмеження конкретних груп загальнонаукових методів щодо вивчення релігійної самосвідомості військовослужбовців. Зокрема, необхідно вказати, що, наприклад, метод спостереження може бути джерелом відомостей про поведінку бійця у релігійному контексті, його можна використовувати для вивчення нових релігійних рухів. Результати, отримані в процесі спостереження, можна використати для зіставлення релігійних уявлень та орієнтацій з реальною поведінкою віруючих. Обмеження цього методу пов'язані, насамперед з особистістю дослідника, з його власними, часом неусвідомленими установками, з етичними аспектами релігійних феноменів. Через подібні причини метод експерименту, що його застосовують у різних сферах психологічного дослідження, практично не застосовується для вивчення релігійної свідомості, тому що почуття й переживання віруючої

людини не можуть бути об'єктом маніпулювання. Винятком може бути експеримент з впровадження програм релігійного навчання, пов'язаний з виявленням психологічної ефективності запропонованих моделей. Також широко відомі експерименти, пов'язані з вивченням структури релігійного переживання, у яких людині, учаснику експерименту, пропонується зафіксувати думки й почуття, що виникають у неї після прочитання релігійних текстів.

Стандартизовані психодіагностичні методики, як правило, можна використовувати для виявлення змінних (ознак), що відображають особистісні детермінанти релігійної самосвідомості.

Необхідно зазначити, що стан релігійності є відносно стійкою системою субординованих релігійних властивостей (ознак), які можна фіксувати за допомогою таких критеріїв: ознаки свідомості, поведінки, включеність в релігійні відносини. Релігійній свідомості властиві віра, почуттєва наочність, створені уявою образи, символічність, алегоричність, діалогічність, сильна емоційна насиченість, функціонування за допомогою мови релігії.

Як зазначає А. Радугін «не слід думати, що в релігійній свідомості є якась тільки їй властива ознака», тому можна стверджувати, що зазначені риси властиві не тільки релігійній свідомості. Своєрідність релігійної свідомості полягає «у сукупності, комбінації, кореляції й субординації рис», її інтегративною ознакою є релігійна віра [2].

Для дослідження релігійної свідомості важливим є дослідження релігійних мотивів діяльності – внутрішніх стимулів дії, вираженням яких може бути релігійна потреба, віра, ідея, почуття. Особливо важливим є визначення місця релігійних мотивів у системі мотивації поведінки. Проте у дослідженні релігійного досвіду особистості необхідно враховувати й показники релігійної поведінки як сукупності взаємозалежних дій, що узгоджуються з релігійними нормами, мають символічний характер і виражають релігійні значення й змісти. Релігійна поведінка включає людину в певну систему відносин культового й позакультового характеру, важливим показником релігійної поведінки є членство людини в релігійній громаді.

Зазначені характеристики релігійності свідчать про специфічні риси, які виражаються у ставленні до Бога, світу, себе, інших людей, у повсякденній поведінці в різних сферах особистого й громадського життя. Саме їх і важливо враховувати в процесі діагностичного тестування.

Проєктивні методи почали використовувати у вітчизняній психології з другою половиною ХХ століття. Їх було теоретично обґрунтовано через поняття «установки», «особистісний зміст», «індивідуальний стиль особистості», «життєві відносини», «життєвий зміст», «значеннєві структур особистості» та інше [4]. При використанні проєктивних методів феномен проєкції (їх основний психологічний механізм) можна адекватно зрозуміти у термінах особистісних змістів і відповідних (внутрішніх і зовнішніх) дій суб'єкта щодо «пошуку або приховування, маскування «справжніх» змістів Я» [2].

Про особистісний зміст, що відображає оцінку об'єктивних обставин і дій у них суб'єкта та робить доступними для свідомості особистісно-значимі характеристики обставин дії – найбільш повно можна дізнатися саме з проєктивних методик. Проєктивний стимульний матеріал характеризується різним ступенем визначеності, передбачає мимовільне звертання людини до свого досвіду, відтворення «середовища, витвореного власною індивідуальністю» [4].

Він виявляється в результатах обстеження суб'єктивних індивідуальних особистісних змістів, метафоричного змісту Я особистості, індивідуального образу світу як «цілісного багатомірного й багаторівневого розуміння дійсності, що формується протягом всього життя суб'єкта та виконує функції регуляції практичної діяльності, опосередковує будь-які процеси психічного відображення» [7].

Таким чином, методи, що функціонують на основі феномена проєкції, дозволяють реконструювати індивідуальний образ світу особистості військовослужбовців, вивчати систему їх особистісних змістів. Ці змісти, як правило, виявляються в різних формах трансформації, зокрема тимчасових, просторових, причинно-наслідкових, імовірнісних параметрів дійсності, у суб'єктивній інтерпретації ситуацій і подій. Такі особливості проєктивних методів свідчать про їх релевантність завданню дослідження значеннєвої організації значеннєвої організації релігійної самосвідомості особистості.

Біографічний метод як і проєктивний, є однією з модифікацій психолого-герменевтичного підходу. Його широко використовують в психології релігії. Вивчення автобіографій, щоденників, записів снів, історій є важливим матеріалом для психолога, який досліджує індивідуально-значеннєву природу релігійного досвіду. Обмеження у використанні цього методу пов'язані із загальними обмеженнями герменевтичних методів, викликаних необхідністю інтерсуб'єктивної валідації результатів.

Основою психосемантичних методів є «методологія виміру локалізації об'єктів у просторі, утвореному системою базових семантичних координат суб'єктивної категоризації об'єктів й явищ» [4]. Від-

повідно до визначення запропонованого В. Петренко «в експериментальній психосемантиці сам суб'єкт є носієм значеннєвого семантичного простору. У психосемантиці кожній людині відповідає простір змістів, певний мікрокосм, і, прочитуючи ці «записи» особистісних змістів іншої людини, дослідник дешифрує, реконструює свідомість респондента» [4]. Предметом психосемантичного аналізу є конотативне значення, тобто емоційна сторона, емоційний заряд суб'єктивних образів об'єктів, явищ або їхніх символів. Проте, як зазначає Д. Леонтьєв емоційне ставлення лише вказує на зміст, що конкретно розкривається через співвіднесення ставлення до об'єкта з життєвими відносинами суб'єкта [7]. Через це психосемантичні методи використовуються як метод аналізу суб'єктивного значення базових понять релігійної традиції. Отримані результати необхідно інтерпретувати з урахуванням місця цих об'єктів у системі життєвих відносин суб'єкта релігійної самосвідомості, через зіставлення цих даних з іншими компонентами релігійних орієнтацій.

На завершення огляду основних груп методів вивчення релігійної самосвідомості військовослужбовця та його значеннєвої організації необхідно зазначити, що жоден з них окремо не охоплює цілісну природу досліджуваного феномена, проте зазначені методи можна використовувати в конкретному дослідженні на основі психологічного принципу додатковості.

Висновок. Завершуючи аналіз методологічних підходів до вивчення релігійної самосвідомості особистості необхідно зазначити, що ці методи пов'язані з теоретичною концепцією й світоглядною орієнтацією дослідника, тоді як емпіричні методи залишаються в рамках загальної традиції емпіричного раціонального знання про людину. Однак при використанні традиційних методів психологічного дослідження необхідним є урахування специфіки внутрішніх і зовнішніх релігійних явищ.

Напрямами подальших досліджень може бути вивчення питань щодо використання традиційних психологічних методів та стандартизованих методик вивчення релігійності курсантів вищих військових навчальних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Войтюк О. Особливості впливу релігійності на психологічний стан прикордонників. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Психологія*. 2022. Вип.1. С. 144-147. URL: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.1.27> (дата звернення: 25.06.2022 р.).
2. Грязнов І. О. Особливості експериментальної роботи при перевірці результативності системи морального виховання майбутніх офіцерів-прикордонників. *Збірник наукових праць*. Хмельницький: НАДПСУ, 2003. № 28, ч. II. С 38-41.
3. Демський В. Методологія вивчення релігійного досвіду особистості військовослужбовців. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2015. Вип. 2. URL: https://nadpsu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/visnik_2_2015_psh.pdf (дата звернення: 25.06.2022 р.).
4. Плутарх. Порівняльні життєписи. *УкрЛіб* : веб-сайт. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3847> (дата звернення: 25.06.2022 р.).
5. Рєпкін В. В., Рєпкіна Н. В. До проблеми щодо теорії розвивального навчання (частина 1). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Психологія*. 2018. № 64. С. 75-79. URL: <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/11262> (дата звернення: 25.06.2022 р.).
6. Сисоева С., Соколова І. Нариси з історії розвитку педагогічної думки: посібник для студентів вищих навч. закл. Київ : ЦУЛ, 2003. 308 с.
7. Турніна О. Методологія та методи психологічного дослідження: навч. посіб. Київ : «Персонал», 2018. 206 с.

Карпенко Є. В.

*доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри практичної психології
Львівського державного університету внутрішніх справ***ГЕНЕЗА ПРОБЛЕМИ ЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ****THE GENESIS OF THE PROBLEM OF ETHNIC TOLERANCE**

У сучасному полікультурному світі дослідження і розвиток толерантності особистості стають необхідною умовою мирного, гармонійного і успішного співжиття людей. Ґрунтуючись на повазі до міжособистісних та міжгрупових особливостей толерантність запобігає появі ворожості, шовінізму, сприяє взаємному збагаченню та культурному обміну. Тому, її формування здійснюється як із профілактичною метою, так і задля забезпечення розвитку особистості чи системи.

Багатоаспектність та багатогранність поняття «толерантності» знайшла своє відображення в різноманітності наукових дефініцій. Зокрема, під толерантністю може розглядатися компроміс, який породжується зіткненням моральної сфери, свідомості та поведінки людини. При цьому наголошується на важливості особистісного вибору індивіда у прояві толерантності, адже домінуюча система цінностей ще не гарантує толерантного волевиявлення.

У загальній психології під толерантністю розуміється відсутність реагування чи його послаблення на певний несприятливий чинник через зниження чутливості до нього або до його певних проявів. Наприклад, толерантність до тривоги формується внутрішньо – через підвищення порогу емоційного реагування на загрозу, а ззовні – у здатності володіти собою, витримувати несприятливі дії без зниження адаптивних можливостей.

Феномен етнічної толерантності також може розглядатися крізь призму аксіосфери окремої особистості і всієї етнічної групи. З огляду на це індивідуальні та колективні цінності як інтегрують поведінку та переживання окремої людини, так і слугують орієнтиром для всієї спільноти. Нормативну поведінку етнічної групи визначають групові цінності, що функціонують як правила соціальної взаємодії, додають єдність групі. Важливим є збіг особистісних і групових цінностей, а також їх спрямування на поєднання і визнання цінностей інших етнічних груп.

Ключові слова: толерантність, етнічна група, етнічна толерантність, етнос, особистість.

In the modern multicultural world, research and development of a person's tolerance become a necessary condition for peaceful, harmonious and successful coexistence of people. Based on respect for interpersonal and intergroup peculiarities, tolerance prevents the rise of enmity and chauvinism, and promotes mutual enrichment and exchange of cultures. Therefore, its formation is carried out both with the purpose of prevention and in order to ensure the development of a person or a system.

The multifacetedness and diversity of the concept of "tolerance" is reflected in the variety of scientific definitions. In particular, tolerance can be considered a compromise, which is generated by the clash of the moral sphere, consciousness and behavior of a person. At the same time, the importance of the individual's personal choice in the manifestation of tolerance is emphasized, because the dominant system of values does not yet guarantee a tolerant manifestation of will.

In general psychology, tolerance is understood as the lack of response or reduction thereof to a certain adverse factor due to a decrease in sensitivity to this factor or to its certain manifestations. For example, tolerance to anxiety is formed internally – through an increase of the top limit of an emotional response to a threat, and externally – in the ability to control oneself and withstand adverse actions without reducing the person's adaptive capabilities.

The phenomenon of ethnic tolerance can also be viewed through the prism of the axiosphere of an individual and the entire ethnic group. Given this, individual and collective values both integrate the behavior and experiences of a person and serve as a guide for the entire community. The normative behavior of an ethnic group is determined by group values that function as rules of social interaction and add unity to the group. Important is the coincidence of personal and group values, as well as their orientation to combining and admitting the values of other ethnic groups.

Key words: tolerance, ethnic group, ethnic tolerance, ethnos, person.

Постановка проблеми. Явище толерантності у сучасному суспільстві стало предметом наукових розвідок та об'єктом численних наукових досліджень, набуло характеру міждисциплінарності та міжкультурності. Слід зазначити, що найчастіше толерантність розглядається крізь призму поваги до особистості, рівності, як відмова від утисків та насильства, від домінування й приниження. Також толерантність розглядають як різномайття культур, традицій, вірувань, багатовимірність людського буття, відмову від зведення цієї багатовимірності до однаковості, уніфікації різних точок зору до якоїсь однієї. Виходячи із цього, толерантність можна розглядати в якості однієї з важливих складових психологічної культури особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення толерантності у контексті педагогічної і вікової психології простежується в працях А. Молчанової [4, с. 117]. Вчена в результаті дослідження показала, що у період самоусвідомлення та самостворення особистості відбувається умовний розподіл соціального середовища на групи «Чужі» та «Свої». За певних умов, урахувавши юнацький максималізм, це може слугувати підґрунтям для розвитку інтолерантних рис особистості, оскільки категорія «Свої» набуває однозначно позитивних рис, а «Чужі» перетворюється в явно негативну категорію, що неминуче приводить до пошуку ворога. У юнацькому віці, на думку науковиці, вкрай важливо сформувати позитивне ставлення

до світу в цілому, протидіяти формуванню авторитарного синдрому, розвивати толерантність.

Толерантність у контексті педагогічної взаємодії також розглядається у праці вітчизняної дослідниці О. Холодової [11, с. 5]. Учена дослідила роль фрустраційної толерантності при становленні педагогів як професіоналів. Вона розуміє фрустраційну толерантність як особистісну стійкість до впливу найрізноманітніших бар'єрів у цілеспрямованій діяльності, деструктивних чинників, які містяться в умовах діяльності. Провідним способом уникнення та подолання перешкод О. Холодова вважає розвиток та здатність до рефлексії.

Толерантність як основа ефективної комунікативної взаємодії розглядається у працях В. Бойка. Вчений здебільшого оперує поняттям комунікативної толерантності, яка має таку структуру: ситуативну, типологічну, професійну та загальну.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Результати теоретичного аналізу наукової літератури з проблем толерантності загалом та етнічної толерантності, зокрема у різних галузях психології засвідчують потребу в експлікації поглядів на дане поняття та більш чіткому окресленні його контурів. Адже з огляду на те, що термін «толерантність» увібрав у себе значну кількість характеристик, що розширюють його змістове наповнення, все гостріше постає питання його кореспондування з навколишньою дійсністю, в якій часто спостерігаються різноманітні прояви нетерпимості, котрі вимагають нових засобів її подолання.

Мета статті – на основі вивчення та узагальнення джерельної бази розкрити змістові характеристики та особливості поняття «етнічна толерантність».

Виклад основного матеріалу. Толерантності як одній із найважливіших характеристик ефективної педагогічної діяльності присвячене дослідження А. Скок [7]. Вчена дослідила та проаналізувала соціально-психологічні умови формування комунікативної толерантності викладачів закладу вищої освіти. Дослідниця визначила зміст та структуру цього феномена. Вона стверджує, що для успішної педагогічної взаємодії важливим чинником є саме комунікативний вид толерантності. Тому необхідна психологічна підготовка викладача складається з трьох основних компонентів: формування комунікативної толерантності, психологічної компетентності педагогічної діяльності та здатності людини представляти себе на ринку праці. Під особистісною толерантністю А. Скок розуміє ставлення до оточуючих, що базується на повазі та рівності інших, відмові від домінування, визнанні вірувань, настанов, норм. Толерантній особистості притаманні такі характеристики, як терпимість, емпатійність, комунікативність, емоційна стабільність, соціальна активність, достатній рівень освіти та культури [7, с. 10].

Дослідниця Ю. Тагіна працює над проблемою етнічної толерантності та розглядає її як соціальну цінність, що може бути представлена у двох формах: суспільний ідеал (толерантність як етична проблема) і цінність, що об'єктивувалася, нао-

чне втілення цього ідеалу. В останньому випадку етнічна толерантність перетворюється у соціальну характеристику і норму в суспільній свідомості. Окрім того, вчена розглядає толерантність як складову етнічного характеру українського народу та пов'язує це з інтровертованістю [9, с. 8].

Толерантність як компроміс, що пронизує свідомість людини, розглядається в працях А. Молчанової. На думку вченої, йдеться про компроміс, який породжується зіткненням моральної сфери, свідомості та поведінки людини. При цьому наголошується на важливості особистісного вибору людини у виявленні толерантності, адже наявна система цінностей ще не гарантує людині толерантного волевиявлення [5, с. 187].

Завдяки аналізу наукових джерел із даної проблеми, можемо зазначити, що етнічна толерантність, і толерантність загалом, розглядається у контексті окремої особистості та її функціонуванні у групі. Тому у значній кількості досліджень поняття «етнічна толерантність» тісно пов'язане із такими поняттями як «ідентичність особистості», «етнічна ідентичність» та ін.

Так, О. Бичко вважає, що етнічна ідентичність є найстабільнішою і найсильнішою ланкою соціальної ідентичності особистості. Це визначається стійкістю етносу як соціальної групи, адже етнічність передається з покоління в покоління, ніхто не може вибирати етнічну групу, до якої бажав би належати [1, с. 78]. Ці характеристики дозволяють найповніше реалізувати основну функцію соціальної ідентифікації – упорядкування картини світу особистості. Відтак, розгляд етнічної толерантності у контексті набуття ідентичності охоплює повною мірою особистісні характеристики людини – представника соціуму.

Адже у психології особистості толерантність описується крізь призму мотиваційної та аксіологічної сфер, самоактуалізації і саморозвитку особистості; у соціальній психології – через особливості міжособистісної взаємодії; у педагогічній і віковій психології – через розвиток особистості; в етнічній психології через особистість, що є представником тієї чи іншої етнічної групи та національно-культурного простору.

Етнічна толерантність – це властивість особистості проявляти терпіння до малознайомого способу життя людей, котрі є представниками інших етнічних спільнот, їх почуттів, думок та поведінки, звичаїв та традицій, ідей, вірувань, переконань. Зовні етнічна толерантність проявляється у стриманості, самовладанні, здатності приймати незвичні впливи чужої культури. Також етнічна толерантність проявляється у критичних ситуаціях внутрішньоособистісного або міжособистісного вибору та супроводжується певною психологічною напруженістю. Міра вираженості даної психологічної напруженості залежатиме від відсутності або наявності у людини досвіду комунікації з представниками різних етнічних спільнот [2, с. 113].

Етнічна толерантність проявляється у поведінці та вчинках особистості, а формується у сфері свідомості у тісному взаємозв'язку з етнічною ідентич-

ністю. Своєю чергою, етнічна ідентичність, як і ідентичність загалом, формується в процесі соціалізації. Можна виділити кілька рівнів особистісної ідентичності. Перший рівень – особистісно-психологічний. На цьому рівні відбувається усвідомлення людиною свого власного «Я» у певному середовищі. Це усвідомлення приходить мірою того, як особистість бере участь у житті різних соціальних груп. На цьому рівні ідентичності формується уявлення про власну приналежність до певної групи, а також про емоції, які викликає оцінка і усвідомлення цієї приналежності.

На другому, соціально-психологічному рівні, формуються уявлення про себе як похідні від усвідомлення власної приналежності до тієї чи іншої соціальної спільноти. Особистість порівнює свою соціальну групу з іншими та поводить так, щоб його група була представлена у більш вигідному світі. Одним із різновидів ідентичності на соціально-психологічному рівні є етнічна, яка й передбачає усвідомлення власної приналежності до певної етнічної групи [3, с. 132].

Аналіз понять «толерантність» та «етнічна толерантність» дає змогу констатувати те, що їм притаманні як загальні, так і різноманітні специфічні характеристики. Поняття «етнічна толерантність» являє собою вид толерантності, в основі якого лежить прийняття «чужого», «іншого», чогось такого, що обумовлене приналежністю до іншої етнічної спільноти. А поняття «толерантність» розглядається як риса особистості, що характеризує цілий спектр особистісних проявів. Етнічна толерантність, на відміну від толерантності, передбачає наявність комплексу установок щодо іншої етнічної групи або груп.

Виходячи із таких характеристик, толерантність як особистісна риса, є більш стабільною у порівнянні з етнічною толерантністю / інтолерантністю, що обумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми факторами та значно легше піддається корегуванню. Під етнічною толерантністю / інтолерантністю ми розуміємо таку соціально-психологічну характеристику, що характеризується мірою прийняття чи неприйняття представників інших етнічних спільнот.

Г. Солдатова, розглядаючи етнічну толерантність як певний комплекс установок, виокремлює в її структурі такі компоненти: *когнітивний* (уявлення про різні етнічні групи, їх культуру, міжетнічні відносини; наявність знань про толерантність, її структуру та прояви, про права усіх без винятку людей, незалежно від їх етнічної приналежності); *емоційний* (відображає ставлення людини до представників інших етнічних груп); *поведінковий* (конкретні акти толерантного / інтолерантного реагування, які проявляється в прагненні спілкуватися / дистанціюватися / демонструвати агресію по відношенню до представників інших етнічних груп) [8, с. 85].

У наукових джерелах з етнопсихології знаходимо думку про те, що етнічна толерантність – це особистісне утворення, яке детермінує структуру соціальних установок людини. Вона виражається у терпимості особистості до іншого способу життя, іншокультурних звичаїв, національних традицій,

поглядів та ідей, що притаманні представникам інших етнічних груп.

Коли сформовані у певному соціокультурному дискурсі етнічні стереотипи та способи вирішення проблем, що постають перед особистістю виявляють свою неефективність та ригідність, а нові норми або стереотипи знаходяться у процесі свого формування, тоді, у критичних ситуаціях міжособистісного і внутрішньоособистісного вибору, проявляється етнічна толерантність особистості. Також етнічна толерантність, у певному сенсі, виявляється та формується у проблемних чи конфліктних ситуаціях взаємодії особистості з представниками інших етнічних груп.

У психологічній літературі проаналізовано різні фактори, що мають вплив на розвиток етнічної толерантності, серед яких освіта, виховання, навчання, культура, ментальність, релігія, певні особливості регіону і етносу, в якому проживає людина, а також сформовані стереотипи та упередження. Окремої уваги потребують такі важливі аспекти етнічної толерантності як установки, стереотипи та упередження, толерантність та інтолерантність, конфлікти, традиції та звичаї, релігія.

Формування стереотипів особистості здійснюється під впливом соціального оточення та у ході безпосередньої взаємодії з ним або при комунікаційній дії, тобто через виховання, навчання, пропаганду зі ЗМІ. Говорячи про етнічні стереотипи, можна стверджувати про певний образ етнічної групи, що зазвичай має негативний відтінок, пов'язаний із хибністю або неточністю сприйняття. За характером розрізняють нейтральні, позитивні та негативні стереотипи. Однак точністю вони не відрізняються, адже стереотипи занадто узагальнені, ригідні, часто помилкові та негативні, через що стереотипне мислення стає на заваді об'єктивній оцінці іншої людини чи групи людей, їх поведінки [10, с. 48].

Стереотипи впливають як на власну поведінку людини, так і на ставлення до об'єкта стереотипізації. Негативні та помилкові стереотипи можуть стати джерелом виникнення конфліктів, непорозумінь як у міжособистісному спілкуванні, загалом, так і в спілкуванні з представниками інших етнічних груп або національностей, зокрема. Прояви толерантної поведінки якщо і притаманні людині, що має сформовані етнічні стереотипи негативного емоційно-оцінного характеру, то вони зовсім незначні. І вплинути на них досить складно, оскільки це пов'язано зі значними затратами часу й зусиль. Людина ж, у якій присутній позитивний етнічний стереотип, або уже толерантна, або легко може нею стати.

Не менш важливим чинником етнічної толерантності є культура, традиції, звичаї та релігія, що мають значний вплив на формування менталітету, на поведінку та засвоєння особистістю норм і цінностей. Поняття «культура» налічує понад 500 інтерпретацій, є багатоаспектним та може означати національність, етнічність, музику або образотворче мистецтво, звичаї, ритуали, традиції, культуру споживання їжі, одяг та ін. Найбільш універсальним та загальним визначенням культури є таке: культура –

це все те, що створено у результаті людської діяльності [6, с. 76]. У зв'язку з цим, основною умовою розуміння і прийняття інших культур, а отже, і етнічної толерантності, є сформована етнокультурна компетентність особистості.

Отже, теоретичний аналіз проблеми свідчить про те, що формування етнічної толерантності сприяє загальному особистісному розвитку, становленню етнокультурної компетентності та досвіду позитивних міжетнічних контактів.

Висновки. З огляду на світові глобалізаційні процеси, а також збільшення кількості та інтенсивності міжетнічних конфліктів питання дослідження та розвитку етнічної толерантності стає все гострішим.

Тому формування толерантної особистості є наріжним каменем гармонійного співіснування людей, а відтак привертає до себе значну увагу психологів і педагогів. Толерантність проявляється у здатності представників різних етнічних груп і культур знайти спільність інтересів у комунікативній взаємодії. Адже негативні емоції, стереотипізація, упередженість, ригідність, забобонність у ставленні до представників інших етнічних груп призводять до появи ворожості, відторгнення, агресії, що подекуди переростає у насильницькі дії. Тому вкрай важливим аспектом особистісного розвитку є формування культури толерантності, запобігання проявам нетерпимості, інтолерантності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бичко О. Профілі Української ідентичності. Соціально-психологічний аналіз. Київ : Вид.-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. 281 с.
2. Грива О. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2005. 228 с.
3. Кириленко Т. Толерантність та гармонія особистості. *Психологічні перспективи*. Вип. 11. 2008. С. 130–136.
4. Молчанова А. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога. Київ: ІПООД НАПН України, 2013. 188 с.
5. Молчанова А. Толерантна та інтолерантна особистість в сучасному освітньому середовищі. *Історико-педагогічні студії*. 2013. Вип. 6 (7). С. 186–189.
6. Орбан-Лембрик Л. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі. *Соціальна психологія*. 2008. Вип. 4. С. 73–85.
7. Снок А. Соціально-психологічні умови формування комунікативної толерантності у викладача вищого навчального закладу : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи»; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2007. 19 с.
8. Солдатова Г., Шайгерова Л. Психодіагностика толерантності личности. Москва : Смысл, 2008. 172 с.
9. Тагліна Ю. Екологічна культура українського етносу: ментальні джерела та техногенні перспективи: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.12. «Українознавство, філософські науки»; ХНУ ім. В. Карамзіна. Харків, 2005. 19 с.
10. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «політика визнання». Київ : Альтерпрес, 2004. 172 с.
11. Холодова О. Психологічні засоби запобігання та корекції фрустрації у професійній діяльності молодих учителів : автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи»; Ін-т психології ім. Г. Костюка АПН України. Київ, 2003. 18 с.

Литвинчук А. І.
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Поліського національного університету

СХИЛЬНІСТЬ ДО МАНІПУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

PREDISPOSITION TO THE MANIPULATIVE INFLUENCE OF PERSONS WITH DIFFERENT LEVELS OF PSYCHOLOGICAL SAFETY

У статті проаналізовано, що маніпулювання є цілеспрямованим, свідомим, організованим психологічним впливом з метою використання особистості іншої людини у якості засобу досягнення власних цілей. Теоретично проаналізовано, що психологічний вплив є предметом наукового інтересу сучасної психології у двох формах: як психологічний вплив однієї особистості на іншу та як вплив опосередкованих факторів на життєдіяльність людини. Визначено, що маніпулятивний вплив як характерологічна ознака проявляється у формі макевіаллізму, а також, що психологічне маніпулювання є специфічним інструментом впливу на свідомість особистості.

Метою дослідження стало теоретичне та емпіричне вивчення схильності до маніпулятивного впливу осіб з різним рівнем психологічної безпеки. Застосовані методи дослідження відповідають поставленим меті та завданням. Використання авторського опитувальника дозволило встановити інтегральний рівень психологічної безпеки особистості та стратифікувати його. Схильність до маніпулятивного впливу досліджувалася за допомогою методики «Dark Core», яка була включена до загального опитувальника.

Результати дослідження показали, що схильність до маніпуляції має особливості у статистичних значеннях: досліджувані не залежно від рівня психологічної безпеки мають помірну схильність до маніпулятивного впливу. Проаналізовано, що у досліджуваних із низьким та середнім рівнем психологічної безпеки ці показники статистично вищі. Виявлено, що існує неоднорідність специфічної частини вибірки із середнім рівнем безпеки, яка має дуже високий рівень макевіаллізму. Показано, що інтенсивність маніпулятивного впливу та форми його прояву диференціюються в залежності від викликів, які постають перед особистістю. Вони мають суб'єкту спрямованість. Визначено, що найнижчий рівень схильності до психологічного впливу мають респонденти із високим рівнем почуття психологічної безпеки. Зазначено, що емпіричний аналіз встановив невідповідності у результатах опитування, які не вкладаються в логіку математичної статистики та мають бути прояснені подальшим аналізом отриманих результатів та повторними дослідженнями. Виокремлено напрямки подальших досліджень.

Ключові слова: деструктивний вплив, психологічна безпека, психологічне маніпулювання, макевіаллізм, особистість.

The article analyzes that manipulation is a purposeful, conscious, organized psychological influence with the aim of using another person's personality as a means of achieving one's own goals. It has been theoretically analyzed that psychological influence is the subject of scientific interest of modern psychology in two forms: as a psychological influence of one personality on another and as an influence of mediated factors on a person's life.

It was determined that manipulative influence as a characterological feature is manifested in the form of Machiavellianism, and also that psychological manipulation is a specific tool for influencing the consciousness of an individual.

The aim of the study was the theoretical and empirical study of the tendency to manipulative influence of persons with different levels of psychological security. The applied research methods correspond to the set goals and objectives. The use of the author's questionnaire made it possible to establish the integral level of psychological security of the individual and to stratify it. Propensity to manipulative influence was investigated using the "Dark Core" technique, which was included in the general questionnaire.

The results of the study showed that the propensity for manipulation has peculiarities in statistical values: the subjects, regardless of the level of psychological security, have a moderate propensity for manipulative influence. It was analyzed that these indicators are statistically higher in subjects with a low and medium level of psychological safety. It is found that there is a heterogeneity of a specific part of the sample with a medium level of security, which has a very high level of Machiavellianism. It is shown that the intensity of manipulative influence and the forms of its manifestation differ depending on the challenges faced by the individual. They have a subject orientation. It was determined that respondents with a high level of psychological security have the lowest level of susceptibility to psychological influence. It is noted that the empirical analysis established inconsistencies in the research results, which do not fit into the logic of mathematical statistics and should be clarified by further analysis of the obtained results and repeated studies. Directions for further research are highlighted.

Key words: destructive influence, psychological safety, psychological manipulation, machiavellianism, personality.

Поставлення проблеми. Трансформаційні процеси сучасності позначаються на соціальних процесах, особливо на соціальній взаємодії: змінюється її інтенсивність, частота, форми, мета та смислове наповнення. Відтак, наукові пошуки умов, причин та предикторів таких змін є актуальним полем дослід-

ницького пошуку. Значущу увагу науковці приділяють специфічним видам психологічного впливу (Чаплак, 2011; Keles, McCrae & Grealish, 2020), ключовим з яких є маніпулювання (De Hoogh et. al, 2021) [11; 16; 18]. Поняття «маніпулятивний вплив» є актуальним феноменом у психологічних дослі-

дження останніх років. Схильність до психологічних маніпуляцій, прагнення до використання інших у якості засобів досягнення мети виконує компенсаторну функцію, у разі деструкції певних особистісних утворень. Почуття незахищеності та пошук шляхів досягнення почуття безпеки є чинником, який призводить до певних вчинкових паттернів. Досягнення почуття безпеки може бути реалізоване за допомогою як конструктивних (Ortega et. al, 2014) та і деструктивних способів [19].

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Вивчення психологічного впливу в сучасній психологічній науці здійснюється у кількох напрямках. Поняття психологічного впливу широко вивчається в політичній психології (Кочубей, 2004) психології PR та рекламі (Мамалиг, Краєвська, Краєвський, 2011; Докторович, 2014; Скригун, Матейко, 2018) [3; 4; 6; 9].

Нині українськими вченими ґрунтовно досліджується поняття соціально-психологічного впливу в освітньому процесі. Зокрема, О. Фурман вказує, що «завдяки дії класів психологічного впливу ... кожен має змогу набувати суб'єктно-поведінкової, особистісно-діяльничної, індивідуальнісно-ціннісної, універсально-духовної життєактивності» [10, с. 46].

Особливо актуальними є дослідження, пов'язані з різноманітними зіткненнями, зокрема, гібридною війною. О. Саєнко визначає інформаційно-психологічний вплив як «цілеспрямоване виробництво і поширення інформації, для безпосередньої дії (позитивної або негативної) на функціонування і розвиток інформаційно-психологічного середовища суспільства, психіку й поведінку населення, керівництва країни, військовослужбовців» [8, с. 12]. До інформаційно-психологічного впливу відносять також дезінформацію. В. Шлапаченко описує дезінформацію як «спосіб інформаційно-психологічного впливу на особу (групу осіб), уповноважену приймати рішення, засобом якого є спеціально модифікована інформація, з метою формування у неї (них) хибного уявлення про певні події, факти, явища, та завдяки цьому спонукання її (їх) до прийняття певних рішень (учинення певних дій або бездіяльності), вигідних суб'єкту впливу (тобто, фактично, маніпулювання)» [12, с. 84].

Також активно досліджуються компоненти, ознаки, фактори, засади та умови психологічного впливу. Н.В. Гребінь виокремлює такі ознаки психологічного впливу: «ставлення до об'єкта маніпулювання як до засобу досягнення власних цілей; прагнення отримати односторонній вииграш; прихований характер впливу (самого факту впливу, його спрямованості – ціль впливу прямо не проголошується); використання психологічної вразливості; формування «штучних» потреб і мотивів для зміни поведінки в інтересах ініціатора маніпуляції; прагнення ввести партнера по взаємодії у певну залежність; створення ілюзії самостійності прийняття рішень та дій адресата маніпуляції» [1, с. 90].

Особистісні риси є важливою передумовою схильності та сенситивності до маніпуляцій, так, О. Гуменюк зазначає, що «ефект психологічного

впливу стосовно людини позначається і на перебігу суб'єктивних характеристик – її потребах, установках, ставленнях, здібностях».[2, с. 35].

Особливим видом психологічного впливу є маніпулювання. Психологічне маніпулювання досліджувалося зарубіжними та вітчизняними психологами. Психологічне маніпулювання є специфічним інструментом впливу на свідомість особистості. О. Войтко, В. Кацалап, В. Рахімов, аналізуючи сутнісне наповнення маніпуляцій, виокремлюють кілька об'єктів психологічного впливу: спрямовані на поведінку людини (активність, потребово-мотиваційну сферу), регуляцію поведінки (стримування або активізація), когнітивну сферу (критичність мислення, зниження психологічної стійкості), діяльність, психічний стан [22, с. 122-123]. Вчені зазначають, що до кожного із об'єктів впливу застосовується релевантна техніка маніпулювання. Також в українській науці реалізуються дослідження спрямовані на розробку інструментарію для виявлення негативного психологічного впливу. Так, П. Сніцаренко та В. Кацалап розробили методику оцінювання психологічного впливу [20, с. 113].

У сучасній психології особистість, схильну до психологічних маніпуляцій, яка функціонує у соціумі завдяки прагненню керувати іншими (Du et. al, 2021), позначають поняттям «макевіаллізм» [17]. Для макевіаллістів притаманна маніпуляція іншими, як стійка особистісна риса. Ведуться дослідження, які свідчать про зв'язок макевіаллізму із іншими стійкими утвореннями особистості: локусом контролю (Aldousari & Ickes, 2021), когнітивною та афективною емпатією (Blötner, Steinmayr, & Bergold, 2021), гендерними особливостями (Szabó & Jones, 2019) [13; 14; 21]. Проте, питання дослідження особливостей прагнення маніпулювати іншими, як прагнення до особистісної безпеки, наразі не є досі широко вивченим, саме тому, ми обрали темою дослідження цієї статті схильність до маніпулятивного впливу осіб з різним рівнем психологічної безпеки.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичний та емпіричний аналіз схильності до маніпулятивного впливу осіб з різним рівнем психологічної безпеки. Відповідно до мети завданнями дослідження є теоретичний аналіз феномену маніпулятивного впливу та психологічних маніпуляцій; емпіричне дослідження особливостей схильності до маніпуляцій у осіб із різним рівнем почуття суб'єктивного рівня психологічної безпеки. Методи дослідження зумовлені вищевказаними завданнями: теоретичні – аналіз, синтез, узагальнення; емпіричні – опитування, методи описової математичної статистики, t-критерій Стьюдента, виконані за допомогою пакету програм SPSS 23.

Опитувальник, частина даних якого застосована у дослідженні, розроблений колективом авторів Поліського національного університету (Журавльова Л.П., Коломієць Т.В., Литвинчук А.І., Можаровська Т.В.) для дослідження групи параметрів: рівня інтегральної безпеки та безпеки особистості у різних сферах життя; особистісних особливостей

Таблиця 1

Показники схильності до маніпулятивного впливу в досліджуваних із різним рівнем психологічної безпеки

		Рівні суб'єктивного почуття безпеки		
		Низький	Середній	Високий
N	Valid	83	175	309
	Missing	491	396	261
Mean		9,5422	9,7697	9,2077
Median		9,0000	9,0000	9,0000
Mode		4,00 ^a	12,00	8,00
Std. Deviation		4,31758	3,64340	3,58393
Variance		18,641	13,274	12,845

(була застосована, як частина опитувальника, методика «Dark Coге»: макевіаллізм, нарцисизм, психопатія), тощо [23, с. 217]. Збір емпіричних даних відбувався впродовж 2020-2021 років. Дані, використані у даній статті, включають у себе показник інтегральної психологічної безпеки особистості та схильність до маніпуляцій, свідомого психологічного впливу (макевіаллізму).

У дослідженні брали участь респонденти від 20 до 69 років (N = 556; з урахуванням виключення відповідей, які не піддаються обробці за допомогою математичної статистики: пропущені, або не коректно надані відповіді, які становлять менше 0,1% та не є значущими для загальної вибірки), більшість досліджуваних становили юнацтво та дорослі (M = 30; Mo = 19).

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз різноманіття поглядів на психологічний вплив дає можливість говорити про дві тенденції оперування даною дефініцією. По-перше, психологічний вплив розглядається у системі «суб'єкт-суб'єктних відносин», де існує той хто чинить психологічний вплив та той, на кого вплив, власне, здійснюється. По-друге, психологічний вплив можливий у випадку дії на суб'єкта опосередкованих факторів: вплив об'ємів на емоційну сферу (Пілецька, Смирнова, 2019), вплив казкотерапії на особистість (Danyliuk, Zolnikova, 2019), тощо [7; 15]. Такі види впливу можливо позначити, відповідно, як безпосередні та опосередковані.

Безпосередній маніпулятивний вплив визначають стійкою особистісною характеристикою, яка виражається у певних рисах та якостях. Маніпулятивний вплив, або схильність до нього, проявляється у розумінні кінцевої мети, яку маніпулятор прагне досягти, усвідомленні власних прагнень та дій і виконанні конкретної маніпулятивної діяльності. Не відповідний суб'єктивний рівень особистісної безпеки, гіпотетично, зумовлює специфічні прояви, соціальної взаємодії (Литвинчук, 2021), загострює деструктивні способи інтеракцій, зокрема маніпулятивний вплив [5].

Психологічне маніпулювання вважаємо усвідомленим, цілеспрямовано організованим психологічним впливом з метою використання особистості іншої людини у якості засобу досягнення власних цілей.

Показники схильності до маніпулятивного впливу досліджуваних із різним рівнем суб'єктивного почуття власної безпеки свідчать про наявність певних особливостей (див. табл. 1).

Було визначено, що у досліджуваних з різним рівнем психологічної безпеки схильність до маніпуляцій має особливості у статистичних значеннях. Найвищий рівень макевіаллізму виявлено у досліджуваних із низьким ($\bar{x}_{\text{низьк}} = 9,54$, при min = 4, max = 20) та середнім ($\bar{x}_{\text{серед}} = 9,54$, при min = 4, max = 20) рівнем психологічної безпеки. Досліджувані, які мають високий рівень психологічної безпеки демонструють не значно, але нижчий показник схильності до маніпулювання та інших видів психологічного впливу ($\bar{x}_{\text{вис}} = 9,54$, при min = 4, max = 20). Проте, частотність показників дозволяє конкретизувати отримані дані,

які свідчать, що для досліджуваних із низьким рівнем психологічної безпеки значення, які мають найвищу частотність є мінімальним балом – $Mo_{\text{низьк}} = 4,00$ (SD = 4,317); для досліджуваних із середнім рівнем психологічної безпеки – $Mo_{\text{серед}} = 12,00$ (SD = 3,643); для досліджуваних із високим рівнем психологічної безпеки – $Mo_{\text{вис}} = 9,00$ (SD = 3,583).

Привертає увагу невідповідність значень для досліджуваних із середнім та високим рівнем психологічної безпеки. Це може свідчити про наявність відмінностей у значущості психологічної безпеки в різних сферах особистого життя для досліджуваних, схильних до маніпулятивної поведінки. Такі показники потребують подальшого дослідження та перевірки на ширших вибірках.

Для конкретизації отриманих результатів щодо схильності до маніпуляцій у досліджуваних із різним рівнем психологічної безпеки був здійснений аналіз графічного пред'явлення показників (див. рис. 1).

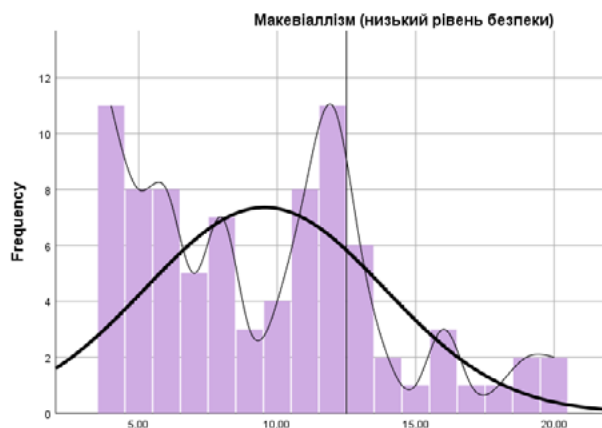

Рис. 1. Вияв схильності до маніпулятивного впливу осіб із низьким рівнем психологічної безпеки

Виявлено, що розмах даних отриманих від респондентів, які мають низький рівень психологічної безпеки є специфічним і не в повній мірі відповідає кривій нормального розподілу. Дані свідчать про тенденцію до прагнення вдаватися до маніпулятивних дій, яка не реалізується в активній діяльності. Переважна більшість респондентів, які тривожаться за свою безпеку демонструють дві тенденції: або слабо проявляють схильність до маніпулювання,

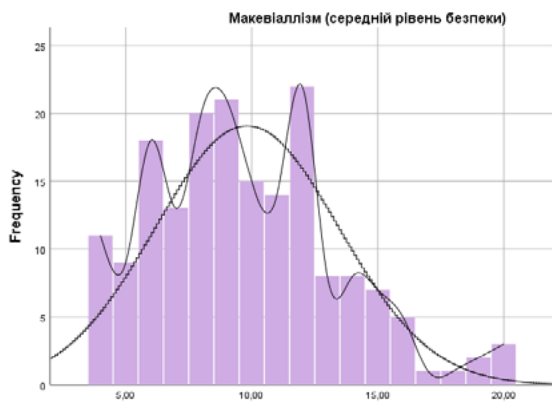

Рис. 2. Вияв схильності до маніпулятивного впливу осіб із середнім рівнем психологічної безпеки

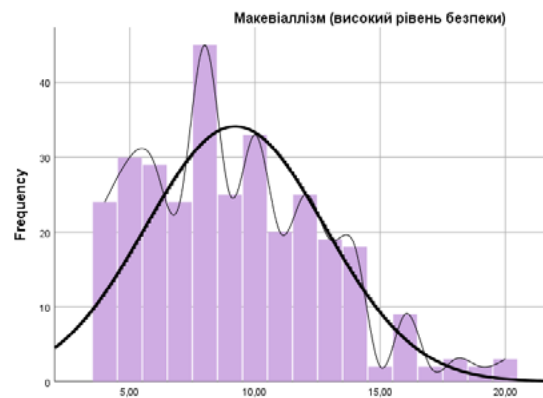

Рис. 3. Вияв схильності до маніпулятивного впливу осіб із високим рівнем психологічної безпеки

Таблиця 2

**Схильність до маніпуляцій (макевіаллізму) осіб з різним рівнем особистісної безпеки
(t-критерій Стьюдента)**

Схильність до маніпуляцій (макевіаллізм)	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Lower	Upper
Низький рівень безпеки	20,135	82	,000	9,54217	8,5994	10,4849
Середній рівень безпеки	35,775	175	,000	9,76966	9,2307	10,3086
Високий рівень безпеки	45,453	309	,000	9,20767	8,8091	9,6063

або схильні маніпулювати іншими ($SD_x = 10,25$). Екстремуми є не характерними та виокремлюються із загальної тенденції. Можна припустити, що для досліджуваних прагнення до маніпулювання або відмова від поведінки такого типу є засобом досягнення почуття суб'єктивної психологічної безпеки.

Досліджувані, які мають середній рівень психологічної безпеки демонструють іншу тенденцію (див. рис. 1). Їх показники відповідають кривій нормального розподілу, тобто відносно загальної вибірки велика частина досліджуваних так чи інакше виражає ситуативне прагнення до маніпулятивного впливу на інших, якщо цього вимагатимуть обставини.

Аналіз отриманих результатів показав, що переважна більшість респондентів помірно оцінюють своє прагнення до маніпулювання іншими ($\bar{x} = 9,75$). Тобто, припускаємо, що маніпулятивний вплив та прагнення використовувати інших у своїх власних цілях є ситуативним явищем, а не характерологічною рисою. Також спостерігаємо не значущу, але специфічну частину вибірки із середнім рівнем безпеки, яка має високий рівень макевіаллізму ($\bar{x} = 19,83$).

Порівняння результатів респондентів, які демонструють високий рівень психологічної безпеки із результатами решти досліджуваних дозволяє говорити про певні особливості (див. рис. 3).

Встановлено, що відповіді респондентів відповідають нормальному розподілу: загалом, досліджувані помірно схильні до проявів маніпулятивного впливу, що робить ці дані співставними із показниками досліджуваних із середнім рівнем психологічної безпеки ($\bar{x} = 7,95$). Проте, існує однозначна від-

мінність, яка не є статистично значущою, про те, яка вказує на наявність певних закономірностей досліджуваного явища: досліджуваних із високим рівнем макевіаллізму у даній вибірці зникаюче мало. Припускаємо, що респонденти, які впевнені у власній безпеці, відчувають потреби у деструктивних психологічних впливах на особистість інших. Їх власна безпека обумовлена явищами, які не пов'язані із макевіаллізмом.

Встановлення статистично значущих відмінностей між трьома групами досліджуваних із різним рівнем психологічної безпеки відносно схильності до маніпулювання відбувалося за допомогою t-критерія Стьюдента (див. табл. 1).

Визначено, що існують значущі відмінності у схильності до маніпулювання досліджуваних, які мають різний рівень психологічної безпеки. Досліджувані з низьким рівнем психологічної безпеки у прагненні до маніпулювання значущо відрізняються ($t = 20,1$; $p \leq 0,000$) від досліджуваних із середнім ($t = 35,7$; $p \leq 0,000$) та високим рівнем психологічної безпеки ($t = 45,4$; $p \leq 0,000$). Очевидно, необхідність відчуття захищеності та сталості у соціальних взаєминах обумовлюють використання деструктивних способів соціальної взаємодії, зокрема маніпулювання. Дослідження дозволяє стверджувати про наявність статистичних відмінностей між досліджуваними із різним рівнем психологічної безпеки у прагненні до маніпулювання іншими, як способом реалізації соціальної взаємодії.

Висновки. Отже, результати теоретичного та емпіричного аналізу дають підставу говорити про

існування особливостей відмінностей у досліджуваних із різним рівнем психологічної безпеки щодо прагнення та схильності до маніпулятивної поведінки. Теоретичний аналіз показав інтерес науковців до дослідження різних видів і форм психологічного впливу. Проаналізовано, що існують особистісні характеристики, які обумовлюють схильність до маніпулювання.

Виокремлено, що макевіаллізм ґрунтується на усвідомленому, цілеспрямованому психологічному впливові з метою використання особистості іншої людини у якості засобу досягнення власних цілей.

Емпірично досліджено, що існують статистично значущі відмінності у схильності до маніпулятивної поведінки респондентів, які мають різний рівень

психологічної безпеки. Усі три групи мають помірну схильність до маніпулювання. Проте, статистично значущі показники свідчать, що у групі респондентів із середнім рівнем психологічної безпеки, частотність середніх показників схильності до макевіаллізму більша, ніж у решти вибірки. Визначено, що найнижчий рівень схильності до психологічного впливу мають респонденти із високим рівнем почуття психологічної безпеки.

Подальші дослідження полягають у виявленні емпіричним шляхом взаємозв'язку схильності до маніпулятивного впливу та деструкцій в структурі психологічної безпеки особистості, а також визначення домінуючих чинників деструкцій психологічної безпеки та шляхів їх подолання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гребінь Н. В. Зміст маніпуляції як різновиду прихованого психологічного впливу. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць 2013. (21).
2. Гуменюк О. Концепції психологічного впливу в сучасній психології. *Психологія і суспільство*, 2003. (1 (11)), С. 34-89.
3. Докторович М. О. Соціальна реклама: структура, функції, психологічний вплив. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: Педагогічні науки*, 2014. (115), С. 70-73.
4. Кочубей Л. Методи соціально-психологічного впливу на електорат. (2004).
5. Литвинчук А.І. Психологічна безпека особистості як актуальна проблема сучасної психології. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2021. Випуск 9. С. 154–161.
6. Мамалиг С. В., Краєвська Н. М., & Краєвський С. О. Реклама: психологія впливу на споживача. *Вісник Хмельницького національного університету*, 2011. (3), С. 173-176.
7. Пілецька Л., & Смирнова О. Соціально-психологічний аспект впливу об'ємів на емоційну сферу людини. *Вісник Прикарпатського університету: філософські і психологічні науки*, 2019. 1(22), С. 45-51.
8. Саєнко О. Г. Механізм інформаційно-психологічного впливу в умовах гібридної війни. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія*, 2015. (1).
9. Скригун Н. П., & Метейко В. О. Нейромаркетинг як засіб психологічного впливу на споживача. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*, 2018. (30), С. 67-70.
10. Фурман О. Взаємоспричинення парадигм, стратегій, класів і методів соціально-психологічного впливу. *Психологія і суспільство*, 2019. (2), С. 44-65.
11. Чаплак Я. Психологічний вплив у науковій психології. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*, 2011. (16 (2)), С. 132-145.
12. Шлапаченко В. М. Дезінформація як спосіб інформаційно-психологічного впливу. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*, 2013. (2), С. 78-86.
13. Aldousari S. S., & Ickes W. How is Machiavellianism related to locus of control?: A meta-analytic review. *Personality and Individual Differences*, 174, 110677. 2021.
14. Blötner C., Steinmayr R., & Bergold S. Malicious mind readers? A meta-analysis on machiavellianism and cognitive and affective empathy. *Personality and Individual Differences*, 181, 111023. 2021.
15. Danyliuk I., & Zolnikova S. Казкотерапія як метод психологічного впливу на особистість. *Psychological journal*, 2019. 5(6), С. 161-173.
16. De Hoogh A. H., Den Hartog D. N., & Belschak F. D. Showing one's true colors: Leader Machiavellianism, rules and instrumental climate, and abusive supervision. *Journal of Organizational Behavior*, 2021. 42(7), P. 851-866.
17. Du T. V., Collison K. L., Vize C., Miller J. D., & Lynam D. R. Development and validation of the super-short form of the Five Factor Machiavellianism Inventory (FFMI-SSF). *Journal of Personality Assessment*, 2021. 103(6), P. 732-739.
18. Keles B., McCrae N., & Grealish A. A systematic review: the influence of social media on depression, anxiety and psychological distress in adolescents. *International Journal of Adolescence and Youth*, 2020. 25(1), P. 79-93.
19. Ortega A., Van den Bossche P., Sánchez-Manzanares M., Rico R., & Gil F. The influence of change-oriented leadership and psychological safety on team learning in healthcare teams. *Journal of Business and Psychology*, 2014. 29(2), P. 311-321.
20. Snitsarenko P. N., & Katsalap V. A. Методика оцінювання психологічного впливу. *Modern Information Technologies in the Sphere of Security and Defence*, 2018. 33(3), С. 113-118.
21. Szabó E., & Jones D. N. Gender differences moderate Machiavellianism and impulsivity: Implications for Dark Triad research. *Personality and Individual Differences*, 2019. 141, С. 160-165.
22. Voitko O., Katsalap V., & Rakhimov V. Аналіз особливостей маніпуляції, як інструменту психологічного впливу на свідомість. *Modern Information Technologies in the Sphere of Security and Defence*, 2019. 35(2), С. 121-126.
23. Zhuravlova L.; Pomytkina L.; Lytvynchuk A.; Mozharovska T. and Zhuravlov V. Psychological Security in the Conditions of using Information and Communication Technologies. *In Proceedings of the 1st Symposium on Advances in Educational Technology*. Volume 2: AET, ISBN 978-989-758-558-6, 2022. P. 216-223.

Міщиха Л. П.

*доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри загальної та клінічної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*

Кравченко В. Ю.

*кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри суспільних наук
Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу*

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЖІНКИ У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

PSYCHOLOGICAL WELL-BEING FEATURES OF A WOMAN IN MIDDLE ADULTHOOD

У статті піддаються дослідженню особливості психологічного благополуччя жінки у період середньої дорослості. Вибірка дослідження склала 30 осіб – жінок середньої дорослості (40-55 років) західних областей України (Івано-Франківськ, Тернопіль, Рівне). Методами емпіричного дослідження слугували письмове опитування (анкетування), метод ранжування, а також «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріффа. Завданням емпіричного дослідження було з'ясувати чинники, які впливають на психологічне благополуччя жінки у період середньої дорослості. За результатами дослідження було виявлено, що такими чинниками виступають фізичне та психічне здоров'я, сімейне благополуччя, відчуття привабливості та молодості, достаток, впевненість у завтрашньому дні. Натомість були виявлені чинники, які перешкоджають переживанню жінкою психологічного благополуччя, зокрема: погане самопочуття, самотність, сімейні дисгармонійні стосунки, відсутність роботи, відсутність дітей, перспектив в майбутньому, неможливість реалізації власних потреб, відсутність інтересів, хобі, друзів, продуктивного відпочинку. За результатами методики «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріффа констатуємо середній рівень показника психологічного благополуччя жінок у період середньої дорослості (371,45).

У дослідженні вивчався аспект впливу симптомокомплексу особистісних рис на переживання жінкою психологічного благополуччя. Серед позитивних рис були виокремлені такі як: оптимізм, вміння швидко пробачати, не заціклюватись на невдачах, мудрість, впевненість в собі, вміння спілкуватись і взаємодіяти з іншими, доброта, добросовісність, відповідальність, чесність, працьовитість, щирість. Ці риси сприяють особистості гармонійно взаємодіяти з собою, світом, знаходити баланс у всьому, вміти насолоджуватись життям.

Результати дослідження можуть слугувати в організації та проведенні психологічного супроводу позитивного функціонування жінки у період середньої дорослості.

Ключові слова: психологічне благополуччя, середня дорослість, самовідчуття жінки, чинники психологічного благополуччя, симптомокомплекс особистісних рис.

The article researches the psychological well-being features of a woman in middle adulthood. The selected number was 30 people, it means women in middle adulthood (age of 40-55) living in Western Ukraine (Ivano-Frankivsk, Ternopil, Rivne). Empirical research methods were the followings: a survey (written), a ranking method, and also "psychological well-being scale" by K.Riff. The objective of the empirical research was to find out the factors that affect the psychological well-being features of a woman in middle adulthood. The results of the research showed that such factors could be physical and mental health, family comfort, the feeling to be attractive and young, welfare, to be sure about tomorrow. Some other factors have been found out instead. They interfere a woman's worries about psychological well-being, it means bad feeling, loneliness, family disharmonic relations, lack of job, children, future perspectives, inability to realize one's own needs, lack of interests, hobbies, friends and productive recreation. The method "Psychological well-being scale" by K.Riff resulted the middle rate of psychological well-being of a woman in middle adulthood (371,45).

The research studied the influence of symptom complex of personal features on a woman's experiencing psychological well-being. Among positive features the followings were separated – optimism, the ability to forgive quickly, not to dwell on failures, self-confidence, the ability to communicate and interact with others, kindness, conscientiousness, responsibility, honesty, diligence, sincerity. These features help the individual interact harmoniously with oneself and the world, to find the balance in everything, to be able to enjoy life.

The results of the research can be helpful to organize and provide a woman in middle adulthood with psychological support for her further positive functionality.

Key words: psychological well-being, middle adulthood, woman's feelings, psychological well-being factors, symptom complex of personal features.

Постановка проблеми. Психологічне благополуччя є одне з найбільших очікувань особистості в контексті її індивідуальної життєвої історії. Актуальність вищезгаданої проблеми особливо вагома в реаліях сучасного світу (з усіма його викликами), позаяк відображає стан психічного здоров'я особистості, прагнення до гармонізації усіх вагомих аспектів

буття, позитивне функціонування в соціумі. Від стану психологічного благополуччя людини залежить якість її життя, здатність бути щасливою. І це особливо значуще у віковому контексті середньої дорослості, де особистість, зіткнувшись з кризою середини життя, кардинально переосмислює здобутий досвід, накреслює нові вектори поступального руху вперед, орієн-

тири власної життєдіяльності. Криза середини життя є особливою для жінок, оскільки зачіпає ще й фізіологічну організацію жіночого організму (інволюційні зміни) як здатність до материнства. Сформовані суспільні стереотипи, кліше щодо жінки, інтерес до неї з боку її молодості, краси, плодovitості, автоматично переносяться на інші сфери суспільного життя, де до 35-40 років на ринку праці «закріпився» так званий сексизм щодо затребуваності жінки, де вищезначені якості відіграють чималу роль.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади дослідження проблеми психологічного благополуччя заклали дослідження Н. Бредберна, С. Любомирського, М. Селігмана, К. Ріфф, у працях яких вищезгаданий феномен розглядають, виходячи з розуміння суб'єктивної природи щастя, позитивної емоційності тощо. А. Маслоу, К. Роджерс, Д. Келлі розглядають його у руслі реалізації свого вродженого потенціалу, Д. Леонтьєв – у відносинах зі світом, А. Кронік – у реалізації своїх можливостей, Е. Десі, Р. Раян – у задоволенні базових психологічних потреб. Р. Шаміонов інтерпретує психологічне благополуччя як поняття, що окреслює самоствавлення особистості (до себе, інших, світу), у той час як П. П. Фесенко наповнює цей смисловий конструкт особистісним зростанням, метою, сенсами.

Ця проблема знаходить своє втілення і в працях українських учених, зокрема О. Вернік, М. Гасюк, Ю. Кашлюк, Г. Юрчинської, Л. Терлецької, Л. Березовської, де психологічне благополуччя розглядається у контексті задоволеності життям; психічного здоров'я (Л. Міщиха, М. Кулеша-Любінець), самореалізації особистості (О. Коропецька, Л. Міщиха); у контексті духовності особистості (Т. Кириленко, О. Климишин, М. Савчин); довірчих стосунків (В. Кравченко), у форматі безперервної освіти (Л. Сігаєва) тощо.

Мета статті – провести дослідження та здійснити аналіз особливостей психологічного благополуччя жінки у період середньої дорослості.

Психологічне благополуччя існує, насамперед, у свідомості самої людини, і визначається як екзистенційне переживання нею ставлення до власного життя, пов'язане з такими повсякденними поняттями, як щастя, щасливе життя.

Однозначно, що психологічне благополуччя є суб'єктивним феноменом і сприймається індивідуально кожною людиною через призму її життєвих цінностей та цілей. Оскільки останні завжди індивідуальні, то універсальної для всіх структури благополуччя не може бути. Звісно, що в цьому разі цей феномен доцільно вивчати під кутом зору тих чинників, які його формують і впливають на суб'єктивне відчуття задоволення від власного життя [1; 3]. Психологічне благополуччя функціонує в динаміці і тому є мотиваційним параметром особистості, ступінь вираженості якого залежить від реалістичності, цілісності (узгодженості минулого, теперішнього і майбутнього), системи ставлень людини та життєвої перспективи, що включає цілі, плани, цінності і прагнення, самореалізацію, а також психічне здоров'я особистості [2; 4; 5].

Виходячи із напрацювань учених в згаданій царині психологічних знань, для нас склав інтерес процес переживання стану психологічного благополуччя жінкою у період середньої дорослості.

Загальна кількість вибірки склала 30 осіб – жінок середньої дорослості (40–55 років) західних областей України (Івано-Франківськ, Тернопіль, Рівне). Дослідження проводилося в 2021 році в онлайн режимі.

На першому етапі дослідження нами було проведено опитування респондентів з використанням авторської анкети.

Мета опитування: з'ясувати самоствавлення та психологічне благополуччя жінок у період середньої дорослості.

На питання анкети «Чи комфортно почуватись у Вашому віці?» 90% відповіло ствердно, що «так» і тільки 10% жінок відповіли, що «ні». Безумовно, що жінки після 40 років ще повні сил, багато з них зберігають молодість, є активними, працездатними. Тому й віковий розрив ще не відчувається такий великий, як вже у жінок після 55–60 років. Без сумніву, що тут здійснюють свій вплив і соціальні чинники (вплив релігії, культури), особливо в ставленні до жінки.

Позитивно характеризують жінки і ставлення до них з боку близького оточення, яке з віком (на час дослідження) не змінилось в негативний бік. Тут ми простежуємо зону «психологічного опертя» жінок, можливість бути почутими, підтриманими своїм оточенням.

Відродно, що 100% респондентів будують плани на майбутнє, вірять в свої можливості, послуговуються напрацьованим досвідом, активні, позитивно налаштовані. Щодо подальшої соціальної реалізації, то її бачать 75% респондентів, у той час як 25% – ні. Більшість респондентів бачать її в отриманні нових ділянок роботи не тільки для фінансової стабільності (заробітку), але й для соціального утвердження, росту тощо. У багатьох жінок в цей час розкриваються лідерські, організаторські якості.

На кожній новій гілці онтогенезу людина переосмислює свій попередній віковий етап і ті привнесення, які вона отримала з досвідом раніше. Багато потреб, життєвих планів, проєктів було реалізовано. Однак багато залишаються нереалізованими і вони а) або залишаються приємним спогадом юнацьких, дитячих мрій, або б) енергетично «заряджені» й нині, а відтак «рухають» у бік своєї реалізації особистості. Тому нас цікавило питання про те, чи є ще відкриті «гештальти» на ностальгію минулого, щоб перевести її із стан мрій в реальність?

90% жінок хотіли б реалізувати мрії, що їх ще «живлять» як нереалізовані за певних обставин життя (об'єктивні/ суб'єктивні чинники). Безумовно, що жінка несе програму материнства, а з нею – час, затрачений на народження і виховання дітей. У період своєї молодості/ранньої дорослості вона не завжди має можливості приділити більше часу на особистісне зростання, реалізацію мрій. На питання наявності можливостей саме у цей віковий період реалізувати мрії свого життя, 84% респондентів відповіли схвально, тоді як 16% вважають, що ні.

Дотичним до соціальної реалізації є і питання про лідерство. Серед респондентів 45% прагнуть до лідерства, у той час, як 55% – ні.

На питання щодо орієнтації на минулий віковий проміжок життя (життя в спогадах і ностальгії за минулим) тільки 16% жінок часто переповнені такими почуттями. Разом з тим, 94% не фіксують такого психологічного стану у себе. Це означає, що більшість жінок не застрягає в минулому, вміє сприймати даність і плінність часу, живе в актуальному для них «тут і зараз». Це підтверджує результати попередніх опитувань на предмет планів, проєктів у життєвому сценарії жінок. До речі це питання є досить актуальним (зростає показник з віком) у період пізнього онтогенезу, як завершального етапу життя людини.

І, звичайно, нас цікавила безпосередньо відповідь на питання успішності жінки, де 73% дали позитивну відповідь – так. Натомість 27% не вважають себе успішними. Саме поняття успішності/неуспішності є доволі філософським. Ми розуміли, що кожна людина його сприймає через власний досвід, диспозиції, систему цінностей тощо.

Наступний етап емпіричного дослідження склав роботу з респондентами з опитувальником «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф [6] (адаптація Т. Шевеленкової, П. Фесенко). Відтак нами були отримані такі результати.

Шкали «Особистісний ріст» (56,85) та «Цілі в житті» (64,7) є свідченням зрілого сприйняття жінками власного життя, де неабияку роль відіграє його ціннісно-сміслова наповненість. Разом з тим шкала «Баланс афекту» виявилась слабкою ланкою за результатами опитувальника, де зафіксовано нами найнижчий рівень у відповідності до показників. Пояснення в цьому вбачаємо у тому, що жінці доводиться вирішувати багато складних життєвих проблем, часто й самій протистояти життєвим негараздам. Звідси росте боязнь за себе, своїх дітей, зростає тривога за майбутнє родини. Тим паче, що час швидкоплинний, а виклики сучасного світу все більш жорсткі і «наступальні». Позаяк українська жінка за своєю природою хоче все проконтролювати, встигнути, охопити. Тут ще накладається, безумовно, втома від надмірних справ, перевантаження роботою, емоційне вигорання на цьому фоні.

Щодо таких шкал, як «Позитивні відносини» (53,8), «Автономія» (51,95), «Управління середовищем» (63,15), «Самосприйняття» (62,1), то тут респонденти показали середній рівень показників по тесту. Це є свідченням того, що жінки розуміють вагомість гармонійних стосунків з іншими, намагаються їх підтримувати, проявляють емпатію, турботу до свого оточення. У жінок є розвинена автономія, що свідчить про їх вміння самостійно діяти: приймати рішення, здійснювати вибір тощо. Вони розуміють власні потреби, вміють організувати і розбудовувати життєвий простір, планувати свій час, ефективно використовувати власні можливості, проявляють лідерські та організаційні здібності. У жінок розвинене позитивне самосприйняття, власний досвід сприймають через призму не

невдач і помилок, а як можливість особистісного зростання, як ресурс для розвитку. Вони вміють відстоювати власні погляди, переконання, проявляють суб'єктність у ставленні до власного життя.

Щодо інтегрованого показника за результатами методики, то тут ми констатуємо середній рівень показника психологічного благополуччя (371,45).

На наступному етапі емпіричного дослідження нами був застосований метод ранжування. За результатами методики на психологічне благополуччя жінки впливають такі чинники (Рис.1):

- здоров'я – 25%;
- сімейне благополуччя – 19%;
- відчуття привабливості та молодості – 19%;
- матеріальний достаток – 16%;
- відчуття впевненості у завтрашньому дні – 15%;
- відчуття потреби – 8%;
- професійна самореалізація – 3%.

Жінки віддають пріоритет фізичному і психічному здоров'ю, сімейним цінностям, матеріальному благополуччю. Матеріальний достаток відіграє чималу роль, як і впевненість у завтрашньому дні, де матеріальне забезпечення є складовою щодо орієнтації в майбутнє. Вони вибирають відчуття потреби, бажаності, привабливості й молодості, як усталеної «жіночої програми».

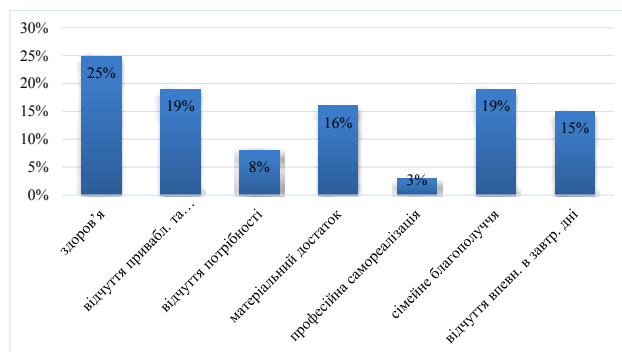

Рис. 1. Чинники психологічного благополуччя жінки у період середньої дорослості

Водночас нас цікавили і негативні чинники, тобто ті, які здійснюють руйнівний вплив на переживання психологічного благополуччя жінкою, серед яких виокремили :

- погане фізичне та психічне самопочуття – 26%;
- самотність – 20%;
- сімейні дисгармонійні стосунки – 12%;
- відсутність можливості заробляти гроші (робота) – 10%;
- відсутність дітей – 8%;
- відсутність перспектив в майбутньому – 7%;
- неможливість реалізації своїх потреб – 6%;
- відсутність інтересів, хобі – 5%;
- відсутність друзів – 4%;
- відсутність продуктивного відпочинку – 2%.

Як підтверджує дослідження негативно на психологічне благополуччя жінок впливають поганий стан психічного й фізичного здоров'я, самотність, дисгармонійні стосунки, що є свідченням вагомості для жінки почувати себе активно, включеною в життя, потріб-

ною для партнера по шлюбу, поцінованою в колі сімейного, родинного оточення. Тут велику роль відіграють наявність негарздів із здоров'ям родини, нестатки.

Перешкодами на шляху до психологічного благополуччя респонденти бачать у відсутності перспектив в майбутньому, неможливості реалізації своїх потреб, відсутність інтересів тощо.

Переживання жінкою психологічного благополуччя є суб'єктивним чинником, який завжди відображає і симптомокомплекс особистісних рис, як унікальну складову її індивідуальності. Власне особистісні риси у своїй характеристиці презентують особистість у її ставленні до себе, інших людей, до світу, діяльності тощо. Власне вони складають ядро особистості, так як є каркасом її характерологічних особливостей.

Відтак жінки виокремили такі особистісні риси, що впливають на їхню здатність відчувати психологічне благополуччя:

- оптимізм – 15%;
- вміння швидко пробачати – 14%;
- вміння не зациклюватись на невдачах – 13%;
- мудрість – 11%;
- впевненість в собі – 10%;
- вміння спілкуватись і взаємодіяти з іншими – 9%;
- доброта – 8%;
- добросовісність і відповідальність – 7%;
- чесність – 6%;
- працьовитість – 5%;
- щирість – 2%.

Найбільш вагомими особистісними рисами, що сприяють переживанню стану психологічного благополуччя жінками в середній дорослості є налаштування позитивного мислення, що характеризується як оптимізм, вміння прощати і «не зависати» на невдачах, мудрість, як складова розумного ставлення до всього, на основі попередньо напрацьованого досвіду. Впевненість в собі, вміння спілкуватись, доброзичливість, добросовісність та відповідальність, працьовитість, щирість, сумлінність є тими особистісними властивостями, що сприяють особистості гармонійно взаємодіяти з собою, світом, знаходити баланс в усьому, а значить і вміти насолоджуватись життям.

Щодо особистісних рис, які руйнують можливість відчувати психологічне благополуччя, то жінки виокремили наступні риси:

- емоційна нестабільність, агресивність – 20%;
- песимізм – 18%;
- невміння комунікувати та розбудувати близькі стосунки – 16%;
- маніпулювання іншими – 13%;
- брехливість – 12%;
- підозрілість, ревнивість, недовіра – 8%;
- користоловність – 6%;
- безвідповідальність – 5%;
- залежність від чоловіків – 3%.

Звідси несприятливими, на думку респондентів, для переживання стану психологічного благополуччя є наявність таких рис як емоційна нестабільність, що продукує агресивність, ворожість до інших, нейро-

тизм; перепади настрою (емоційна нерівноваженість), «зависання» в негативі, очікування поганого, бачення всього крізь «чорні окуляри», невміння розбудувати продуктивну взаємодію з іншими, безвідповідальність, брехливість, підозрілість, ревнивість, схильність до маніпулятивної поведінки, користоловність, дратівливість.

Останній блок виборів методом ранжування спонукав нас до загальної, підсумкової рефлексії жінками свого ставлення до переживання ними психологічного благополуччя. Тому нами було запропоновано, як підсумок вибрати найвагоміші чинники, які безпосередньо впливають на стан психологічного благополуччя (як самонастанова) після попередньої роботи – шляхом абстрагування від попереднього матеріалу.

Нами були отримані такі результати, щодо пошуку відповіді на питання жінці, яка хоче бути психологічно благополучною у середній дорослості.

Вона має:

- любити себе – 20%;
- слідувати за своїм фізичним та психічним здоров'ям – 18%;
- любити життя – 17%;
- мати почуття гумору – 15%;
- бути успішною – 10%;
- добре заробляти – 6%;
- бути легкою у стосунках – 5%;
- займатись саморозвитком – 4%;
- займатись спортом для підтримки фізичної форми – 3%;
- відвідувати косметолога, займатись проблемами збереження молодості – 2%.

Висновки. Таким чином, можна вивести основні чинники (з аналізом попередніх відповідей), які ми розглядаємо як інтегрований, цілісний підхід жінок до розуміння ними психологічного благополуччя.

Звідси, щоб проживати стан психологічного благополуччя необхідно починати з себе, свого ставлення до себе, відтак свого життя (думок, вчинків, емоцій), любити себе, своє буття (як унікальне у своїй неповторності), бути уважною до стану свого фізичного й психічного здоров'я (здоровий спосіб життя, профілактичні огляди тощо), володіти почуттям гумору, як антистресового чинника і «механізму» в пропрацюванні «зависань у проблемах», бути успішною, вдосталь заробляти щоб вистачало на власний розвиток, вміти комунікувати (легкість у стосунках), без придумування різного формату «напружених ситуаційних сценаріїв», з розумінням підходити до себе, своїх потреб, вміти їх реалізувати. Безумовно, що рецепт щастя у кожній жінки свій, але загальний можна вивести у рівні включення її у життя, яке особистість цінує, любить і творить, розвиваючи при цьому себе і свій світ за допомогою вдячності і поцінування за можливість «БУТИ».

Проведене емпіричне дослідження допоможе визначити особливості психологічного благополуччя жінок у період середньої дорослості, накреслити ресурси супроводу позитивного функціонування жінки у цей віковий період її життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Березовська Л. І. Психологічне благополуччя та задоволеність життям: емпіричний ракурс. *Вісник Національного університету оборони України* 3(53). 2019. С. 24-32.
2. Koropetska Olesya. Problems and Ways of Self-Realization of Personality of Middle Age Period in Modern Ukrainian Society. Івано-Франківськ: Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. Вип. 23. С. 86-93.
3. Кравченко В. Ю. Довіра як складова життєстійкості особистості. *Virtus: Scientific Journal / Editor-in-Chief M.A. Zhurba–November# 18, 2017. P. 42-45.*
4. Міщиха Л.П. Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. 400 с.
5. Міщиха Л. П., Кулеша-Любінець М. М. Психічне здоров'я як складова особистісного благополуччя. Збірник наукових праць. Харків, 2020. Випуск 1. С.166-168.
6. Шкала психологічного благополуччя Ріфф К. // <https://vseosvita.ua/library/skala-psihologicnogo-blagopolucca-riff-22770.html>.

Нестеренко П. О.

*аспірант кафедри загальної та практичної психології
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя***СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТАТІ
ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПСИХОЛОГА М. ГРОТА (1852–1899 РР.)****THE STATE OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF THE PROBLEM
OF RESEARCHING THE FIGURE OF THE OUTSTANDING
UKRAINIAN PSYCHOLOGIST M. GROT (1852–1899)**

Статтю присвячено дослідженню постаті видатного українського психолога М. Грота на основі першого розділу кандидатської дисертації з історії психології аспіранта П. Нестеренка за темою «Психологічні ідеї творчості у науковій спадщині М. Я. Грота (1852–1899 рр.)».

Автором проведено аналіз літератури за темою дисертаційного дослідження та запропоновано джерельну базу дослідження, на основі якої він буде здійснювати пошук психологічних ідей у науковій творчості М. Грота.

Розглядаючи стан наукової розробки проблеми, схематично автор розділив літературу про М. Грота на дві категорії джерел: 1) дореволюційні праці (кінець XIX століття – 1917 рр.); 2) сучасні наукові дослідження новітнього часу (1991 – теперішній час).

1) Дореволюційні праці дослідження (кінець XIX століття – 1917 рр.) життєвого шляху та творчості М. Грота представлені такими іменами як Є. Спекторський, О. Шебор, В. Шенрок, В. Івановський, Л. Лопатін, П. Соколов, О. Введенський, В. Соловйов, Ю. Айхенвальд, Е. Радлов, Д. Вікторов, Г. Челпанов, Л. Оболенський, Л. Толстой та інші.

2) Сучасні наукові дослідження новітнього часу (1991 – теперішній час). До імен дослідників, які відносяться до новітнього часу дослідження творчості М. Грота, можна віднести М. Бойправ, О. Кільдіватова, Л. Косовських, В. Манжай, Н. Мухомодєєв, Б. Матюшко та інші.

На основі аналізу текстів вищезазваних авторів, автор приходять до висновку, що стан наукової розробки проблеми у дореволюційних працях дослідників дуже низький та майже відсутній, бо ми не знаходимо жодного вченого, який би досліджував саме психологічні ідеї М. Грота. Максимум, до чого приходять різні дослідники творчої спадщини Грота – це опис його біографічного шляху та критичний аналіз філософських творів М. Грота.

На відміну від дореволюційних праць, стан наукової розробки проблеми дослідниками новітнього часу дозволяє прийти до висновку, що постать М. Грота починає більш детально аналізуватися та його творчий спадок викликає науковий інтерес у сучасних науковців. Але все ж відсутня спроба дослідження та систематизації психологічних ідей М. Грота. Для сучасних психологів постать М. Грота теж багато в чому загадкова та незрозуміла.

Ключові слова: М. Грот, геній, автор, творець, видатний психолог, український мислитель.

The article is devoted to the study of the figure of the outstanding Ukrainian psychologist M. Grot based on the first chapter of the PhD thesis on the history of psychology of graduate student P. Nesterenko on the topic "Psychological ideas of creativity in the scientific heritage of M. Grot (1852–1899)".

The author conducted an analysis of the literature on the topic of the dissertation research and proposed a research source base, on the basis of which he will search for psychological ideas in the scientific work of M. Grot.

Considering the state of scientific development of the problem, the author schematically divided the literature about M. Grot into two categories of sources: 1) pre-revolutionary works (end of the 19th century – 1917); 2) modern scientific research of recent times (1991 – present time).

1) Pre-revolutionary research works (end of the 19th century – 1917) of the life path and work of M. Grot are represented by such names as E. Spektorskyi, O. Shebor, V. Shenrock, V. Ivanovskiy, L. Lopatin, P. Sokolov.

2) Modern scientific research of modern times (1991 – present time). Among the names of researchers who belong to the most recent period of research on the work of M. Grot, one can include M. Boiprav, O. Kildivatov, L. Kosovsky, V. Manzhai, N. Muhomodeev, B. Matyushko and others.

Based on the analysis of the texts of the above-mentioned authors, the author comes to the conclusion that the state of scientific development of the problem in the pre-revolutionary works of researchers is very low and almost non-existent, because we do not find a single scientist who would specifically research the psychological ideas of M. Grot. The maximum that various researchers of Grot's creative heritage come to is a description of his biographical path and a critical analysis of M. Grot's philosophical works.

In contrast to the pre-revolutionary works, the state of scientific development of the problem by modern researchers allows us to come to the conclusion that the figure of M. Grot is beginning to be analyzed in more detail and his creative heritage arouses the scientific interest of modern scientists. But there is still no attempt to study and systematize M. Grot's psychological ideas. For modern psychologists, the figure of M. Groth is also mysterious and incomprehensible in many ways.

Key words: M. Grot, genius, author, creator, outstanding psychologist, Ukrainian thinker.

Постановка проблеми. «Мислитель, до творів якого звертаємося, у багатьох відношеннях є унікальною людиною. Його життя, що не досягло навіть півстолітнього кордону, ознаменувалося настільки яскра-

вою спадщиною, що заслуговує на увагу і вивчення і в наші дні, понад століття тому» [16, с. 5]. – говорить український дослідник Б. Матюшко про видатного філософа та психолога М. Грота. Ми вважа-

емо, що М. Грот у багатьох відношеннях не просто унікальна людина, а великий геній та творець, який несправедливо недооцінений та забутий сучасниками. Тому актуально та важливо вперше в історії України присвятити дослідженню наукової творчості та особистості М. Грота дисертацію з історії психології, яке ми і пишемо в аспірантурі в Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя.

Тема нашого дисертаційного дослідження – «Психологічні ідеї творчості у науковій спадщині М. Я. Грота (1852 – 1899 рр.)». Унікальність даної роботи полягає в тому, що досліджувані психологічні ідеї М. Грота зможуть стати фундаментом нової української парадигми психологічної науки, внаслідок якої психологія нарешті стане наукою про душу та зможе допомогти практично десяткам тисяч українців, які потребують психологічної допомоги внаслідок пережитих жахів російської військової агресії проти незалежної держави України (2022 р.).

Мета статті. 1. Апробувати результати першого розділу нашого теоретичного дисертаційного дослідження з історії психології. 2. Здійснити аналіз літератури за темою дисертації та сформуванню джебельну базу дослідження.

Результати теоретичного дослідження. В епіцентрі нашого дослідження опинився видатний український та в цілому вчений зі світовим ім'ям – психолог та філософ Микола Якович Грот. Його творчість, яка відображена в науково-психологічних та філософських працях науковця, дає змогу дослідити та виділити ті ключові психологічні ідеї, котрі принципово важливі як для сучасної психології в Україні, так і для психологічної науки у світі в цілому.

В 2002 році у м. Ніжині українська дослідниця М. Бойправ видала монографію «М.Я. Грот: психологічні погляди та освітня діяльність» [2]. Як зазначає М. Бойправ у передмові до свого дослідження, М. Грот був без перебільшення великим науковцем та дуже талановитою людиною: «Наукова розвідка присвячена життю, творчій діяльності та психологічним поглядам видатного вітчизняного вченого, мислителя, письменника другої половини XIX ст., професора і керівника кафедр філософії Ніжинського історико-філологічного інституту (1876-1883), Одеського і Московського університетів (1883-1899), засновника і редактора першого в Росії спеціального журналу «Вопросы философии и психологии», керівника Московського товариства психологів, автора оригінальних концепцій розвитку пізнавальних процесів, почуттів, емоційно-морального розвитку особистості» [2].

У другій половині XIX ст. М. Грот писав: «Вивчення історії психології є в той же час вивченням шляху до розв'язання багатьох суттєвих психологічних проблем» [6, с. 52]. Пройшло декілька століть і ім'я великого вченого М. Грота почали забувати. XXI століття характерне для історії психології тим, що вона звертається до забутих або маловідомих імен психологів, які здійснили вагомий внесок у розвиток психологічної науки, але були несправедливо забути чи недооцінені нашими сучасниками [14].

Дослідник А. Костригин говорить, що це явище в історії психології є «позитивною тенденцією ..., тому що у вітчизняній та зарубіжній психології існує ще достатньо багато пробілів, неосмислених концепцій і недооцінених мислителів, це відбувалося з різних причин, більшою мірою тому, що ідеї і погляди того чи іншого вченого були несвоєчасними або такими, що не відповідали домінуючим переконанням. Повернення цих імен і їх наукового шляху – одна із головних задач історії психології» [14, с. 4–5].

Схематично у нашому дослідженні можна виділити двоє ключових напрямів досліджуваної проблематики: 1) дореволюційні праці (кінець XIX століття – 1917 рр.); 2) сучасні наукові дослідження новітнього часу (1991 – теперішній час). Кожен з цих періодів дослідження постаті М. Грота має свої особливості та характерні риси у залежності від тих чи інших історичних умов.

На жаль, у зв'язку з радянською цензурою до філософів та психологів ідеалістичного напрямку, нам невідомі історіографічні праці про М. Грота періоду СРСР (1917-1991 рр.).

Дореволюційні праці дослідження (кінець XIX століття – 1917 рр.) життєвого шляху та творчості М. Грота представлені такими іменами як Є. Спекторський [21], О. Шебор [25], В. Шенрок [26], В. Івановський [13], Л. Лопатін [15], П. Соколов [19], О. Введенський [4], В. Соловійов [20], Ю. Айхенвальд [1], Е. Радлов [18], Д. Вікторов [5], Г. Челпанов [24], Л. Оболенський [17], Л. Толстой [22] та інші.

У 1904 році Є. Спекторський писав про М. Грота, «тільки одного перетворення в 1888 році нудного до того і нежиттєвого (під керівництвом одного з англійської психології М. М. Троїцького) психологічного товариства в один із основних наукових осередків московської інтелігенції і заснування в наступному році журналу «Запитання філософії і психології» достатньо, щоб зробити безсмертним ім'я М. Я. Грота в літописах російської філософії. Крім цих практичних плодів діяльність його проявилася і у великій кількості теоретичних творів» [21, с. 233].

У 1911 році виходить збірник статей вищезазначених дослідників у знак вічної пам'яті М. Гроту під назвою «Микола Якович Грот у нарисах, спогадах і листах товаришів та учнів, друзів та шанувальників» [23].

Першою у збірнику виступає стаття вчителя М. Грота у його юнацькі роки життя – О. Шебора. Пояснюючи про те, як він став вчителем М. Грота, О. Шебор говорить, «початок мого знайомства з М. Я. Гротом відноситься до осені 1867 р. У кінці серпня цього року, на шляху повернення із Марієнбада у Росію, батьки Миколи Яковича зі всією сім'єю зупинилися на декілька днів у Празі. Однією з причин їхньої зупинки у столиці Чехії був пошук тут молодого, більш або менш знайомої з російською мовою людини, яка могла б, у якості домашнього вчителя, проходити з двома їх синами, бувшими до того у приватному училищі (д-ра Відемана), курс класичної гімназії і готувати їх з головних предметів цього курсу для вступу у старші класи казенної гімназії. За рекомендацією двох тоді ще молодих вче-

них-славистів, а саме А. О. Патери і О. І. Коларжа, із котрих останній був раніше моїм вчителем у гімназії, вибір впав на мене» [25, с. VII].

В. Шенрок описуючи біографію М. Грота, називає його «чудовим діячем останніх десятиліть» та «майбутнім істориком просвіти» [26, с. 1].

У своїй статті-некролозі Л. Лопатін говорить про те, що «погляди М. Я. Грота не становили раз назавжди сформованої, закінченої і непорушної системи. Навпаки, вони в нього неодноразово змінювалися і в частковості, і навіть у самій суті. Небіжчик зовсім не визнавав можливості раз назавжди вирішити всі питання і в цілковитій нерухомості світогляду бачив найкращий доказ його мертвості та односторонності» [15, с. 94].

У своїх спогадах про вченого, А. Введенський писав про М. Грота, «... як людина, що захоплювалася і у своїх захопленнях була щирою, Микола Якович спочатку прийняв ту філософію, яка була найбільше йому відомою, як найбільш на той час популярну, і яку він найбільше розумів, – філософію, що манила його до себе своєю зрозумілістю та позитивністю (у сенсі методу). Але потім, – внаслідок знову тієї ж непідкупної щирості і незвичайності свого таланту, а також внаслідок розширення знань і роздумів, – він поступово переходить до протилежного полюса думки. Якщо перші філософські роботи Миколи Яковича, що стосуються психології і логіки, стоять на ґрунті асоціативно-позитивістської, то деякі з останніх (як, наприклад, його монографія «Про час», надрукована у «Питаннях філософії і психології») зводять читача на таку висоту розумового споглядання, яка доступна дуже і дуже небагатьом» [4, с. 145].

Розмірковуючи про філософські погляди і наукову діяльність М. Грота, П. Соколов говорить, що «існує два типи мислячих людей. Одні скоро знаходять свою істину і, щасливі цією знахідкою, все життя розвивають ту саму систему ідей, або переспівують ту саму стару пісню, не знаючи внутрішніх протиріч і водночас не відаючи сумнівів і душевних мук. Інші лише шукають істини, але не знаходять її: вагаючись і сумніваючись, змінюючи свої погляди і часто суперечачи собі, вони тривожно прагнуть ідеальної мети пізнання, а ця мета вислизає від них як мрія. Микола Якович Грот належить до останнього типу. Вразливий і такий, що захоплюється, він ніколи не міг цілком зупинитися на якійсь одній точці зору, і його коротке життя було довгою історією філософських пошуків. Його живий та діяльний розум постійно висував перед ним нові проблеми; сторонні впливи та його власні внутрішні потреби нестримно тягли його у світ нових задумів. Це був багатодум» [19, с. 99].

В. Соловійов відмічає відсутність догматизму у поглядах М. Грота. «На захист і похвалу Грота слід додати, що у предметах своїх розумових захоплень він ніколи не бачив непогрішимих догматів, які вимагають лише покірною прийняття і передачі, – як ставився, наприклад, Троїцький до ангельської психологічної доктрини. Не можна заперечувати оригінальних поглядів і своєрідних розумових побудов і в ранніх творах Грота, написаних під переважаю-

чим впливом Герберта Спенсера, такі як: «Психологія почуття» та «Реформа логіки» [20, с. 153]. – говорить В. Соловійов.

Дещо критично, але в ту ж чергу і з повагою, згадуючи М. Грота, Ю. Айхенвальд зазначає, що науковець не створив за власне життя завершеної філософської системи. «Духовні поминки, з глибоким смутком, що здійснюються нині Психологічним Товариством, присвячені людині, з ім'ям якої не пов'язана якась одна цілком закінчена філософська система, але думка якого, нервова і пристрасна, перебувала в постійному русі і розвитку, в завязаному шуканні теоретичної істини і моральної правди» [1, с. 156]. – зазначає Ю. Айхенвальд, розмірковуючи про творчий спадок М. Грота.

Ми не можемо погодитися з Ю. Айхенвальдом, бо вважаємо творчий спадок М. Грота – завершеною системою психологічних ідей, які були не побачені та не зрозумілі як для його сучасників, так переважно і для нинішньої психологічної науки наших днів ідеї М. Грота – метафізична загадка та філософія, але не психологія.

На думку відомого психолога Г. Челпанова, Микола Якович Грот мав талант популяризатора науки та був талановитим лектором і вчителем психології. Згадуючи про М. Грота, Г. Челпанов говорить: «Його популяризаторський талант, його чуйність у розумінні питань життя, його вміння торкнутися життєво необхідних питань, відразу створило йому велику кількість учнів, готових серйозно в нього вчитися. Він умів не тільки зацікавити, а й умів змусити серйозно працювати. Його величезна заслуга, як учителя, полягала в тому, що він був вчителем, який близько стояв до своїх учнів. Він не лише вчив, а й працював разом зі своїми учнями. Він не тільки намагався зацікавити, а й брав участь у роботі своїх учнів, і значення цієї участі ніхто з його учнів не забуде» [24, с. 185–186].

Можна погодитися з Г. Челпановим, М. Грот був дійсно талановитим та харизматичним вчителем психології. Але в ту ж чергу наскільки трагічно та несправедливо вчинила доля з М. Гротом. Зі слів Г. Челпанова, у М. Грота було багато учнів при житті. Але де ж поділися ці учні після смерті М. Грота? Адже, в першу чергу саме учні повинні увіковічити пам'ять про свого вчителя, писати про нього книги та статті тощо. У випадку з М. Гротом, учні не увіковічили пам'ять про свого вчителя і допустили, щоб М. Грот почав канути у небуття як науковець та мислитель. Таке враження, що на практиці у М. Грота не було жодного вірного учня, а цей «натовп учнів», про який пише Г. Челпанов, був лише «модою» на статус «учня професора» і показухою. Ці «учні» у своїй більшості просто використовували славу та статус професора М. Грота, а в дійсності, коли науковець помер, цинізм життя довів, що коли М. Грот вже більше «не вигідний як вчитель», то про нього можна і не писати книг та просто забути.

У своєму листі-некролозі, відомий письменник Лев Толстой ділиться цінними спогадами про науковця та говорить про взаємну любов та повагу до М. Грота.

«Не пам'ятаю як, через кого і за яких умов я познайомився з М. Я., але дуже добре пам'ятаю те, що з першої ж зустрічі ми полюбили один одного. Для мене крім його вченості, і, прямо скажу, незважаючи на його вченість, Микола Якович був дорогим тим, що ті ж питання, які займали мене, займали і його, і що він займався цими питаннями не як більшість вчених, тільки для своєї кафедри, а займався ними і для себе, для своєї душі.

Важко йому було звільнитися від того забобону науки, в якому він виріс і змужнів і в служінні якому набув видатного мирського успіху; але я бачив, що його жива, щира й моральна натура мимоволі, не перестаючи, робила зусилля для цього звільнення. Внутрішнім досвідом звідавши всю вузькість і, попросту, дурість матеріалістичного життєрозуміння, несумісного з жодним моральним вченням, – Микола Якович був неминуче приведений до визнання основою всього – духовного начала, і – питанням ставлення людини до цього духовного начала, тобто був приведений до питань етики, якими він і займався останнім часом дедалі більше» [22, с. 208]. – ділиться своїми спогадами про Грота Л. Толстой.

Можна погодитися з Л. Толстим. М. Грот був унікальною особистістю, унікальним науковцем, який знаходився у постійних творчих пошуках та інтелектуальній еволюції думки. Саме духовне начало було для М. Грота тією основою людської природи, яке одухотворяло особистість та робило людину людиною на відміну від тварини.

Вищенаведені цитування дозволяють нам прийти до дуже цікавих висновків. Сучасники М. Грота не бачили геніальності науковця. Для них Грот – «талановитий мислитель», але не більше того. Дослідниками переважно робиться акцент на біографії М. Грота та тонкій критиці його філософсько-психологічних поглядів. Ми не знаходимо вірних учнів та фанатичних послідовників М. Грота, які б захищали та творче розвивали його психологічні погляди та ідеї.

Сучасні наукові дослідження новітнього часу (1991 – теперішній час). До імен дослідників, які відносяться до новітнього часу дослідження творчості М. Грота, можна віднести М. Бойправ [3], О. Кільдіватова [27], Л. Косовських [27], В. Манжай [27], Н. Мухомодєєв [27], Б. Матюшко [16] та інші.

У 2009 році у м. Ніжині вийшла фундаментальна наукова монографія М. Бойправ *Наукова спадщина М.Я. Грота і сучасна психологія (з історії вітчизняної психології)* [3]. В анотації до книги М. Бойправ зазначає, що дана «наукова праця присвячена життю, творчій діяльності та психологічним поглядам видатного вітчизняного вченого, мислителя другої половини XIX ст., професора і керівника кафедр філософії Ніжинського історико-філологічного інституту (1876-1883), Одеського і Московського університетів (1883-1899), одного із фундаторів самостійної психологічної науки та експериментального методу дослідження, засновника і редактора першого в Росії спеціального журналу «Запитання філософії і психології» (пер. П. Н.), керівника Московського товариства психологів, автора оригінальних концепцій

розвитку пізнавальних процесів, почуттів, емоційно-морального розвитку особистості, ідеї яких набагато випередили свій час. Заслужовують на увагу його численні фундаментальні роботи в галузі психології, філософії, логіки, етики, естетики, соціології.

Книга розрахована на викладачів, науковців, магістрів, студентів та всіх, хто цікавиться питаннями історії психології, філософії, логіки, етики, соціології» [3].

У 2011 р. в НДУ ім. Миколи Гоголя українські дослідники О. Кільдіватова, Л. Косовських, В. Манжай, Н. Мухомодєєв провели дослідження та упорядкували каталог «Наукова спадщина Миколи Яковича Грота в фондах бібліотеки імені академіка М. О. Лавровського Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя: бібліографічний покажчик» [27]. У передмові до даної наукової праці упорядники говорять: «Творча спадщина М. Я. Грота налічує біля 200 друкованих праць. Значна частина його творів знаходиться у фондах бібліотеки імені академіка М.О. Лавровського Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. З метою науково-бібліографічного розкриття цього фонду працівниками інформаційно-бібліографічного відділу до річниці святкування ювілею М.Я. Грота було випущено бібліографічний покажчик «Наукова спадщина Миколи Яковича Грота в фондах бібліотеки імені акад. М.О. Лавровського Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя». Покажчик містить у собі бібліографічний опис 204 видань, переглянутих «de visu».

Посібник відкривається статтею М. Д. Бойправ «Микола Якович Грот – перший викладач психології в Ніжинській вищій школі», яка висвітлює життєвий і творчий шлях вченого. Бібліографічна частина складається з двох розділів: «Грот М. Я. Друковані праці» і «Критико-бібліографічні статті». Всі праці розміщені в хронологічному порядку, а в межах року – за алфавітом авторів або назв творів, описаних під назвою. Завершує видання іменний покажчик, до якого увійшли всі прізвища, що зустрічаються в бібліографічних записах.

При підготовці покажчика були використані каталоги, картотеки та фонд бібліотеки НДУ» [27, с. 5].

У 2013 році дослідженням життєвого шляху М. Грота займався український дослідник Б. Матюшко, який у своїй вступній статті «Монодуалізм М. Я. Грота: примирення протилежностей», говорить про оригінальне вчення монодуалізму, яке створив М. Грот. «Йдеться про знаменитий монодуалізм – новий напрям, покликаний подолати обмеженості і крайності протилежних один одному поглядів – монізму і дуалізму. У свою чергу, така постановка питання свідчить про те, що Грот відкрито перейшов на позиції класичної метафізики, не заперечуючи заслуг першого позитивізму в розробці гносеологічних питань» [16, с. 19]. – зазначає Б. Матюшко.

Говорячи про творчий спадок М. Грота, Б. Матюшко зазначає, що «мислитель намагається відмежуватися від його фундаментального характеру, визначаючи свої лекції, а у вигляді серії журнальних статей та книг – нариси як науково-популярний конспект. Але насправді у цих кількох сотнях

сторінок представлені як головні досягнення європейської філософської думки, а й ключові ідеї самого їх автора. Тут знаходимо і високий, гідний багатьох згаданих французьких, англійських та німецьких мислителів рівень філософствування та збереження славної традиції західної філософії. Український мислитель цілком далекий від простої ретрансляції поглядів своїх сучасників та попередників, але, критично їх переробляючи, з кожним кроком не тільки представляє свої оригінальні ідеї, але все більше дає зрозуміти, що наближається до створення своєї цілісності та суворой системи, що долає основні недогляди та однобічності класичної і постнекласичної філософії» [16, с. 67–68].

Джерельна база дослідження. У процесі підготовки дисертаційного дослідження було залучено широке коло опублікованих та неопублікованих джерел, що відрізняються за змістовним наповненням, функціональним призначенням, походженням та характером. У зв'язку з відсутністю особистого архівного фонду М. Грота, у центрі нашої дослідницької уваги опинився Ніжинський архівний фонд, у якому знаходяться неопубліковані документальні матеріали, які відображають період життя вченого в м. Ніжині, а також початок його педагогічної та наукової діяльності.

Для дослідження психологічних ідей у творчій спадщині М. Грота, ми виділили в першу чергу сім праць науковця, які стануть фундаментом пошуку психологічних ідей:

1. М. Грот Сновидіння як предмет наукового аналізу [10].

За українською дослідницею М. Бойправ, «ця книга – одна із перших наукових праць М.Я. Грота, написана в Ніжині в 1878 р. Робота цікава тим, що автор на основі робіт багатьох філософів, починаючи зі стародавніх часів й аж до його сучасників, а також узагальнюючи численні приклади різних сновидінь, висуває свою природничо-наукову концепцію розуміння цього феномену. У праці піднята ціла низка інших проблем: про предмет психологічної науки, методи вивчення психічних явищ, зв'язок психології з іншими науками, історія психології та ін.» [10].

Дійсно, можна погодитися з дослідницею, на нашу думку М. Грот робить перехід від аналізу філософських поглядів на природу сну до аргументації своєї власної концепції сновидінь М. Грота. Дана праця дозволить нам дослідити та проаналізувати психологічні ідеї М. Грота щодо феномену сновидінь людини.

2. М. Грот Джордано Бруно і пантеїзм [11].

Говорячи про дану працю, М. Грот зазначає: «Ми маємо намір присвятити дану статтю оцінці значення філософа, великі заслуги якого в історії мислення безсумнівні для кожного, хто неупереджено вивчав розвиток європейської самосвідомості, а нещасна доля якого здатна викликати глибоке почуття жалю і обурення у всіх людей, пройнятих любов'ю до ближнього і добра. Наука не може не оцінити високою той глибокий слід, який залишив Дж. Бруно в історії

нової філософії, і той могутній вплив, яким він вплинув на філософів XVII століття, а через них і на всіх мислителів XVIII і XIX століть, – людське серце не може не прийти в щире розчулення перед героїською самопожертвою цієї людини, яка віддала спокій, щастя і, нарешті, саме життя заради служіння тим великим ідеям, які він вважав істинними» [11, с. 72].

На нашу точку зору філософська система Дж. Бруно може стати в основі нової парадигми психології, парадигми, яка зможе вивести психологічну науку з кризи, адже філософія Дж. Бруно є новою філософською антропологією його часу. М. Грот має надію, що «Дж. Бруно зробиться предметом більш спеціального вивчення» [11, с. 156]. Тому що, згідно з М. Гротом, «Джордано Бруно був однаково чужим забобонам і древньої, і нової епохи» [11, с. 156].

3. М. Грот Основи морального обов'язку [7].

Дану наукову роботу М. Грот розпочинає словами: «У своїх міркуваннях про моральний обов'язок моралісти рідко проводять ясний кордон між двома суттєво різними питаннями: 1) що потрібно робити, щоб бути моральним, і 2) чому потрібно чинити морально?»

Відмінність цих запитань у філософській етиці була вперше підкреслена Шопенгауером. Навіть Кант у своєму знаменитому вченні про категоричний імператив зобов'язання в понятті закону змішує поняття про принцип і фундамент етики, за термінологією Шопенгауера. Принцип або вище правило етики, за визначенням цього останнього, є найкоротшим і найточнішим виразом для образу дій, якому вона наказує або за яким визнає моральну цінність. Фундамент етики є підставою обов'язковості чи бажаності, або похвальності чесноти, тобто морального способу дій» [7, с. 10].

Розпочинаючи з розгляду питань моралі та морального обов'язку особистості, М. Грот переходить до проблеми щастя в людському бутті.

Отже, дана праця допомагає дослідити проблему щастя в психологічній творчості Миколи Яковича Грота. Адже, проблема щастя гостра як ніколи, актуальна для сучасного українського суспільства та потребує комплексних психологічних досліджень, як емпіричних, так і теоретичних.

Для позначення двох видів щастя за М. Гротом, в подальшому нами запропоновані два авторські поняття: дефіцитарне щастя (Д-щастя) для позначення фізіологічних потреб організму та буттєве щастя (Б-щастя), яке проявляється у формі блаженства по аналогії з виділеними Д-мотивами і Б-мотивами А. Маслоу.

4. М. Грот Поняття душі і психічної енергії в психології [8].

Головною метою дослідження даної праці є аналіз психологічної ідеї феномену душі як предмету психології у науковій творчості М. Грота.

5. М. Грот Основи експериментальної психології [6].

Одна з фундаментальних наукових праць М. Грота, у якій розглядається проблема розвитку експериментального методу в психології.

6. М. Грот *Значення почуття у пізнанні та діяльності людини* [12].

7. М. Грот *Рецензія на твір Г. І. Челпанова «Проблема сприйняття простору»* [9].

Також на предмет наявності психологічних ідей, нами досліджені архівні праці М. Грота, які виділені та систематизовані у науковому довіднику «Наукова спадщина Миколи Яковича Грота в фондах бібліотеки імені академіка М.О. Лавровського Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя: бібліографічний покажчик» [27].

Висновки. Отже, на основі нашого дослідження, нами проведено аналіз літератури за темою дисертації та запропоновано джерельну базу дослідження, на основі якої ми будемо здійснювати пошук психологічних ідей у науковій творчості М. Грота.

Розглядаючи стан наукової розробки проблеми, схематично ми розділили літературу про М. Грота на дві категорії джерел: 1) дореволюційні праці (кінець XIX століття – 1917 рр.); 2) сучасні наукові дослідження новітнього часу (1991 – теперішній час).

Дореволюційні праці дослідження (кінець XIX століття – 1917 рр.) життєвого шляху та творчості М. Грота представлені такими іменами як Є. Спекторський [21], О. Шебор [25], В. Шенрок [26], В. Івановський [13], Л. Лопатін [15], П. Соколов [19], О. Введенський [4], В. Соловйов [20],

Ю. Айхенвальд [1], Е. Радлов [18], Д. Вікторов [5], Г. Челпанов [24], Л. Оболенський [17], Л. Толстой [22] та інші.

Сучасні наукові дослідження новітнього часу (1991 – теперішній час). До імен дослідників, які відносяться до новітнього часу дослідження творчості М. Грота, можна віднести М. Бойправ [3], О. Кільдіватова [27], Л. Косовських [27], В. Манжай [27], Н. Мухомодєєв [27], Б. Матюшко [16] та інші.

На основі аналізу текстів вищезазначених авторів, можна прийти до висновку, що стан наукової розробки проблеми у дореволюційних працях дослідників дуже низький та майже відсутній, бо ми не знаходимо жодного вченого, який би досліджував саме психологічні ідеї М. Грота. Максимум, до чого приходять різні дослідники творчої спадщини Грота – це опис його біографічного шляху та критичний аналіз філософських творів М. Грота.

На відміну від дореволюційних праць, стан наукової розробки проблеми дослідниками новітнього часу дозволяє прийти до висновку, що постать М. Грота починає більш детально аналізуватися та його творчий спадок викликає науковий інтерес у сучасних науковців. Але все ж відсутня спроба дослідження та систематизації психологічних ідей М. Грота. Для сучасних психологів постать М. Грота теж багато в чому загадкова та незрозуміла.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Айхенвальд Ю. Очерк этических воззрений Н.Я. Грота. *Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей*. Санкт-Петербург : Типография Министерства Путей Сообщения, 1911. С. 156–166.
2. Бойправ М. Д. М.Я. Грот: психологічні погляди та освітня діяльність: Монографія. Ніжин : НДПУ, 2002. 165 с.
3. Бойправ М. Д. Наукова спадщина М.Я. Грота і сучасна психологія (з історії вітчизняної психології): Монографія. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. 182 с.
4. Введенський А. Памяти Николая Яковлевича Грота. *Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей*. Санкт-Петербург : Типография Министерства Путей Сообщения, 1911. С. 135–147.
5. Вікторов Д. В. Памяти Н.Я. Грота, как профессора. *Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей*. Санкт-Петербург : Типография Министерства Путей Сообщения, 1911. С. 175–185.
6. Грот М. Я. Основания экспериментальной психологии. *М. Я. Грот. Выбранные психологические творения*. Упоряд., передм., прим. М. Д. Бойправ. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2006. С. 105–144.
7. Грот М. Я. Основания нравственного долга. *М. Я. Грот. Выбранные психологические творения*. Упоряд., передм., прим. М. Д. Бойправ. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2006. С. 10–22.
8. Грот М. Я. Понятия души і психической энергии в психологии. *М. Я. Грот. Выбранные психологические творения*. Упоряд., передм., прим. М. Д. Бойправ. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2006. С. 57–104.
9. Грот М. Я. Рецензія на твір Г. І. Челпанова «Проблема сприйняття простору». *М. Я. Грот. Выбранные психологические творения*. Упоряд., передм., прим. М. Д. Бойправ. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2006. С. 140–144.
10. Грот М. Я. Сновидіння як предмет наукового аналізу. Упорядник, автор вступної статті і коментарів М.Д. Бойправ. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. 114 с.
11. Грот Н. Я. Джордано Бруно і пантеїзм. *Сочинения: в 4 т.* Ред. Мозговая Н. Г., Волков А. Г., авт. вступ. ст. Матюшко Б. К., указат. Туренко В. Э. Мелитополь : Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2013. С. 72–156.
12. Грот Н. Я. Значение чувства в познании и деятельности человека. *Сочинения: в 4 т. Том 1.* Ред. Мозговая Н. Г., Волков А. Г., авт. вступ. ст. Матюшко Б. К., указат. Туренко В. Э. Мелитополь : Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2013. С. 252–281.
13. Івановський В. Н. Очерк жизни и деятельности Н.Я. Грота. *Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей*. Санкт-Петербург : Типография Министерства Путей Сообщения, 1911. С. 57–88.
14. Костригин А. А. Актуальность философско-психологического наследия В.А. Снегирева для современной психологии : диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук : 19.00.01. Ярославль, 2019. 210 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.ipras.ru/engine/documents/document13766.pdf> (дата звернення: 13.03.2021).
15. Лопатін Л. М. Н. Я. Грот. Стаття. *Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей*. Санкт-Петербург : Типография Министерства Путей Сообщения, 1911. С. 88–98.
16. Матюшко Б. Монодуалізм Н. Я. Грота: примирення протиположностей. *Сочинения в четырех томах. Том 1.* Ред. Мозговая Н.Г., Волков А.Г., авт. вступ. ст. Матюшко Б.К., указат. Туренко В.Э. Мелитополь : Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2013. С. 5–68.

17. Оболенский Л. Е. Из воспоминаний о Н. Я. Гроде. *Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей*. Санкт-Петербург : Типография Министерства Путей Сообщения, 1911. С. 198–207.
18. Радлов Э. Л. Н. Я. Грот. Статья. *Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей*. Санкт-Петербург : Типография Министерства Путей Сообщения, 1911. С. 167–173.
19. Соколов П. П. Философские взгляды и научная деятельность Н. Я. Грота. *Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей*. Санкт-Петербург : Типография Министерства Путей Сообщения, 1911. С. 99–135.
20. Соловьев В. С. Статьи. (Поминка. - Из ст. «Три характеристики»). *Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей*. Санкт-Петербург : Типография Министерства Путей Сообщения, 1911. С. 148–156.
21. Спекторский Е. Рецензия на 1 том сб. ст. Н. Я. Грота «Философия и её общие задачи». Мин. нар. просв. № 7, отд. 2 Санкт-Петербург, 1904. С. 226–238.
22. Толстой Л. Н. Воспоминания. *Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей*. Санкт-Петербург : Типография Министерства Путей Сообщения, 1911. С. 207-210а.
23. Толстой Л. Н. [и др.]. Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей [Электронный ресурс]. URL: <https://runivers.ru/upload/iblock/1cd/Grot.pdf> (дата звернення: 27.09.2021).
24. Челпанов Г. И. Н.Я. Грот (некролог и воспоминания). *Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей*. Санкт-Петербург: Типография Министерства Путей Сообщения, 1911. С. 185–196.
25. Шебор О. А. Из юношеских лет Н.Я. Грота. *Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах*. Санкт-Петербург : Типография Министерства Путей Сообщения, 1911. С. VII–XXV.
26. Шенрок В. И. Воспоминания о Н.Я. Гроде. *Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей*. Санкт-Петербург : Типография Министерства Путей Сообщения, 1911. С. 1–56.
27. Наукова спадщина Миколи Яковича Грота в фондах бібліотеки імені академіка М.О. Лавровського Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя: бібліогр. показ. Упорядники: О.Д. Кільвідатова, Л.П. Косовський, В.І. Манжай, Н.В. Мухомодєєва; рецензент та автор вступної статті Бойправ М.Д. Інформаційно-бібліографічний відділ бібліотеки імені академіка М.О. Лавровського НДУ імені Миколи Гоголя. Ніжин : НДУ [Електронний ресурс]. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/2011/pokaz4uk_biblio.pdf (дата звернення: 26.09.2021).

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ

УДК 159.91

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.2.6>

Коренєва Ю. П.

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних наук
Національного університету кораблебудування
імені адмірала Макарова*

Чугуєва І. Є.

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних наук
Національного університету кораблебудування
імені адмірала Макарова*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СИНДРОМУ КУВАД ЯК ФЕНОМЕНУ ТАТКІВСТВА

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE SYNDROME OF KUVAD AS A FATHERHOOD PHENOMENON

У статті розкрито зміст синдрому Кувад, як феномену татківства. Показано сутність, причини виникнення, особливості перебігу і психологічні маркери цього феномену.

Вивчення проблеми батьківства в психології є однією з актуальних і водночас малодосліджених проблем. Це пов'язано з тим, що в сучасному суспільстві відбувається трансформація уявлень про роль чоловіка в сім'ї та батька у вихованні дитини. В наукових джерелах із психології батьківства останнім часом активно вживають термін «татківство» на позначення чоловічої позиції.

Синдром Кувад, так звана «чоловіча псевдо вагітність» або «симптоматична вагітність» – це специфічний психофізіологічний стан, за якого чоловік, або партнер вагітної жінки синхронно із нею переживає несприятливі соматичні симптоми на кшталт токсикозу або поведінкові трансформації, які притаманні вагітним жінкам. У статті наведено відомості про походження цього феномену, його соціально-культурне підґрунтя та ритуальну природу, а також психосоматичні маркери та стислу історію його дослідження. У статті представлено різні підходи до вивчення синдрому Кувад з позицій свідомого і несвідомого у психіці чоловіка.

У статті визначено психологічне підґрунтя феномену татківства як чинника життя суспільства в цілому і конкретної особистості зокрема. Визначені психологічні властивості й особливості ролі татківства в сучасному соціумі. Виокремлено фактори, що впливають на формування батьківської ролі та визначено структуру й розвиток батьківства як психологічного чинника соціалізації особистості.

У статті наголошується, що очікування дитини і партнерські пологи – це найважливіші моменти в житті сім'ї. Однак в епоху інституційних пологів не завжди можливо гарантувати, що обидва партнери поділяться своїм досвідом. Батьки можуть готуватися до пологів і супроводжувати своїх партнерок під час пологів, але після цього вони все ще ізольовані від матері й дитини. Є думка, що синдром Кувад може виступати специфічною формою включення чоловіка в роль батька, позитивно вплинути на догляд за немовлятами, оскільки це вселяє в батька почуття впевненості. Створення соціально прийнятних обрядів в пренатальному періоді може дозволити чіткіше визначити роль батька в сім'ї.

Ключові слова: синдром Кувад, батьківство, татківство, симптоматична вагітність, соціальна роль батька, соціальний ритуал.

The article reveals the content of Couvade syndrome as a phenomenon of fatherhood. The essence, causes of occurrence, features of the course and psychological markers of this phenomenon are shown.

The study of the problem of parenthood in psychology is one of the urgent and at the same time understudied problems. This is due to the fact that in modern society there is a transformation of ideas about the role of a man in a family and a father in raising a child. Recently, in scientific sources on the psychology of parenthood, the term "fatherhood" has been actively used to denote the male position.

Couvade syndrome, the so-called "symptomatic pregnancy" is a specific psychophysiological condition in which the husband or partner of a pregnant woman simultaneously experiences unpleasant somatic symptoms such as toxicosis or behavioral transformations that are characteristic of pregnant women. The article provides information about the origin of this phenomenon, its socio-cultural background and ritual nature, as well as psychosomatic markers and the history of its research. The article presents different approaches to the study of Couvade syndrome from the positions of the conscious and unconscious in the psyche of a man.

The article defines the psychological basis of the phenomenon of fatherhood as a factor in the life of society as a whole and of an individual in particular. The psychological properties and features of the role of fatherhood in modern society are determined. The factors affecting the formation of the parental role are singled out and the structure and development of parenthood as a psychological factor of personality socialization is determined.

The article emphasizes that expecting a child and partner childbirth are the most important moments in a family's life. However, in the era of institutional childbirth, it is not always possible to guarantee that both partners will share their experiences. Fathers may prepare for the birth and accompany their partners during the birth, but afterwards they are still isolated from the mother and child. There is an opinion that the Couvade syndrome can act as a specific form of inclusion of a man in the role of a father, and have a beneficial effect on the care of babies, as it instills a sense of confidence in the father. The creation of socially acceptable rites in the perinatal period can make it possible to more clearly define the role of the father in the family.

Key words: Kuvad syndrome, parenthood, fatherhood, symptomatic pregnancy, social role of the father, social ritual.

Вступ. Вивчення проблеми батьківства в психології є однією з актуальних і водночас недостатньо досліджених проблем. Це пов'язано з тим, що в сучасному суспільстві відбувається трансформація уявлень про роль чоловіка в сім'ї та батька у вихованні дитини.

Варто зауважити, що в наукових джерелах із психології батьківства останнім часом активно вживають термін «татківство» на позначення чоловічої позиції. Загалом в українській мові батьком або татом називають чоловіка, який має дітей. Слово «батько» походить від праслов'янського «bata», «batja» і означає виконання чоловіком певної ролі в сім'ї. Ця роль полягає у вихованні власних (або прийомних) дітей, а також моральній, матеріальній та суспільній відповідальності за них. Крім того, в українській мові вживаним є слово «тато» на позначення цієї ж ролі чоловіка. Таке ж слово існує в інших слов'янських мовах: з болгарської – *táto*, *tame*; з сербохорватської – *táma*; зі словенської – *táta*. Термін «батьківство» може використовуватись у двох значеннях: як специфічна чоловіча роль щодо виховання власних дітей, а також у сенсі реалізації як жінкою так і чоловіком виховної функції в межах сім'ї. Вважаємо, що вживання в сучасній українській мові слова «татківство» (як похідного від слова «тато») підкреслить батьківську позицію чоловіка в межах сім'ї. Відповідно застосування терміну «татківство» допоможе уникнути плутанини та увиразнить саме чоловічу роль, як термін «материнство» виокремлює жіночу [2].

Виклад основного матеріалу. Синдром Кувад, так звана «чоловіча псевдо вагітність» або «симптоматична вагітність» – це специфічний стан, за якого партнер вагітної жінки або близький до неї чоловік синхронно із нею переживає несприятливі соматичні симптоми або поведінкові трансформації.

Термін походить від французького «couvet» (висиджувати пташенят), він позначає явище, що виникає переважно у чоловіків 20–28 років, які знаходяться в першому шлюбі. Нерідко вони зустрічають вагітність партнерки з великим ентузіазмом, та радісно реагують на поповнення в родині. Симптоми чоловіка схожі зі станами вагітної жінки. Найчастіше вони відчувають нагрубання сосків, слабкість вранці, збільшення грудей, більшість ваги, зміни апетиту. Якщо вагітна жінка проявляє схильність до екзотичних продуктів, то чоловік поділяє її смаки. При сильних болях вагітної жінки чоловік також страждає від болю, який локалізований саме в тому органі або ділянці тіла, що й у його партнерки. Відомі навіть випадки госпіталізації таких чоловіків до інфекційних лікарень або хірургічних відділень. Змін зазнає ще й емоційна сфера майбутнього батька – ці про-

цеси супроводжуються дратівливістю, лабільністю, зниженням толерантності до фрустрації, напруженістю. Такий комплекс емоційно-поведінкових патернів є характерним для вагітних. Цікавим є той факт, що вираження таких емоційних проявів у чоловіків із синдромом Кувад значно перевершує їх вираження у вагітних жінок [4].

Термін «синдром Кувад» був вперше вжитий антропологом Е. Б. Тайлором у 1865 році для опису поведінки чоловіків у період очікування дитини, який він спостерігав серед жителів первісних спільнот [11]. Він бачив, що чоловік приймав участь в пологових схватках та імітував їх, також він імітував поведінку вагітної жінки. Наприклад, не виконував свою повсякденну роботу в племені, ухилявся від обов'язків, пов'язаних з фізичною працею та сексуальною активністю. Цей ритуал також включав в себе імітацію поведінки породіллі (наприклад, залишатися в ліжку та гучно плакати). Жінка після пологів передавала своєму чоловіку новонароджену дитину, а він прикладав її до грудей, імітуючи годування. Ціль таких ритуальних дій була в тому, щоб захистити дитину від злих сил та встановити з нею особливий, надприродний зв'язок. У зв'язку з тим, що антропологічними дослідженнями зафіксовано, існування подібних ритуалів, які мали місце в певному виді на різних континентах та в різних культурах, було зроблено припущення, що це своєрідна універсальна форма поведінки [11].

Крім того, Мерфі пише про два типи феномену Кувад: ритуальний і сучасний. Ритуальний тип був розповсюджений ще в Давній Греції, він і сьогодні ще зустрічається в так званих примітивних суспільствах. Сучасний тип відноситься до фізіологічних симптомів вагітності, які спостерігаються у партнерів вагітних жінок. В обох випадках йдеться про те, що на несвідомому рівні чоловік повертається до ототожнення з жінкою. Припускається, що вираз такої ідентифікації через синдром Кувад мотивується сприйняттям жінок як тих, хто контролює соціально бажані ресурси [9].

Також відомі інші схожі обряди, які передбачають перевдягання чоловіків в жіночий одяг для захисту дитини від «злих сил, духів, прокляття, навороту тощо». Подібні приклади пологової обрядовості дозволяють науковцям стверджувати, що в ментальній підсистемі репродуктивної культури, що сформувалася в архаїчному суспільстві, були присутні цінності батьківства, материнства, татківства, батьківського обов'язку, любові й відповідальності [10].

Синдром Кувад відсутній в медичних класифікаціях DSM-V і МКБ-10, це вказує на те, що це скоріше природне явище, пов'язане з вагітністю партнерки, а не психічний чи фізичний розлад. Проте деякі

науковці наголошують, що можна говорити про психогенне або невротичне походження синдрому, оскільки його симптоми виникають в першому або третьому триместрі вагітності жінки та зникають після пологів. Вони також вказують на підтверджений дослідженнями зв'язок між підвищеним рівнем тривожності у майбутніх чоловіків і симптомами синдрому Кувад [7]. Таким чином, цей синдром розглядається як психосоматичний прояв типових жіночих симптомів вагітності, але з маловивченим фізіологічним походженням.

Найбільш виражене загальне погіршення самопочуття чоловіків відбувається в третьому триместрі вагітності партнерки. Мета-аналіз, проведений групою дослідників показує, що симптоми часто виявляються в першому триместрі і зникають у другому, а потім знову з'являються і поглиблюються в третьому триместрі. Вони також звертають увагу на соціальну роль, відведену чоловікам і вказують на те, що чоловік в цей період стає спостерігачем за пренатальним життям і пологами. А це, в свою чергу, може спричинити певні стресові реакції та спровокувати симптоми синдрому Кувад [7].

Серед науковців є думка, що виникнення симптомів вагітності у чоловіків може бути просто специфічною формою ритуального типу синдрому Кувад. Батькам необхідний обряд Кувад і підтримка після пологів [10]. Очікування дитини і партнерські пологи – це найважливіші моменти в житті сім'ї. Однак в епоху інституційних пологів не завжди можливо гарантувати, що обидва партнери поділяться своїм досвідом. Батьки можуть готуватися до пологів і супроводжувати своїх партнерок під час пологів, але після цього вони все ще ізольовані від матері і дитини. Шведське дослідження ще у 1974 році показало, що збереження обряду Кувад може благотворно вплинути на догляд за немовлятами, оскільки це вселяє в батька почуття впевненості. Створення соціально прийнятних обрядів в пренатальному періоді дозволило б чіткіше визначити роль батька в суспільстві [8].

Раніше в архаїчних суспільствах високий репродуктивний успіх чоловіка був показником його маскулінності, «чоловічої сили». Він досягався шляхом конкуренції з іншими чоловіками, асоціювався з його агресивністю та воїнськими чеснотами. Відтак чоловіки не мали часу і потреби здійснювати догляд за власними дітьми. Тому цю функцію виконували жінки – матері дітей. Так виник транс-культурний образ батька, який не бере участі у вихованні нащадків. У суспільній свідомості образ батька склався з наступних характеристик: емоційно-віддалений від дітей, годувальник, уособлення влади, приклад для наслідування (особливо хлопчиків), безпосередній наставник у суспільно-трудовій діяльності. Саме такою була традиційна модель батьківства, яка сформувалася впродовж століть [1].

У зв'язку з лібералізацією гендерних ролей і включенням жінки в активну професійну діяльність поступово змінювався зміст батьківської ролі чоловіка. У 1960-х роках у США з'явився новий образ батька. Чоловіки-батьки не тільки заробляли гроші на утримання сім'ї, а й доглядали за дітьми, активно

цікавилися їхніми проблемами. З 1960-х років середня кількість часу, яку американські батьки проводили із дітьми, зросла на 25% – 37%. Через зменшення кількості дітей у сім'ї (1-2 дитини), зросла кількість часу, яку батьки витрачали на одну дитину. Такі тенденції було зафіксовано й у Німеччині. Новий образ батька склався з таких характеристик, які не були притаманні традиційним уявленням про нього. Зокрема, чоловіки почали брати більше на себе домашніх обов'язків, надавати значення належному виконанню батьківської ролі (частіше проводити час і грати з дітьми, не делегувати емоційну турботу про дітей матері тощо) [2].

Варто зазначити, що процес зміни сутності батьківської ролі сприймається як криза в суспільстві. Наразі відбувається певний перехід від образу «традиційного батька» до «батька-партнера». На думку І. С. Кона, це є певним етапом довгострокового процесу переосмислення і трансформації звичного гендерного порядку. Водночас оцінка виконання цієї ролі відбувається за жіночими критеріями. Так, Р. Палковіц вважає, що усвідомлення чоловіком цінності ролі тата залежить від оцінки його батьківського потенціалу дружиною, певним ставленням до нього як до вихователя [3]. Воєнні конфлікти викривляють сімейну ситуацію, витісняють батька з сім'ї й докорінно змінюють гендерні ролі (жінки беруть на себе велику кількість чоловічих обов'язків). Навіть ті чоловіки, які повертаються з війни, інколи не можуть виконувати свою батьківську функцію в повній мірі через травматичні переживання. Залучення жінок до суспільної праці зміщує чоловічу монополію щодо ролі годувальника, як в родині, так і поза нею (тобто спостерігаємо кризу влади чоловіка). У суспільстві спостерігається криза маскулінності, яка пов'язана зі зміною соціальних умов та стосунків (руйнується традиційна система гендерного розподілу ролей, гендерних взаємин, влади тощо). Новий образ батька – це образ партнера дружини в процесі виховання дітей, хоча він не є надто розповсюдженим і закріпленим у суспільній свідомості. Отже, феномен батьківства за своєю сутністю соціальний і не має такого біологічного підґрунтя, як материнство. «Бути чоловіком, що зачав дитину, і бути батьком – це, з самого початку, дві різні й дві окремі ролі» [1].

Поняття «татківство» увійшло в науковий обіг лише наприкінці 80-х років ХХ століття. Спершу батьківство розглядали крізь призму сукупності ролі батька та матері, де основну увагу приділяли вивченню материнської фігури. Однак зміни в структурі гендерних ролей, які відбулись за останні півстоліття, привернули увагу науковців і суспільства щодо проблеми татаківства, виокремленні його як соціокультурного інституту. Татківство часто розглядають в наступних аспектах: 1) факт походження дитини від певного чоловіка; 2) соціальний інститут, який регулює функції, права та обов'язки батька; 3) аспект або компонент чоловічої ідентичності; 4) відповідні батьківські практики та пов'язані з ними почуття і переживання.

У результаті узагальнення досліджень можна виокремити групи факторів, які детермінують ста-

новлення батьківської ролі чоловіка. Культурні фактори – це вплив культури певного суспільства на становлення татківства через систему культурних цінностей, ідеалів, релігійних уявлень і вірувань тощо. Соціальні фактори – це система взаємин, в яких знаходиться чоловік із народження і які впливають на його уявлення про себе як про батька. Тип сім'ї, характерний для певної культури або етапу розвитку суспільства. Вірування народу, його міфологія і релігія. Так, у дослідженнях етнографа П. Р. Сенда виявлено зв'язок між міфологічними уявленнями про статево приналежність «творця» (пращура) і гендерною стратифікацією [2]. У первинних суспільствах із фемінним символізмом (де творцем вважалася жінка) чоловіки-батьки підтримували більш тісний контакт зі своїми дітьми. Натомість у суспільствах, де боги (згідно з віруваннями) мали чоловічу стать, батьки-чоловіки не були наближені до власних дітей. Економічні умови: рівень доходів, економічна стабільність у суспільстві, загальний рівень безробіття тощо. Соціальні стереотипи маскулітності й фемінності, батьківства і материнства. До індивідуальних факторів належать: ставлення до ролі батька; переконання про значення і цінність батьківства; мотивація батьківства; вік чоловіка, коли він став батьком тощо.

Сучасні дослідники виділяють наступні етапи онтогенезу татківства. Перший етап – формування матриці батьківського ставлення. Особливості батьківського ставлення визначаються власною психічною історією чоловіка. Впродовж онтогенезу осмислення й інтерпретація різних видів досвіду (взаємини з власним батьком, особливості шлюбу та сексуального життя тощо) впливає на реалізацію татківської ролі, взаємини батька з дитиною. Другий етап – психологічна адаптація до ролі тата, формування Я-концепції батька розпочинається з моменту, коли чоловік дізнається про вагітність дружини. Реакція чоловіка на цю звістку залежить від попереднього етапу (від того, як сформувалася матриця батьківського ставлення). У результаті досліджень доведено, що більшість жінок уперше відчувають себе матерями в період вагітності. Натомість більшість чоловіків починають усвідомлювати нову роль вже після народження дитини. Третій етап пов'язаний із пологами дружини і народженням дитини. Існує

точка зору, що чоловік у момент пологів через глибоке співпереживання дружині також стає причетним до народження дитини і сам народжується як Батько. Четвертий етап, коли батько долучається до процесу догляду за дитиною. На цьому етапі чоловік вперше відчуває себе татом, але сам період є одним із найбільш складних, стресових у його житті.

Процес розвитку татківства має етапи, вони якісно відрізняються від подібних процесів у жінок. Насамперед це процес прийняття чоловіком рішення стати батьком, далі процес усвідомлення ролі батька й включення її в особистісний конструкт, і, врешті-решт, формування батьківської любові.

До структури татківства включено наступні компоненти: 1) потребнісно-емоційний, що включає біологічні, соціальні аспекти мотивації, потребу в контакті, емоційні реакції, переживання тощо; 2) операціональний – обізнаність, навички (операції) догляду за дитиною й спілкування з нею; 3) ціннісно-смысловий – ставлення тата до дитини, його екзистенціальні переживання. Крім того, до структури татківства входить інтегральний наскрізний компонент – оцінювальний, який включає: 1) самооцінку як елемент Я-концепції (прийняття або неприйняття ролі, раціональна й емоційна оцінка себе як батька і своєї дитини); 2) соціальну оцінку оточуючих (існуючі в суспільстві соціальні стереотипи щодо виконання ролі та вимоги). Соціальна оцінка є базою для формування власної оцінки, оскільки через соціальні стереотипи формується образ Я-ідеального.

Висновки. Виходячи з вищезазначеного можна зробити певні висновки щодо синдрому Кувад як феномену татківства. По-перше, цей синдром можна вважати формою занурення чоловіка у роль батька на несвідомому рівні; по-друге, він може свідчити про конституціональний рівень активації потребнісно-емоційного компоненту татківства; по-третє, синдром Кувад можна розглядати як архетипічну форму ідентичності у батьківстві, де жіноча складова виступає провідною і по-четверте, цей синдром може вказувати на те, що певні ритуали, соціально прийнятні обряди в пренатальному періоді можуть сприяти більш чіткому визначенню ролі батька, більш глибокому емоційному зануренню в цю роль, що у свою чергу може зміцнювати партнерські стосунки у батьківстві між материнською і татківською складовими.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Корольчук М.С., Криворучко П.П., Осьодло В.І., Грищенко Г.В. Психологія сімейних взаємин : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. ; за заг. ред. М.С. Корольчука. Київ: Ніка-Центр, 2010. 296 с.
2. Кучманіч І.М. Усвідомлене батьківство: навчально-методичний посібник. Миколаїв: Іліон, 2017. 192 с.
3. Помиткіна Л.В., Злагодох В.В., Хімченко Н.С., Погорільська Н.І. Психологія сім'ї: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: НАУ, 2011. 272 с.
4. Скрипніков А.М., Герасименко Л.О, Ісаков Р.І. Перинатальна психологія, Видавничий дім «Медкнига», 2017, 168 с.
5. Соціальна психологія груп : Хрестоматія. Укладачі: Ю.О. Бабаян, Г.В. Васильєва, Н.О. Євдокимова, І.М. Кучманіч, І.М. Хоржевська ; за заг. ред. Н.О. Євдокимової. Миколаїв: «Іліон», 2013. 638 с.
6. Ткалич М.Г. Гендерна психологія : навч. посіб. Київ: Академвидав, 2011. 248 с. (Серія «Альма-матер»).
7. Brennan A, Ayers S, Ahmed H, Marshall-Lucette S. A critical review of the Couvade Syndrome: the pregnant male. *J Reprod Infant Psychol.* 2007;25(3):173–89.
8. Jordan P. Labouring for relevance: expectant and new fatherhood. *Nurs Res.* 1990; 39: 11–16.
9. Murphy R.L. Couvade: The Pregnant Male. *J Perinat Educ.* 1992;1(2):13–18.
10. Romito P. The humanizing of childbirth: the response of medical institutions to women's demand for change. *Midwifery.* 1986; 2 :135.
11. Tylor E.B. *Researches into the early history of mankind and the development of civilization.* 2nd ed. John Murray; London: 1865.

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922.6+316.624

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.2.7>

Astremska I. V.

*Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor at the Department of Psychology,
Black Sea National University named after Peter Mohyla*

TRAINING AND DEVELOPMENT OF SUPERVISORS OF SUPPORTING PROFESSIONS IN UKRAINE

НАВЧАННЯ ТА РОЗВИТОК СУПЕРВІЗОРІВ ДОПОМОГАЮЧИХ ПРОФЕСІЙ В УКРАЇНІ

The article is devoted to the topical problem of introduction of the institute of supervision for qualitative mastering of practical skills in professions of help. The effectiveness of supervision is primarily determined by the professional and personal characteristics of the supervisor.

The concept of «supervisor», professional requirements for his knowledge, skills, abilities and specific traits, functions and experience are analyzed. The importance of the organization's personnel as the most valuable human resource, which must be provided with quality supervision that meets its leading professional needs, is proved.

It is emphasized that the training of supervisors should be based on a developmental approach, going through five stages of career development. Opportunities for training supervisors are described, the main and alternative options are given; identified a wide range of learning opportunities that can be used in various combinations to enhance their effectiveness.

A number of general aspects on which the training of supervisors should be based are indicated, including an anti-discriminatory or non-oppressive approach; skills or laboratory classes; audio and video recording of real sessions; peer-to-peer sharing; team context and supervisee feedback; concepts, theories, models, research; course counseling on current supervisory dilemmas, etc.

A wide range of learning opportunities are highlighted, which are used in various combinations to enhance their effectiveness: analysis of previous supervision experience; receiving feedback from your supervisor; developing one's style of supervision, etc.

Specific techniques of supervisory intervention are defined (such as modeling, instructions and recommendations, prompts, transfer of factual material – informing, use of questions for active discussion of controversial situations in dialogue (Socratic method), encouragement in the development of associations, in flexibility; in self-reflection, discussion of the supervisee's feelings in a specific situation of work with the client and others), prerequisites and obstacles to the organization of the supervisor's work.

Key words: training, supervisor, care professions, practical skills, supervision, vocational education.

Стаття присвячена актуальній проблемі впровадження інституту супервізії для якісного оволодіння практичними навичками в професіях допомоги. Ефективність супервізії, в першу чергу, визначається професійно-особистісними характеристиками супервізора.

Проаналізовано поняття «супервізор», професійні вимоги до його знань, вмінь, навичок, якостей та специфічних рис, функцій та досвіду.

Доведено важливість персоналу організації як найціннішого кадрового ресурсу, який повинен бути забезпечений якісною супервізією, яка задовольняє його провідні професійні потреби.

Наголошено, що навчання супервізорів повинно будуватися на розвитковому підході, проходити поступово п'ять етапів кар'єрного розвитку.

Описано можливості навчання супервізорів, подано основні та альтернативні варіанти; означено широкий спектр можливостей для навчання, який можливо застосовуються в різних комбінаціях для посилення їх ефективності.

Зазначена низка загальних аспектів, які стосуються навчальних програм для всіх супервізорів.

Визначено конкретні техніки супервізорського втручання, передумови та перешкоди організації роботи супервізора.

Ключові слова: навчання, супервізор, професії допомоги, практичні навички, супервізія, професійна освіта.

Formulation of the problem. At the present stage of development of higher education in Ukraine, the greatest difficulty is the practical training of future professionals (psychologists, teachers, doctors and social workers, etc.), because upon graduation, the student must receive the necessary professional training, which should make him ready for real professional activity. However, having a fairly thorough theoretical preparation for practi-

cal activities from the first day of work, students are not ready, especially since modernity places high demands on the professional activities of future professionals in the field of helping professions.

The emergence of new professional standards, the renewal of basic vocational education programs leads to the use of new methods that develop, form the professional competencies of future professionals. One of

the relatively new, especially in Ukraine, methods of practical training in the higher education system, which has long and well established itself in the West, is the method of supervision.

O.S. Kovshova understands supervision as a «professional training program focused on researching problems at the final stage of training»; calls it «a new psychological practice within the so-called «helping» professions, which implements expert, educational and counseling functions in order to improve the quality and efficiency of work with people in education, health care and social services» [2, p.4].

Analysis of recent research and publications.

O.D. Faizullaeva and N.D. Moha [7, p. 128] believe that «universal educational technology that allows to solve all the problems of «readiness» for work is the technology of supervision» for future teachers.

T.S. Timofeeva and L.Ye. Solyankina [4, c. 57] emphasize the complexity of training psychologists and their professional development, connecting it with «the diversity of methodological approaches in psychological science itself, which place different demands on both skills and personal characteristics of the professional. The modern system of training psychologists has to be eclectic, taking into account the possibility of multiple career choices: in terms of scope, age of clients, methodological direction. The authors see the solution to the problem in the application of supervision, which affects the formation of «professional identity both at the stage of training and at the stage of direct independent activity». According to them, "due to the specifics of the object of the psychologist's activity, supervision is an important part of helping in his professional development» [4, p. 59].

I.V. Fokyn considers supervision «a unique creative technology of training social workers, based on the traditions of oral knowledge transfer. They are used both in the process of social education of students, when they are in practice, and in the process of independent work of beginning professionals, when the supervisor helps a colleague to learn the secrets of professional skills. Long-term training in social work will not help a student to become a good specialist if he has not been supervised under the guidance of an experienced supervisor» [8, p. 108].

Thus, supervision as a unique, universal and most effective for training helping professions (such as psychologist, social worker, teacher, etc.), which require quality practical training for future professional activities aimed at helping people, technology. The central place in it is occupied by the supervisor.

Supervision performs all its functions in an organization where there is a sense of equal opportunity, where there is no discrimination and oppression, and supervisory and administrative power is used to unite staff and improve the quality of work [14].

In any organization, staff is the most valuable resource. C. Pritchard [16] believes that employees who are most satisfied with their work are more likely to perform it better than dissatisfied staff who are under excessive stress. Therefore, it is in the interests of the organization, as well as in the interests of the employees themselves, to invest resources in a comprehensive staff

development program. In this process, supervision plays a leading role.

The purpose of the article. Theoretically substantiate the professional requirements for the supervisor, his knowledge, skills, abilities, qualities and specific features, functions and experience; to define its role in supervision as professional practical training at the level of higher education of future specialists of helping professions.

Presentation of the main research material. In the social sphere, a supervisor is a specially trained social worker who acts as a «psychotherapist» for beginning professionals or students [8, p.107].

Requirements for the supervisor. To ensure supervision, a social service provider may involve specialists with practical experience, experience in practical work in the field of social services, counseling, who have the necessary knowledge, skills, methods of working with different categories of families/ people in difficult lives circumstances, – specified in the Guidelines for the Supervision of Employees Providing Social Services [3].

The purpose of supervision of a student-psychologist, according to the Standard regulations on supervision of faculties of psychology (project) is to prepare students for independent professional activity as a psychologist in a specific area of psychological practice. *Requirements for the supervisor.* Supervision should be supervised by a highly qualified psychologist who has at least 5 years of professional experience in this practical board of psychology, experience of independent practical work in relevant specialized institutions for at least 3 years, the degree of candidate / doctor of science or certificate of advanced training or professional training in the relevant field in accordance with the Standard Regulations on Supervision for Psychology Faculties [5].

Thus, the list of specialists who have the right to supervise in accordance with these requirements is approved by order of the institution. The list is formed of specialists whose sufficient qualifications for supervision are confirmed by the National Attestation Committee of the Psychological Society on the basis of the principles of public accreditation.

Supervisors must have such qualities as: the ability to listen constructively and actively; ability to reflect; ability to interact; ability to resolve issues in the separation of powers and subordinate relations; ability to discuss ethical issues; ability to evaluate activities for the implementation of competencies. Flexibility in the transition from theoretical concepts to the use of a wide range of interventions and methods. Multifaceted point of view: the ability to see the same situations from different angles. The ability to contain anxiety and manage it in yourself and the supervised. Ability to learn from the supervised and in new situations. Sensitivity in work to a wider context. The ability to adequately use their power. The most difficult skill that a supervisor needs to develop is the ability to switch attention to one of the following areas («helicopter ability»):

- the client described by the supervised;
- the supervised itself and its process;
- your own process and relationship in here-and-now supervision;

– the client in a broader context (and assistance to the supervised in expanding boundaries).

M. Richards et al. [17, p. 93-102] developed a list of basic skills and related criteria that will be considered as basic skills of the supervisor. The basic skills of a supervisor can be taken as a basis for defining basic skills: providing staff members with the opportunity to act, learn and develop; providing supervision of the work process; mediation between staff, senior management, external organizations and the community served by the organization.

L.D. Borders and G.R. Leddick [11], C. Felthman and W. Dryden, [12, p. 140-145) proposed a list of relevant skills and indicators for each of these functional responsibilities.

The skills required for counseling can be divided into three categories: conceptual skills and knowledge; skills of direct intervention; ability to maintain relationships with people.

The combination of these skills and abilities can create a clear idea of what the organization expects from the supervisor. These indicators should be emphasized in the process of training the supervisor.

The main skills of the supervisor are to create optimal conditions for the formation and development of students' competencies needed to solve professional problems; interaction with supervisees, discussion with their course and results of tasks; assessment of the level of development of professional competencies during and after supervision; support in the development of the student's professional confidence.

I.V. Fokyn distinguishes the following functions of the supervisor:

1) educational, if the supervision is carried out in the framework of training;

2) informational, if the supervisor transfers to the specialist a certain amount of knowledge, helps to develop a strategy; 3) supporting, if the specialist needs support, positive resources to continue their activities; 4) evaluating, when the supervisor evaluates the strategies, methods, technologies of activity chosen by the specialist; 5) assistance in planning further counseling, if during the consultation the specialist «went into a dead end» [8, p. 108].

Training of supervisors. For the supervisor's own effective training, it is necessary to have *self-assessment* skills. There are some basic self-assessment questions that will help the supervisor determine what level of development he or she is at, and develop the necessary skills that he or she lacks.

1) Knowledge: awareness of the goals of supervision, a clear idea of the boundaries, understanding of the organizational, supportive and educational function of supervision, knowledge of the types of supervisory contract.

2) Skills of organizing supervision: the ability to maintain the boundaries of the relationship, to explain to the supervised the purpose of supervision, to reach an agreement when concluding a contract. Ability to maintain a balance between organizational, educational and supportive functions. Ability to create a microclimate characterized by trust, empathy, immediacy, sincerity. Ability to end the session on time and appropriately.

3) Supervisory intervention skills: use of such types of intervention as confrontation, prescription, catharsis, information, catalysis, support. Providing feedback, which is characterized by clarity, targeting, specificity, balance. Ability to focus on the content being transmitted; interventions of the supervised, the relationship between the client and the supervised, the countertransference of the supervised, the relationship of supervision, the own countertransference, the broader context.

4) Specific features: adequate use of power, attitude to the role of supervisor, the ability to understand the needs of supervisees, the ability to inspire and inspire optimism, the ability to understand individual differences (race, culture, gender, etc.), sense of humor.

5) The desire for continuous personal development: the experience of the supervised; receiving feedback from supervisees / mentors, colleagues; the ability to see your weaknesses and strengths as a supervisor; awareness of their own limitations.

6) For group supervisors: knowledge of group dynamics, use of group phenomena for supervision, experience of group competition.

7) For experienced supervisors: experience of inter-professional supervision, supervision of the organization. Know the stages of development of working groups and organizations. Ability to facilitate organizational change, to form a culture of learning, to recognize the hidden culture of the organization.

For effective professional growth, the supervisor must attend special courses in which, in addition to mastering theory and practical skills, he must develop his personal supervisory style and his own model of supervision.

The strategy of the institution and the training of supervisors should be based on a *developmental approach*. It is believed that career development consists of five characteristic stages: 1. Supervision of students. 2. Training that precedes the appointment. 3. Training of new supervisors. 4. Training of authoritative supervisors. 5. Training of coaches-supervisors.

Researchers (P. Hawkins & R. Shohet, 1989; M. Richards et al. 1990; T. Morrison, 1993) [13; 15; 17] now offer the following opportunities for future supervisors: they can attend training courses or seminars conducted by renowned experts in the field; you can also get individual advice from different supervisors. An alternative is to get acquainted with the relevant literature, in which you can find an idea. But all these options assume that the future supervisor already has deep knowledge in the field of supervision and general experience in various teaching methods.

There are a number of common aspects that apply to training programs for all supervisors. Such elements [6] include anti-discrimination or non-suppressive approach; skills or laboratory classes; audio and video recording of real sessions; exchange between equals; team context and feedback of the supervised; concepts, theories, models, research – informing literature practitioners; counseling during the course on current supervisory dilemmas [9; 10].

Most supervisors can use a wide range of learning opportunities that are used in various combinations to

enhance their effectiveness: analysis of previous supervision experience; receive feedback from your supervisor; develop your own style of supervision; reading books and articles, watching videos on supervision; continuation of studies; analysis of your supervision; discuss your style with the supervisor; supervisor training process. This learning cycle can be modified and streamlined in any direction and in any way to suit your learning capabilities and needs. However, if you want to make your learning systematic, you need to start with the process of self-assessment and identifying these learning needs. You can evaluate the required training either with your supervisor, receiving feedback from him, or with colleagues.

There are specific techniques of supervisory intervention [9]:

- simulation.
- instructions and recommendations, tips, transfer of factual material – information.
- using questions for active discussion of controversial situations: in dialogue (Socratic method).
- encouragement: in the development of associations, in flexibility; in self-reflection.
- discussion of feelings of the supervised in a concrete situation of work with the client.

To achieve effective supervision, it is important to choose those methods and techniques, interventions that best meet the personal style, area of interest, worldview, degree of professional autonomy, the level of maturity of both the supervisor and the specialist.

An important form of supervision, especially at the initial stage of training, is individual supervision [2, p. 4] in the form of psychological counseling and group supervision [2, p. 4] in the classical form, in the form of a «Balint» group [2, p. 4], also included and not included methods of supervision [10, p. 22-24], are used in strategic and short-term [10, p. 26-27] systemic approaches in supervision. In addition to individual and group supervision, researchers distinguish a type of group supervision – collegial supervision, or intravision [9, p. 54].

Prerequisites for the organization of supervisory work are: 1. Development of psychological and psychotherapeutic services in Ukraine. 2. Search for a new democratic system in the professional sphere. 3. Integration of professionals into the Ukrainian Supervisory Society

of the relevant specialty. 4. The need to integrate domestic supervision into the world professional community. 5. The need to develop criteria for the professionalism of specialists in helping professions.

Along with the prerequisites for the development of the supervisory service, there are a number of obstacles: 1. Lack of education in the direction of supervision. 2. The influx of low-skilled personnel. 3. Competition and rapid change of "fashion" trends. 4. Uneven pace of development in the regions. 5. The influence of non-traditional foreign destinations. 6. Psychological unpreparedness of specialists for this work, the presence of professional complexes (uncertainty, incompetence).

Conclusions and prospects for further development in this direction.

The development and requirements for professional activities related to the provision of assistance – psychologists, social workers, psychotherapists, law enforcement officers, etc. in Ukraine – involves the formation and expansion of supervisory work aimed not only at improving skills, professional qualities and competencies, as well as the prevention of emotional burnout as an urgent problem, most inherent in the representatives of this type of profession.

Existing measures aimed at training supervisors are mostly unsatisfactory and inadequate. The problem is not only in finding supervisors who agree to conduct training courses, but also in finding ways to ensure quality control of the knowledge and skills they demonstrate. Therefore, we see prospects for further development in this area in the introduced supervision as a subject in the last bachelor's courses of all specialties related to supporting professions, the introduction of supervisory practice for at least 6 months, at the master's level of higher education with mandatory qualification. exam for the formation of the necessary professional skills.

It is also extremely important to be able to receive supervision in the workplace, which must be enshrined and guaranteed by the state, an example is the social sphere, which began this path [3].

Particular attention should be paid to the possibility of special education of supervisors depending on their profession. Supervision should be aimed at the formation of professional skills of supervised and quality training of supervisors.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Браун А., Боурн А. Супервизор у соціальній роботі: Супервизія догляду в громаді, денних та стаціонарних установах. К.: Університет. вид-во «Пультсари», 2003. 240 с.
2. Ковшова В.С. (2016). Самарская психологическая школа супервизии. *Медицинская психология в России*. Т. 8, № 5.(40). С.3-15.
3. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо супервизії працівників, які надають соціальні послуги. Наказ МСП № 414 від 12.06.2020. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0414739-20#Text>
4. Тимофеева Т.С., Солянкина Л.Е.. Супервизия как одно из условий становления профессиональной идентичности психолога. *Мир науки. Педагогика и психология*. 2020. №1. Т.8.С.56-65
5. Типовое положение о супервизии для факультетов психологии (проект). *Национальный психологический журнал*. № 1 (5). 2011.
6. Ушакова І.В. Супервизія : навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / І.В.Ушакова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011.– 228с.
7. Файзуллаева Е.Д., Мога Н.Д. Супервизорство в професійній підготовці педагогов к работе с детьми с особенностями развития. *Вестник ТГПУ*. № 9(174). С.128-132.
8. Фокин И.В. Использование супервизии в социальной работе в России. *Вестник мордовского университета*. 2010. № 2. С.107-110.
9. Astremaska, I. and Lukina, N. (2016) Objective component in social service supervisor training process. *Personality Development In the Age of Globalization: Collection of scientific papers*. Morrisville, Lulu Press. P. 50-55.

10. Astremska, I.V.(2016), The peculiarities of included and not included supervision in the structure of higher education of social workers. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2016. Випуск 31. С.19-30.*
11. Borders, L.D. and Leddick, G.R. (1987) *Handbook of Counseling Supervision*. Alexandria, VA: Association for Counselor Education and Supervision.
12. Felthman, C. and Dryden, W. (1994) *Developing Counsellor Supervision*. London: Sage.
13. Hawkins, P. and Shohet, R. (1989) *Supervision in the Helping Professions*. Milton Keynes: Open University Press.
14. McLean, A. and Marshall, J. (1988). *Cultures at Work: How to Identify and Understand Them*. Luton: Local Government Training Board.
15. Morrison, T. (1993) *Staff Supervision in Social Care*. London: Longman.
16. Pritchard, C. (1986) *Maintaining Morale Through Staff Training and Development*, University of East Anglia Monograph. Norwich: University of East Anglia.
17. Richards, M., Payne, C. and Sheppcrd, F. (1990) *Staff Supervision in Child Protection Work*. London: National Institute for Social Work.

Кабанцева А. В.

*кандидат психологічних наук,
доцентка кафедри психіатрії, психотерапії, наркології і медичної психології
Донецького національного медичного університету
Міністерства охорони здоров'я України,
учений секретар наукового відділу, практичний психолог
ДЗ «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр
Міністерства охорони здоров'я України»*

ТЕХНОЛОГІЯ НАДАННЯ МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ, ЯКЕ ЗАЗНАЛО ЗБИТКУ ПСИХІЧНОМУ ЗДОРОВ'Ю

TECHNOLOGY OF PROVIDING MEDICAL AND PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO THE POPULATION WHOSE MENTAL HEALTH HAS BEEN DAMAGED

У статті представлено результати дослідження актуального функціонування населення у час активних бойових дій на теренах України. У дослідженні прийняли участь 784 респондентів у віці від 18 до 80 років. Дослідження проводилося у 2022 році серед дорослого населення України до та під час посилення збройного конфлікту: 1-га група (до війни) – 254 особи і 2-га група (під час війни) – 530 осіб. Найбільш високого занепокоєння серед населення безумовно викликає військово-політична ситуація в країні, також суттєва динаміка зафіксована за показниками: соціальна економічна ситуація в країні та у власній сім'ї (збільшення на 41,8% та 42,3%, відповідно), зміни соматичного здоров'я збільшилися на 13,7%, підвищилося хвилювання через інформацію у засобах масової інформації (на 33,7%). Суттєво зросла потреба в отриманні інформації з 45,7% (1 група) до 75,5% (2 група) і збільшилася складність у її переробки. Песимістичний психологічний стан збільшився на 32,3%. У респондентів скарги на збільшення больових відчуттів різної локалізації, порушення сну та зниження фізичної активності. Розроблена технологія надання медико-психологічної допомоги населенню, яке зазнало збитку психічному здоров'ю ґрунтується на засадах комплексності, системності, інтегрованості і складається з шести етапів реалізації: ІТ-експрес-діагностика, первинна діагностика, поглиблена діагностика, лікувально-відновлювальний етап, реабілітація та абілітація, заключний етап. На кожному з етапів чітко визначені мета, виконавці та шляхи виконання поставлених завдань, що реалізуються завдяки міждисциплінарному підходу та здійснюються єдиною командою фахівців.

Ключові слова: психоемоційний стан, психічне здоров'я, інформаційний вплив, соматичні скарги, психосоматика, корекція, реабілітація, абілітація.

The article presents the results of a study of the current functioning of the population during active hostilities in Ukraine. The study involved 784 respondents aged 18 to 80 years. The survey was conducted in 2022 among the adult population of Ukraine before and during the escalation of the armed conflict: Group 1 (before the war) – 254 people and Group 2 (during the war) – 530 people. The highest concern among the population is certainly caused by the military-political situation in the country, as well as significant dynamics recorded by indicators: the socio-economic situation in the country and in their own family (increase by 41.8% and 42.3%, respectively), changes in somatic health increased by 13.7%, increased anxiety due to information in the media (by 33.7%). The need to obtain information has significantly increased from 45.7% (1 group) to 75.5% (2 group) and the complexity of its processing has increased. The pessimistic psychological state increased by 32.3%. Respondents complain of increased pain of various localizations, sleep disturbances and decreased physical activity. The developed technology of providing medical and psychological assistance to the population affected by mental health is based on the principles of complexity, system, integration and consists of six stages of implementation: IT-express diagnostics, primary diagnostics, in-depth diagnostics, treatment and rehabilitation stage, rehabilitation and habilitation, the final stage. At each stage, the purpose, performers and ways of fulfilling the tasks are clearly defined, which are implemented through an interdisciplinary approach and carried out by a single team of specialists.

Key words: psycho-emotional state, mental health, informational influence, somatic complaints, psychosomatics, correction, rehabilitation, habilitation.

Вступ. Сучасні події в Україні, що пов'язані зі збройним конфліктом, призводять до ряду проблем особистісного і суспільного рівнів. Нестабільна соціально-політична ситуація, занепад економіки, інформаційно-психологічний тиск значно відображаються на стані здоров'я населення.

Через активізацію бойових дій в країні велика кількість людей вимушені покинути свої домівки, залишити своїх рідних, близьких, речі, що були частиною їх життя, а ще лишитися джерела доходів. Поряд із цим, багато хто став свідком страшних наслідків війни: руйнувань, травмувань, смерті. Дана категорія людей має великий ризик

отримання травми свідка, бо подібне не проходить стороною, усе побачене, почуте та відчуте відбивається в психіці людини. Підтвердженням зазначеного є проведені попередні дослідження серед дітей і дорослих [1-7].

Демчук О.В. і колектив авторів зазначають, що ХХ століття відмічається найбільшою кількістю кровопролитних війн в історії людства, значною особливістю яких виступає суттєве примноження впливу технічних факторів [8]. Подібне не зменшує своєї актуальності і у ХХІ столітті де, поряд із застосуванням надсучасного воєнного озброєння, активно живається «інформаційна зброя».

Інформація суттєво посилює тривогу та страхи людей, стан постійного очікування чогось поганого призводить до проблем всіх складових здоров'я. Тому, розуміння функціональних підходів щодо надання медико-психологічної допомоги населенню, яке зазнало збитку психічному здоров'ю є вкрай актуальним питанням.

Мета дослідження. Систематизувати методи діагностики та визначити функціональні підходи щодо надання медико-психологічної допомоги населенню, яке зазнало збитку психічному здоров'ю.

Основні результати. У рамках виконання НДР «Психічне здоров'я населення в умовах сучасних викликів: діагностика, корекція, психопрофілактика психоемоційних порушень і психічних розладів» (номер держреєстрації – 0122U000246) та НДР «Теоретико-методологічні засади державного регулювання медико-психологічної реабілітації та абілітації» (термін виконання 2020–2022 рр., номер держреєстрації – 0120U100628) проведено скринінгове дослідження психічного, соматичного здоров'я

та психологічного благополуччя. У дослідженні прийняли участь 784 респондентів у віці від 18 до 80 років. Дослідження проводилося у 2022 році серед дорослого населення України до та під час посилення збройного конфлікту, тому вибірку було поділено на дві групи: 1-га група (до війни) – 254 особи і 2-га група (під час війни) – 530 осіб. Діагностику провели з використанням наступного психодіагностичного інструментарію: авторська методика «Анкета актуального функціонування» (авт. Кабанцева А.В.), Методика «HADS», методика самооцінки емоційних станів (А. Уесман та Д.Рікс). Застосування даного діагностичного комплексу надає результати за наступними показниками: інформаційний (сприймання, переробка інформації та її вплив на людину), психологічний (психологічний комфорт, наявність чи відсутність ознак порушень психічного здоров'я), соціально-психологічний (неконструктивні реакції на стрес, зокрема зловживання тютюнопаління, алкоголю), соматичний (больові відчуття, якість сну, фізична активність).

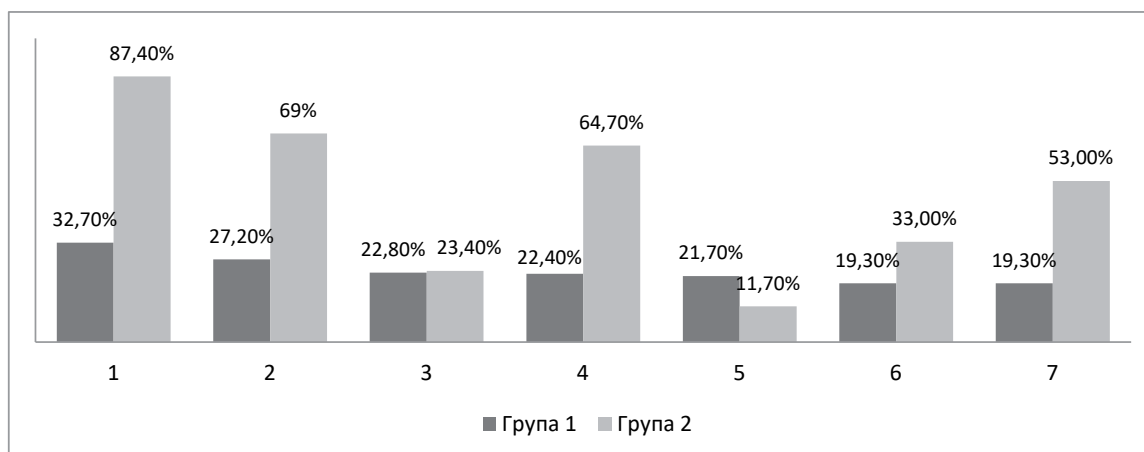

Рис. 1. Високий рівень занепокоєння за різними стресовими ситуаціями

Примітка: 1 – військово-політична ситуація; 2 – соціально-економічна ситуація в країні; 3 – занепокоєння захворіти COVID-19 самому чи близьким; 4 – економічна ситуація в особистій сім'ї; 5 – стан здоров'я чи стан близьких людей через COVID-19 або його різновиди; 6 – стан здоров'я чи близьких людей, що не пов'язано з COVID-19; 7 – загальний інформаційний контент засобів масової інформації (телебачення, радіо, інформаційні сайти, соціальні мережі, преса).

Рис. 2. Психологічний комфорт населення до та під час активізації бойових дій

Рис. 3. Прояви соматичних порушень та фізичної активності

За результатами діагностики найбільш високого занепокоєння серед населення безумовно викликає військово-політична ситуація в країні, також суттєва динаміка зафіксована за показниками: соціально-економічна ситуація в країні та у власній сім'ї (збільшення на 41,8% та 42,3%, відповідно), зміни соматичного здоров'я збільшилися на 13,7%, а також значно підвищилося хвилювання через засоби масової інформації (на 33,7%), рис. 1.

Потреба в отриманні інформації значно зросла за період активізації бойових дій з 45,7% (1 група) до 75,5% (2 група). Респонденти відмічали, що отримана інформація заважала зосереджуватися (1 група – 20,5%, 2 група – 37,7%), визначити головне від другорядного (1 група – 16,5%, 2 група – 25, 7%).

Психологічний комфорт респондентів мав негативну динаміку, тобто прослідковується тенденція до зростання негативного психоемоційного стану, виявлені клінічні прояви тривоги та депресії, тобто коли людина потребує вже медичної допомоги (рис. 2).

Завдяки застосуванню Анкети актуального функціонування досліджено соціально-психологічний і соматичний показники, що надали змогу виявити скарги на проблеми соматичного здоров'я у респондентів (рис. 3).

Результати проведеного скринінгу показують наявність проблем психологічного і соматичного характеру, що підтверджують необхідність розробки

технології медико-психологічної допомоги населенню, яке зазнало збитку психічному здоров'ю. Поряд із цим, слід зазначити, що психічне здоров'я – це складова ментального здоров'я до якого входить не тільки відсутність психічних розладів, а й соціальна активність, психологічне благополуччя, духовне наповнення, вміння протистояти стресовим викликам, успішно реалізувати свій власний потенціал, приносячи користь суспільству і задовольняючи

Рис. 4. Базисні категорії медико-психологічного відновлення ментального здоров'я людини

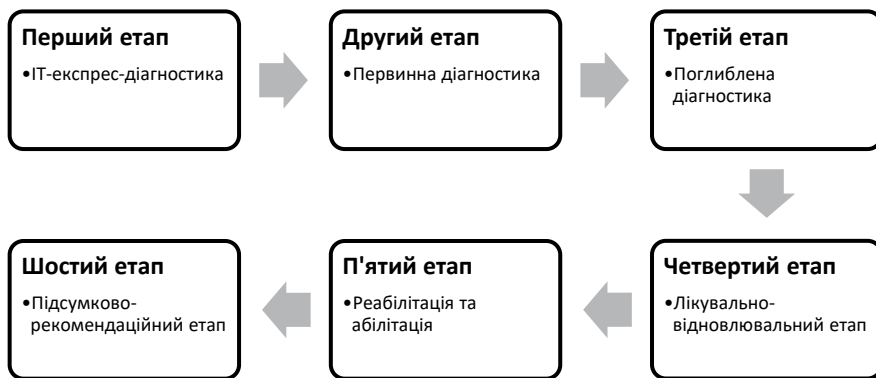

Рис. 5. Технологія надання медико-психологічної допомоги населенню, яке зазнало збитку психічному здоров'ю

свої власні потреби від нижчого до вищого рівнів. Тобто, питання стоїть у взаємодії людини з навколишнім світом.

Ураховуючи вищезазначене, а також що психологічні проблеми призводять до появи соматичних негараздів, загострення хронічної патології, внаслідок чого знижується і соціальна активність людини для розробки технології надання медико-психологічної допомоги населенню, яке зазнало збитку психічному здоров'ю сформовані базисні категорії медико-психологічного відновлення ментального здоров'я людини (рис. 4). Такими категоріями стали: фізичний стан, соматичне здоров'я, психічне здоров'я, психологічне благополуччя та соціальна активність.

Розроблена нами технологія надання медико-психологічної допомоги населенню, яке зазнало збитку психічному здоров'ю ґрунтується на принципах комплексності та системності й складається з шести етапів реалізації (рис. 5).

Перший етап реалізації технології – ІТ-експрес-діагностика. На даному етапі проводиться оцінка актуального психоемоційного стану і функціонування людини з метою виявлення осіб зі змінами ментального здоров'я. Задля реалізації даного етапу розроблено інформаційний онлайн-інструмент у вигляді комплексного опитування, що створено за допомогою технології Google-Forms, де повністю зберігається конфіденційність персональних даних учасників, забезпечується репрезентативність результатів тестування.

До психодіагностичного комплексу увійшли: авторська методика «Анкета актуального функціонування» (авт. Кабанцева А.В.) [9], методика «HADS», методика самооцінки емоційних станів (А. Уесман та Д. Рікс). ІТ-експрес-діагностика легка у застосуванні та може бути реалізована психологом, соціальним працівником, сестрою медичною або іншою відповідальною особою, яка ознайомена з інструкцією до використання. Дана діагностика може проводитися як з усіма пацієнтами консультативного прийому лікарів різних спеціальностей, які вже звернулися по медичну допомогу, а також осіб, що знаходяться в Центрах тимчасового перебування внутрішньо-переміщених осіб чи обстеження колективів на різних виробництвах, установах. За підсумками респондентів ознайомлюють з результатами діагностики, де може бути рекомендована консультація психолога медичної установи.

Другий етап – первинна діагностика. На цьому етапі психолог медичної установи проводить клінічну бесіду, тестування та анкетування задля вивчення психоемоційного стану, індивідуальних особливостей, оцінки розвитку когнітивних процесів та вивчення особистісних ресурсів респондента. За результатами діагностики респондента ознайомлюють із результатами, за умовно сприятливими результатами проводиться психологічний дебрифінг щодо відновлення особистісних ресурсів, підвищення життєздатності, стресостійкості, зміцнення психічного здоров'я. За умов виявлення психологічних проблем виконується наступний, третій, етап психологічної допомоги.

Третій етап – поглиблена діагностика. Проводиться виявлення симптоматичних проявів психічних розладів, наявність посттравматичного стресового розладу або окремих його ознак, оцінка суїцидальних ризиків, копінг-стратегій. Задля реалізації принципу «за мінімум часу максимум інформації» розроблено комп'ютеризований психодіагностичний комплекс «РДЦ-1» що є комплексний та спрямований на виявлення гострого й хронічного стресу, соматичних проявів, індивідуально-психологічних характеристик, реакції на виникаючі труднощі та шляхи вирішення актуальних проблем (відбувається поглиблене вивчення психоемоційного стану та можливості ведення його моніторингу). Розроблений програмний засіб вміщує авторську анкету та чотири надійні валідизовані психологічні методики: авторська анкета «Оцінка особистості, яка пережила події, пов'язані з бойовими діями»; тест 1 – МШПР (Міссісіпська шкала посттравматичного стресового розладу – для діагностики посттравматичного стресового розладу); тест 2 – SCL-90-R (методика SCL-90-R – для дослідження актуального психоемоційного стану та визначення невідкладних психологічних проблем); тест 3 – ОСР (Опитувальник суїцидального ризику в модифікації Т. М. Разуваєва – виявлення рівня сформованості суїцидальних намірів та попередження спроб самогубства); тест 4 – ОСП (Опитувальник Лазаруса – для визначення копінг-механізмів, способів подолання труднощів у різних сферах психічної діяльності, копінг-стратегій).

За підсумками респондентів ознайомлюють з результатами діагностики та за потребою рекомендується консультація психіатра, інших вузькопрофільних фахівців (невропатолог, кардіолог, ендокринолог). Командою фахівців складається індивідуальний лікувальний план та маршрут пацієнта, зокрема психолог формулює психологічних запит для проведення подальшої корекційної та психотерапевтичної роботи.

Четвертий етап – лікувально-відновлювальний. Клієнти на цьому етапі проходять курс психотерапії та корекційних сесій за сформульованим запитом, реалізують індивідуальний план лікування, дотримуючись складеного маршруту пацієнта. Проводиться медикаментозне, фізіотерапевтичне і психотерапевтичне лікування та відновлення із застосуванням апаратів з біологічно-зворотнім зв'язком. Високої ефективності задля зниження гормону стресу (кортизол), відновлення психологічних і фізіологічних ресурсів має курс загальної екстремальної аерокріотерапії [10].

П'ятий етап – реабілітація та абілітація. Головна мета етапу: розширення знань та формування навичок щодо сприятливої життєдіяльності та успішної реалізації власного потенціалу у сучасних умовах турбулентного часу. Для дорослої людини у якій за час життєвого досвіду склалися певні стереотипи мислення та поведінки складно гнучко реагувати на швидкоплинні зміни сьогодення, що і призводить до розвитку психологічних та соматичних проблем, тобто стоїть потреба у формуванні нових навичок щодо підтримки

балансу психологічного благополуччя з відповідним забезпеченням якості життя. На цьому етапі пацієнти відвідують тренінгові заняття та отримують консультації задля зміцнення психічного здоров'я, модифікації відношення до стресових ситуацій, удосконалення знань щодо відновлення ресурсного потенціалу, формування поведінкових навичок дотримання здорового способу життя через підвищення психологічної культури та набуття власного досвіду.

Шостий етап – підсумково-рекомендаційний. На даному етапі проводиться заключна медико-психологічна діагностика та формуються рекомендації пацієнту на основі результатів комплексного обстеження. Реалізується пролонгована психологічна підтримка пацієнта із застосуванням телемедичних засобів.

Задля реалізації моніторингу та об'єктивізації стану пацієнта розроблено протокол комплексного клінічного і психологічного обстеження пацієнтів.

Висновки.

1. Бойові дії в Україні загострили проблеми матеріального (64,7% занепокоєні економічною ситуацією в особистій сім'ї), психологічного (20,2% – тривога; 11% – депресія) і соматичного (53,6% – порушення сну; 34,2 – зниження фізичної активності) характеру серед населення. Поряд із задоволенням, необхідними для виживання потреб (пошук прихистку, засобів гігієни, їжі, одягу, витрати на лікування тощо), що супроводжуються нестабільним психоемоційним станом (висока емоційна лабільність, підвищена сензитивність, тривожність, занепокоєність, депресивний настрій, емоційна та тілесна напруга, перевтома, роздратування, стрес від розчарування та відчуття образи), також відмічається наявність фрустрації та блокування більш вищих потреб через страх за майбутнє своє, своїх дітей, рідних.

2. Інформаційна складова значно посилює актуальні проблеми населення (53% – психоемоційне напруження через загальний інформаційний контент засобів масової інформації) і це збільшує ризики для розвитку психосоматичної, психічної патології та загострення хронічних соматичних захворювань. Результати проведених досліджень показують, що тенденція збитків здоров'ю населення значно примножується (з початку активізації бойових дій 45% респондентів мають негативний психоемоційний настрій), і ця проблема буде актуальною ще довготривалий час. Порушення, що виникають внаслідок останнього мають різний ступінь важкості та наслідки. Тому медико-психологічна допомога повинна мати організацію національного рівня.

3. На сьогодні зберігається низька психологічна культура та стигматизація до фахівців психічного здоров'я серед населення. Ефективність медико-психологічної допомоги та підвищення рівня обізнаності населення полягає у покроковості дій, що реалізуються багатоетапністю, комплексністю допомоги та завдяки міждисциплінарному підходу, роботи єдиної команди фахівців на інтегрованих засадах.

4. Практична реалізація розробленої технології медико-психологічної допомоги населенню, яке зазнало збитку психічному здоров'ю підкреслює важливе значення проведення динамічної діагностики психоемоційного стану з метою своєчасного виявлення емоційних порушень і попередження психосоматичних, соматичних і психічних захворювань. Розроблені ІТ-засоби надали ефективний результат об'єктивного оцінювання психоемоційного стану населення, диференціації психологічних проблем та встановленні їх наслідків. Подальші розробки полягають у створенні експрес-діагностики оцінки ефективності реабілітаційних заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кабанцева А.В., Костін Д.О. Дитина у турбулентному часі. *Dynamics of the development of world science*: матеріали ІХ міжнар. наук.-практ. конф. (Vancouver, Canada, May 13-15, 2020). Perfect Publishing, Vancouver, Canada. 2020. С. 543-549.
2. Кабанцева А.В., Костін Д.О., Гуменюк В.В. Людина в інформаційній загрозі. *Dynamics of the development of world science*: матеріали ІХ міжнар. наук.-практ. конф. (Vancouver, Canada, May 13-15, 2020). Perfect Publishing, Vancouver, Canada. 2020. С. 550-559.
3. Кабанцева А. В. Комплексна медико-психологічна допомога дітям в умовах соціально-психологічного напруження. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки*. Херсон, 2017. Вип. 5(2). С. 175-180.
4. Кабанцева А.В. Психологическая устойчивость ребенка в условиях информационных вызовов. *Теорія та практика сучасної психології*. Запоріжжя, 2017. Вип. 2. С. 38-42.
5. Кабанцева А.В., Панченко О.А. Паніка як психологічний фактор інформаційної небезпеки особистості. *Психологія і особистість*. Полтава-Київ, 2020. № 2 (18). С. 9-22.
6. Панченко О.А. Турбулентність мислення в структурі інформаційно-психологічної безпеки особистості. *Психологія і особистість*. Полтава-Київ, 2019. № 1 (15). С. 41-59.
7. Панченко О.А. Постстресові розлади в умовах інформаційно-психологічної турбулентності. *Психосоціальна підтримка осіб з травмою війни: міжнародний досвід та українські реалії*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Маріуполь, 28 лют. 2018 р.) Маріуполь, 2018. С. 50-52.
8. Демчук О.В., Золотарьова О.А., Ковалик О.О. та ін. Вплив катастроф і війн на психічне здоров'я особистості та суспільства. Повідомлення п'яте: перетворення індивідуальної оперативно-бойової психічної травми на колективну соціально-психологічну, соціально-культурну. URL: <http://doi.org/10.32437/IPSIProceedings.Issue-2019>
9. Кабанцева А.В. Методологія скринінгу оцінки громадського здоров'я: психосоматичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Психологія*. 2022. Вип. 1. С. 27-31. DOI: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.1.5>
10. Панченко О.А., Зайцева Н.О., Садчикова О.Г. Динаміка змін емоціонального стану больних неврастенией при криовоздействии. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2015. Т. VI, Вип.10. С. 77-84.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.9; 316.6

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.2.9>

Курова А. В.
*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД В ДОСЛІДЖЕННІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я МОЛОДІ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

TECHNOLOGICAL APPROACH IN THE RESEARCH OF THE PSYCHOLOGICAL HEALTH OF YOUTH IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY

У статті актуалізується проблема здоров'язберезувальних технологій та їхньої реалізації в різних сферах життєдіяльності. Необхідність звернення до парадигми психологічного здоров'я підтверджується навантаженнями на психологічний та фізичний стан громадян в зонах проведення бойових дій, перебування громадян в окупації або прифронтовій зоні, коли поряд з фізичними стражданнями, люди переживають психологічну незахищеність та небезпека, нервово-психічну та емоційну нестабільність, зниження загальної життєстійкості та ін. Саме технологічний підхід є інноваційним інструментом переживання невизначеної соціальної або індивідуальної ситуації. Технологія в галузі соціальної психології розглядається як особлива категорія діяльнісного підходу, завдяки якій збереження психологічного здоров'я молоді в умовах невизначеності стає можливим через визначення особливостей: самого суб'єкта, мети, процесуальних особливостей, засобів та способів досягнення мети, отриманих результатів та ін. Технологізація процесу збереження психологічного здоров'я можлива за рахунок залучення деяких особистісних феноменів, зокрема, онтогенетичної рефлексії та емоційних фонів, на тлі яких вона реалізується, які, як частина цієї технології, допомагають відповісти на питання щодо способу досягнення певної мети з залученням аналізу попереднього досвіду. Тобто, онтогенетична рефлексія може не тільки уточнювати мету, але й визначати зміст технології збереження психологічного здоров'я в умовах невизначеності. Емпіричним шляхом встановлено, що переживання радості позитивно впливає на показники онтогенетичної рефлексії та створює умови для активного використання цих закономірностей у розробці здоров'язберезувальних технологій в корекційній роботі з молоддю, тоді як переживання емоції суму та страху впливає негативно, гальмує адекватність поведінки в ситуації невизначеності.

Ключові слова: технологія, технологічний підхід, онтогенетична рефлексія, емоції, психологічне здоров'я, молодь.

The article updates the problem of health-saving technologies and their implementation in various spheres of life. The need to turn to the paradigm of psychological health is confirmed by the stress on the psychological and physical state of citizens in war zones, the stay of citizens in the occupation or the front-line zone, when, along with physical suffering, people experience psychological insecurity and danger, neuropsychological and emotional instability, decrease in general vitality, etc. It is the technological approach that is an innovative tool for experiencing an uncertain social or individual situation. Technology in the field of social psychology is considered as a special category of activity approach, thanks to which the preservation of the psychological health of young people in conditions of uncertainty becomes possible through the definition of features: the subject itself, the goal, procedural features, means and methods of achieving the goal, obtained results, etc. Technologization of the process of preserving psychological health is possible due to the involvement of some personal phenomena, in particular, ontogenetic reflection and emotional backgrounds against which it is implemented, which, as part of this technology, help to answer questions about how to achieve a certain goal with the involvement of the analysis of previous experience. That is, ontogenetic reflection can not only clarify the goal, but also determine the content of the technology of preserving psychological health in conditions of uncertainty. Empirically, it was established that the experience of joy has a positive effect on the indicators of ontogenetic reflection and creates conditions for the active use of these laws in the development of health-saving technologies in correctional work with young people, while the experience of sadness and fear has a negative effect and inhibits the adequacy of behavior in a situation of uncertainty.

Key words: technology, technological approach, ontogenetic reflection, emotions, psychological health, youth.

Постановка проблеми. На різних етапах суспільного розвитку проявляються різні типи організаційної культури життєдіяльності молоді. У ХХІ столітті на перший план вийшов її технологічний різновид з ключовими поняттями «проектування життєдіяльності», «технологія організації життєдіяльності» та «онтогенетична рефлексія». В контексті нашого дослідження психологічного здоров'я молоді в умовах невизначеності саме технологічний підхід є провідним способом добору здоров'язберезувальних

технологій та їхньої реалізації в різних сферах життєдіяльності: комунікації, набутті освіти, доланні стресових наслідків невизначеної ситуації тощо. Своєчасність звернення до парадигми психологічного здоров'я в соціальній психології підтверджується численними випадками порушень саме у цій сфері під час проведення військових дій, перебування громадян в окупації або прифронтовій зоні, коли поряд з фізичними стражданнями, відчуваються психологічна незахищеність та психологічна небезпека, нер-

вово-психічна та емоційна нестабільність, зниження загальної життєстійкості особистості та її адаптивних можливостей тощо.

Аналіз останніх досліджень. В даний час технологічний підхід інтенсивно реалізується в психологічній науці (О. О. Вербицький [2], П. П. Горностай [4], І. М. Єрмаков [7], О. О. Новіков [9], В. І. Подшивалкіна [10], Т. М. Титаренко [12], В. Д. Черноіваненко [13], В. М. Ямницький [14] та ін.)

Аналіз та узагальнення означених першоджерел дозволив нам розглядати технологію як особливу категорію діяльнісного підходу завдяки якій збереження психологічного здоров'я молоді в умовах невизначеності стає можливим через визначення специфіки: самого суб'єкта, мети, процесуальних особливостей, засобів та способів досягнення мети, отриманих результатів та ін. Технологізація процесу збереження психологічного здоров'я можлива за рахунок залучення деяких особистісних феноменів, зокрема, онтогенетичної рефлексії, яка, як частина цієї технології, допомагає відповісти на питання щодо способу досягнення певної мети з залученням аналізу попереднього досвіду. Тобто, онтогенетична рефлексія може не тільки уточнювати мету, але й визначати зміст технології збереження психологічного здоров'я в умовах невизначеності та формувати схему поведінки в умовах невизначеності: індивідуальний досвід – онтогенетична рефлексія – усвідомлення – соціальний досвід застосування у ситуації невизначеності. На наш погляд, у цій схемі гармонійно поєднуються технологічний та компетентнісний підходи як інтегральна характеристика молоді щодо здатності продуктивно підтримувати психологічне здоров'я в ситуації невизначеності.

О. О. Вербицький підкреслює, що в процесі життєдіяльності людина стикається з двома типами ситуацій: заданою та проблемною [2]. Задана, стандартна ситуація характеризується відсутністю труднощів та низькою активністю суб'єкта. Проблема (невизначена) ситуація стимулює його активність, пред'являє високі вимоги щодо психологічної витривалості, опірності несистематичних впливів стресогенних чинників, загальної життєстійкості. Отже, технології здоров'язбережувальної парадигми будуються з урахуванням особистісної активності.

Наступною основою характеристики сучасних соціально-психологічних технологій можуть бути види діяльності, завдяки яким становлення особистості, розвиток її культурно-історичних компетентностей відбуваються через реалізацію людини у різних видах діяльності (рефлексія, розуміння невизначеної ситуації, соціальна комунікація, волонтерство та ін.).

На думку Дж. Дьюї [6], Р. Л. Каян [17], Д. Каянман & А. Тверський [18] саме через категорію домінуючої діяльності можна виділити такі груп психологічних технологій, як-от: пояснювальні, репродуктивно-відтворювальні, проблемно-пошукові, комунікативні, імітаційно-рольові та рефлексивні.

На наш погляд, пояснювальні та репродуктивно – відтворювальні психологічні технології забезпечують функціонування людини в однозначних, визначе-

них ситуаціях, а проблемно-пошукові, комунікативні, імітаційно-рольові та рефлексивні – функціонують у парадигмі невизначеності. Крім того, ми припускаємо, що кожна з означених психологічних технологій спрямовується на стимулювання активності та рівня компетентності особистості в однозначних та невизначених ситуаціях. Так, пояснювальні та репродуктивно – відтворювальні психологічні технології можуть забезпечити досягнення початкового рівня компетентності при мінімальній активності особистості (набуття конкретних, загальнонавчаних знань, умінь та навичок), а проблемно-пошукові, комунікативні, імітаційно-рольові та рефлексивні передбачають високу соціально-особистісну активність та високі рівні розвитку компетентності (в різних видах діяльності та особистісних якостей, що забезпечують функціонування та збереження психологічного здоров'я в умовах невизначеності). Можна вважати що саме засобами проблемно-пошукових, комунікативних, імітаційно-рольових та рефлексивних психологічних технологій формуються складні види здоров'язбережувальної діяльності в умовах невизначеності, тому ці групи технологій займають серед інших особливе місце. Цей особливий статус даних психологічних технологій визначається потребою у продуктивній комунікації, моделюванні та онтогенетичній рефлексії та виникає тільки з появою невизначеної ситуації, яка не має однозначного вирішення.

У вітчизняній та зарубіжній психології існує низка наукових досліджень з проблемно-орієнтованого технологічного підходу до розуміння особливостей функціонування особистості у неоднозначних ситуаціях: М. В. Артюшина [1], Е. Гіденс [3], Дж. Дьюї [6], Е. Е. Кригер [8], В. І. Подшивалкіна [10], Т. М. Титаренко [12], В. Д. Черноіваненко [13], N. Bennett [15] та ін.

Услід за N. Bennett, D. M. Herold, S. J. Ashford [15], характеризуючи проблемно-орієнтований технологічний підхід в дослідженні ситуації невизначеності, ми виділяємо його наступні ознаки:

1) відносна автономність – поведінка людини у ситуації невизначеності може бути технологічно продуктивною тільки у випадку незалежності власних ідей, оцінок, цінностей, рефлексивного досвіду від інших; тобто, автономність проблемно-орієнтованої психологічної технології можлива у випадку її індивідуалізації або диференціації;

2) інформованість про соціальну ситуацію, суспільну подію має бути не кінцевим етапом вибудовування поведінки, а відправною точкою для цього;

3) постановка питань щодо розв'язання проблеми з урахуванням власних потреб та інтересів, (у цьому контексті одне з завдань технологічного підходу полягає у пошуку численного різноманіття поглядів на існуючу неоднозначну проблему;

4) пошук власного вибору та власного шляху у невизначеній ситуації;

5) соціальний характер проблемно-орієнтованого технологічного підходу – спілкуючись, дискутуючи з оточуючими, людина уточнює та поглиблює власну позицію у ситуації невизначеності. Крім того,

у корекційній роботі доцільно застосовувати такі технологічні елементи, як дискусія, брейнстормінг, дебати, різні форми групової та парної роботи, що посилює соціальну спрямованість будь-якої психологічної технології.

На думку N. Bennett, D. M. Herold, S. J. Ashford, застосування технологічного підходу до вивчення ситуації невизначеності та особливостей функціонування в ній людини дозволяє під новим кутом подивитися на механізми формування соціальних стратегій, спрямованих на рішення поставлених задач [15]. У цьому ж контексті Дж. Дьюї підкреслює, що технологічний підхід стає максимально ефективним, коли людина потрапляє у ситуацію невизначеності та намагається вирішити конкретну проблему, відрефлексувати її можливі наслідки для себе [6]. На думку вченого, застосування технологічного підходу до розуміння стратегії поведінки у ситуації невизначеності стимулює розвиток критичного мислення, допитливості, становлення копінг-спрямованості людини.

Але головне місце відводиться онтогенетичній рефлексії, спрямованій на використанні власного досвіду та усвідомленні загальних способів рішення неоднозначних проблем.

Отже, для фіксування головних емпіричних ознак ситуації невизначеності у парадигмі технологічного підходу необхідно операціоналізувати основні психологічні механізми, зокрема онтогенетичну рефлексію та її базовий фон.

Виклад основного матеріалу. Складність процесу операціоналізації шуканих психологічних механізмів пов'язана з необхідністю дотримання низки обов'язкових вимог, як-от: гарантія точності в процесі застосування способу їх отримання та адекватність досліджуваній проблемі.

Отже, у парадигмі технологічного підходу психологічне здоров'я молоді є психологічним конструктом, який має два головних виміри, які були нами визначені як пластичний та ригідний компоненти.

Пластичний компонент відповідає за здатність людини на протязі певного відрізка часу підтримувати основні здоров'язбережувальні властивості особистості, незважаючи на несприятливі та невизначені умови життєдіяльності. Пластичність цього компоненту реалізується в тому, що він «запускається» саме в неблагоприємних життєвих обставинах.

Крім того, психологічне здоров'я молоді містить ригідний компонент, який забезпечує психологічний зміст попереднього.

Емпіричне дослідження онтогенетичної рефлексії молоді та її ригідного компоненту досліджувалося за допомогою опитувальника «Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії» М. П. Фетіскіна, В. В. Козлова та Г. М. Мануйлова, спрямованого на вивчення здатності до аналізу минулих помилок, успішного та неуспішного досвіду життєдіяльності та чотирьох-модального опитувальника Л. А. Рабінович, спрямованого на виявлення домінуючих емоційних станів особистості на тлі яких розгортається онтогенетичне рефлексування.

Описові статистики: ($M = 67,849$; $Me = 70,000$; $Mo = 70,000$; $SD = 15,933$; $IQR = 23,752$; $S/SES = -2,293$; $K/SEK = -0,989$) показали, що результатом помилок в минулому є страх перед можливими помилками в майбутньому, а обережність як результат врахування помилок, які були зроблені, не є гарантом безумовного успіху в сьогоденні.

Оскільки об'єктом нашого дослідження є психологічне здоров'я молоді в умовах невизначеності, за показником онтогенетичної рефлексії нами було здійснено порівняльний аналіз показників двох вікових груп молоді: 17-24 та 25-30 років. Віковий розподіл пояснюється тим, що з позиції соціальної психології молоді – це прошарок людей, які активно проживають період соціалізації, яка у більш зрілому віці буде створювати умови для успішного виконання професійних, освітніх, культуральних та інших соціальних функцій. За даними І. М. Семенова та І. О. Савенкова [11], J. K. Greenson [16], P. Foster [16], S. Nora [19], A. Minc [19] та інших вчених, в більшості європейських країн та в Америці вікові критерії молоді розташовані в діапазоні від 16 до 30 років. Тому, спираючись на здобутки зарубіжних вчених та соціально-психологічне розуміння категорії «вік» (визначається впливом соціально-історичних умов життя, є конкретним результатом соціально-психологічного розвитку особистості; кожному віку властива особлива пізнавально-емоційна структура та мотиви поведінки; в різних соціально-економічних умовах вікові особливості особистості по-різному затребувані суспільством) нами були виділені вікові підгрупи досліджуваних 17-24 та 25-30 років

Емпіричним шляхом встановлено, що за параметром онтогенетичної рефлексії як пластичного компоненту психологічного здоров'я молоді між віковими підгрупами статистично значущих відмінностей не виявлено ($p < 0,05$) (таблиця 1). Тобто, рівень онтогенетичної рефлексії у студентської та працюючої молоді не розрізняється за віковим критерієм Тому в подальшому.

Необхідно відмітити, що в обох вікових підгрупах респондентів констатовано здатність молодих людей до аналізу власних помилок у минулому, адекватного оцінювання дій або вчинків, які були успішними або, навпаки, зазнала поразки. Констатовано, що в обох вікових підгрупах зафіксована тенденція до перебільшення значення власних помилок, а занадто критичне ставлення до них може гальмувати процеси реалізації актуальної мети та заважати досягненню успіхів.

Емпіричне дослідження диференційованої представленості у вибірці емоційних станів як пластичного компоненту психологічного здоров'я молоді, показало наступне.

Група молоді з високим рівнем радості завдяки наявності емоції суму була розподілена на дві підгрупи: високому рівню цієї емоції ($> 20,000$ балів) відповідав середній рівень пластичного компоненту психологічного здоров'я ($M = -0,047$), тоді як низький рівень схильності до суму ($\leq 20,000$ балів) для респондентів був характерним високі значення пластичного компоненту ($M = 0,304$). За даними А. В. Frymier

Таблиця 1

Описові характеристики онтогенетичної рефлексії молоді

Показник	M		SD		F	p
	17-24 роки	25-30 років	17-24 роки	25-30 років		
Рівень онтогенетичної рефлексії	57,288	58,714	20,532	13,489	0,217	0,644

Примітка: M – середнє арифметичне відхилення; SD – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – p-рівень статистичної значущості.

Таблиця 2

Вплив емоції радості на пластичний компонент психологічного здоров'я молоді

Показники	Коефіцієнти регресії		Критерій Стьюдента	
	B	β	T	p
Онтогенетична рефлексія	-0,479		-2,335	0,024
Радість	0,009	0,157	2,456	0,019

Таблиця 3

Значущі предиктори для лінійного рівняння, що визначають вплив емоційних станів особистості на показник статичної компоненти персистентності.

Показники	Коефіцієнти регресії		Критерій Стьюдента	
	B	β	T	p
Онтогенетична рефлексія	-0,192		-0,642	0,524
Радість	0,009	0,174	2,675	0,009
Страх	-0,007	-0,148	-2,254	0,026

емоція радості активно заміщує відчуття тривоги, депресії та, навіть, гніву, що дозволяє в умовах невизначеності мислити глибше креативно підходити до вирішення проблеми, створює передумови для підтримки необхідно-функціонального рівня розвитку психологічного здоров'я в неоднозначній ситуації [21]. Тобто, у такому контексті сум можна вважати, що емоції суму та радості є антиподами.

Отримані вище дані кореспондують з моделлю, представленою в таблиці 2.

Як ми бачимо з таблиці 2, шкала радості є єдиним показником, який повно визначає пластичний компонент психологічного здоров'я молоді в дослідженій вибірці. Додатний коефіцієнт регресії вказував на прямий вплив цього компоненту на онтогенетичну рефлексію. Тобто, можна припустити, що чим частіше молода людина переживає задоволення, приємності, позитивний настрій на всі, що відбувається у її житті, тим вище її здатність. Опинившись в умовах невизначеності, адекватно аналізувати власний попередній досвід, враховувати його у побудові стратегії поведінки, зберігати власний потенціал, незважаючи на несприятливі умови.

Аналіз наукових першоджерел (G. Pourtois, P. Vuilleumier [20], В. С. Дерябін [5] та ін.) переконливо доводить, що на особливості поведінки в ситуації невизначеності, прийняття адекватного рішення впливають не тільки когнітивні та аналітичні здібності особистості, але й емоційний фон, який супроводжує процеси онтогенетичного рефлексування. Так, на думку В. С. Дерябіна, потужне фонове переживання емоції страху сильно гальмує та пригнічує вищу психічну діяльність, оскільки з підкорки до кори головного мозку починає функціонувати негативна індукція, що може негативно впливати на психологічне здоров'я людини [5].

Для підтвердження цієї тези ми розглянули особливості впливу деяких базових емоцій особистості на показник статичної компоненти персистентності (таблиця 3).

Як ми бачимо із представлених коефіцієнтів, переживання радості позитивно впливає на показники онтогенетичної рефлексії та створює умови для активного використання цих закономірностей у роботі здоров'язбережувальних технологій в корекційній роботі з молоддю, тоді як переживання емоції страху впливає негативно, гальмує адекватність поведінки в ситуації невизначеності.

Висновки з проведеного дослідження. В контексті дослідження психологічного здоров'я молоді в ситуації невизначеності актуалізується проблема добору здоров'язбережувальних технологій та їхньої реалізації в різних сферах життєдіяльності: комунікативній, освітній, стрес-долаючій тощо. Нагальна потреба звернення до парадигми психологічного здоров'я підтверджується суттєвими навантаженнями на психологічний та фізичний стан громадян в зонах проведення бойових дій, перебування громадян в окупації або прифронтовій зоні, коли поряд з фізичними стражданнями, люди переживають психологічну незахищеність та небезпека, нервово-психічну та емоційну нестабільність, зниження загальної життєстійкості та ін. Саме технологічний підхід є провідним та інноваційним інструментом додання стресових наслідків невизначеної соціальної та індивідуальної ситуації.

В контексті проведеного дослідження технологію в галузі соціальної психології можна розглядати як особливу категорію діяльнісного підходу, завдяки якій збереження психологічного здоров'я молоді в умовах невизначеності стає можливим через визначення особливостей: самого суб'єкта, мети, процесу-

альних особливостей, засобів та способів досягнення мети, отриманих результатів та ін. Технологізація процесу збереження психологічного здоров'я можлива за рахунок залучення деяких особистісних феноменів, зокрема, онтогенетичної рефлексії та емоційних фонів, на тлі яких вона реалізується, які, як частина цієї технології, допомагають відповісти на питання щодо способу досягнення певної мети з залученням аналізу попереднього досвіду. Тобто, онтогенетична рефлексія може не тільки уточнювати мету, але й визначати зміст технології збереження психологічного здоров'я в умовах невизначеності та формувати схему поведінки в умовах невизначеності: індивідуальний досвід – онтогенетична реф-

лексія – усвідомлення – соціальний досвід застосування у ситуаціях невизначеності. У цій схемі гармонійно поєднуються технологічний та компетентнісний підходи як інтегральна характеристика молоді щодо здатності продуктивно підтримувати психологічне здоров'я в ситуації невизначеності.

Емпіричним шляхом встановлено, що переживання радості позитивно впливає на показники онтогенетичної рефлексії та створює умови для активного використання цих закономірностей у розробці здоров'язберезувальних технологій в корекційній роботі з молоддю, тоді як переживання емоції суму та страху впливає негативно, гальмує адекватність поведінки в ситуації невизначеності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Артюшина М.В. Психолого-педагогічні засади підготовки студентів економічних спеціальностей до інноваційної діяльності: автореф. дис. ... доктора пед. наук.: спец. 13.00.04. – «Теорія і методика професійної освіти». К. : НПУ, 2011. 43 с.
2. Вербицький О.О. Педагогічні технології та якість освіти. *Система забезпечення якості в дистанційній освіті*. 2000. № 1. С. 120-134.
3. Гіденс Е. Наслідки модерніти. *Нова постіндустріальна хвиля на Заході*. К. : Либідь, 2009. С. 101–123.
4. Горностаї П.П. Життєві ролі та життєтворчість. *Наукові студії з соціальної та політичної психології*. 2002. № 5. С. 81-91.
5. Дерябін В.С. Почуття, потяги та емоції: про психологію, психопатологію та фізіологію емоцій. К. : Наукова думка, 2018. 254 с.
6. Дьюї Дж. Психологія та педагогіка мислення. К. : Наукова думка, 2008. 167 с.
7. Єрмаков І. Педагогіка життєтворчості: орієнтири для ХХІ століття. *Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство*: науково-методичний збірник К. : Контекст, 2000. С. 14-22 [Електронна бібліотека]. Режим доступу: <http://library.rehab.org.ua/ukrainian/logop/erm>.
8. Кригер Є. Е. Ситуації невизначеності та проблемні ситуації: спільне та особливе. *Сучасні проблеми науки та освіти*. 2014. № 2. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12030>.
9. Новіков А.М. Методологія освіти. К. : Либідь, 2012. 320 с.
10. Подшивалкіна В.І. Соціальні технології: проблеми, теорії та практики. К., 2007. 357 с.
11. Семенов І. М., Савенкова І. О. Рефлексивно-психологічні аспекти розвитку та професійного самовизначення особистості. *Світ психології*. 2007. № 2. С. 203–217.
12. Титаренко Т. Постмодерні концептуалізації понять «особистість» та «життєвий шлях». *Психологія і суспільство* : український науково-економічний та соціально-психологічний часопис. Тернопіль, 2009. № 4. С. 83-96.
13. Черноіваненко В.Д. Проблема конструювання картини світу особистості в контексті технологічного підходу. *Наука і освіта*. 2012. № 6. С. 11-15.
14. Ямницький В. Системний аналіз феномена життєтворчості особистості. *Психологія і суспільство*: український науково-економічний та соціально-психологічний часопис. Тернопіль, 2009. № 4. С. 145-152.
15. Bennett N., Herold D. M., Ashford S. J. The effects of tolerance for ambiguity on feed back-seeking behavior. *Journal of Occupational Psychology*. 1990. Vol. 63. P. 343–348.
16. Greeson J. K., Foster P. Youth and the transition to adulthood. The theoretical and conceptual basis for natural mentoring. *Youth & Society*. 2013. March. P. 40–51.
17. Kahn R. L., Wolfe D. M., Quinn R. P., Snoek J. D. Organizational stress: Studies in role conflict and ambiguity. N. Y.: John Wiley & Sons, Inc., 2004. 345 p.
18. Kahneman, D., & Tversky, A. Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 1979. 291 p.
19. Nora S., Minc A. The Computerisation of Society. A Report to the President of France. Cambridge, L., 1980. 286 p.
20. Pourtois G., Vuilleumier P. Dynamics of emotional effects on spatial attention in the human visual cortex. *Progress in Brain Research*. 2006. V.156. P. 67-91.
21. Frymier A.B. A model of immediacy in the classroom. *Communication Quarterly*, 1994. Vol. 41. P. 454–464.

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.2.10>

Пономаренко Я. С.

кандидат психологічних наук,

*доцент кафедри соціології та психології факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ*

САМОУПРАВЛІННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В КОНТЕКСТІ ЇХ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ

SELF-MANAGEMENT OF POLICE OFFICERS IN THE CONTEXT OF PERSONALITY'S-PROFESSIONAL FULFILLMENTITY

Стаття розкриває теоретичний аналіз проблеми самоуправління та емпіричне дослідження окресленого феномену у практиці поліціювання. В царині психології приділяється достатньо уваги з боку науковців щодо важливості самоуправління при виконанні посадових обов'язків поліцейськими. Вчені засвідчили, що наявність даної риси необхідна поліцейському щоб ефективно керувати потенційно нестабільною взаємодією між поліцією та громадськістю.

Мета статті – виявити особливості здатності до самоуправління поліцейських з низьким та високим рівнями особистісно-професійної здійсненності (ОПЗ). Вибірка дослідження налічувала 206 поліцейських. Результати отримані за «Опитувальником особистісної здійсненності» О. Штепи та «Опитувальником професійного самоздійснення» О. Кокуна, допомогли утворити три групи досліджуваних за трьома рівнями (ОПЗ). Низький рівень ОПЗ було діагностовано у 70 осіб; середній – у 38; високий рівень – у 98 поліцейських. Поліцейські, у яких було діагностовано середній рівень особистісно-професійного здійснення були вилучені з подальшого емпіричного дослідження. Для виявлення особливостей самоуправління у поліцейській діяльності нами було використано методу «Дослідження самоуправління» Ju. Kuhl та A. Fuhrman. Математична обробка результатів здійснювалася за допомогою t-критерію Стьюдента для незалежних вибірок.

Емпірично діагностовано, що у групі з низьким рівнем ОПЗ достатньо розвинуті вольові якості, вони добре керують своїми емоціями та здатні виконувати свої обов'язки в особливо складних обставинах. Представники першої групи не втрачають концентрації у складних обставинах та доведуть свою справу до кінця навіть якщо зазнали невдачі чи допустили помилку. Однак, їм не вистачає мотивації та стресостійкості, що негативно позначається на їх впевненості у собі. У другій групі поліцейських з високим рівнем ОПЗ діагностовано розвинута самомотивація, самоконтроль та ініціативність. Тобто, поліцейські другої групи усвідомлюють важливість своєї діяльності, впевнені у важливості свого вкладу у професію, що добре відбивається на їх схильності виконувати свою роботу у складних умовах та при невдачах. Вони врівноважені, гнучкі та впевнені у собі люди, що позитивно впливає на якість поліцейської діяльності та її ефективність.

Ключові слова: особистісно-професійна здійсненність, особистість, поліцейські, професійна діяльність, самоконтроль, самомотивація, самоуправління.

The article reveals a theoretical analysis of the problem of self-management and an empirical study of the outlined phenomenon in the practice of policing. In the field of psychology, enough attention is paid by scientists to the importance of self-management in the performance of official duties by police officers. Scientists have proven that the presence of this trait is necessary for a police officer to effectively manage the potentially unstable interaction between the police and the public.

The purpose of the article is to reveal the peculiarities of the self-management ability of policemen with low and high levels of personality's-professional fulfillmentity (PPF). The research sample consisted of 206 police officers. The results obtained from O. Shtepa's «Questionnaire of Personality's Fulfillmentity» and O. Kokun's "Questionnaire of Professional Self-Fulfillment" helped to form three groups of subjects at three levels (PPF). A low level of PPF was diagnosed in 70 people; average - at 38; high level - 98 police officers. Policemen who were diagnosed with an average level of personal and professional fulfillment were excluded from further empirical research. To identify the peculiarities of self-management in police activity, we used the «Self-Regulatory Inventar (SSI – Selbststeuerungsinventar)» by Ju. Kuhl and A. Fuhrman. Mathematical processing of the results was carried out using the Student's t-test for independent samples.

It has been empirically diagnosed that the group with a low level of PPF has sufficiently developed willpower, they manage their emotions well and are able to perform their duties in particularly difficult circumstances. Representatives of the first group do not lose concentration in difficult circumstances and will see their work through to the end even if they have failed or made a mistake. However, they lack motivation and stress resistance, which negatively affects their self-confidence. In the second group of police officers with a high level of PPF, developed self-motivation, self-control and initiative were diagnosed. That is, police officers of the second group are aware of the importance of their activities, are confident in the importance of their contribution to the profession, which is reflected well in their tendency to perform their work in difficult conditions and in the face of failures. They are balanced, flexible and self-confident people, which positively affects the quality of police activity and its effectiveness.

Key words: personality's-professional fulfillmentity, personality, police officers, professional activity, self-control, self-motivation, self-management.

Постановка проблеми. Поліцейська діяльність є показником продуктивності та стабільності розвинутого суспільства. Ефективність поліції залежить не лише від кадрового потенціалу даної служби, якості професійної підготовки, а й ґрунтується на здатності особистості якісно організувати весь процес діяльності. В будь-якій професії навички самоуправління дозволяють працівникам старанно керувати своїм часом, роботою та собою на робочому місці, щоб бути більш ефективними, не покладаючись на своїх керівників та колег. Для цього працівникам потрібно вміти контролювати свої емоції та дії, особливо це вельми актуально у діяльності поліцейських, які забезпечують дотримання законності та порядку в державі.

Стан дослідження проблеми. Наукові джерела засвідчили, що феномен самоуправління має багатолітню історію вивчення й охоплює багатоманітний спектр життєвих сфер. Вчені наголошують, що у практиці поліціювання даний термін можна визначити як здатність поліцейського ефективно відстежувати, контролювати та керувати думками, емоціями та поведінкою, які можуть сприяти досягненню мети. В закордонній літературі, самоуправління трактується науковцями як практика діяльності, яку індивіди ініціюють й виконують від свого імені для підтримки життя, здоров'я та добробуту, а також націлено на розвиток навичок, необхідних для розробки, впровадження, оцінки та перегляду індивідуального плану для істотної зміни способу життя. На думку Т. Lordrup-Hjorth та колег, самоуправління є способом керування поведінкою працівників через їхнє саморозуміння та ідентичність. Вчені пропонують три різні, взаємопов'язані аспекти управління: самостійне управління, управління собою та управління через пристрасті. Самостійне управління дослідники визначають як перший аспект самоуправління, котрий пов'язаний зі здатністю працівників керувати своїми робочими завданнями, при цьому важливо мати змогу координувати ці завдання з колегами та брати на себе відповідальність за успіх або поразку. Другий аспект - управління собою, спирається на проактивне розв'язання проблем, при цьому стверджується, що успішне управління собою передбачає залучення суб'єктності, яка характеризує «Я». Т. Lordrup-Hjorth зі співавторами пояснюють, що для того, щоб бути в змозі керувати собою, необхідне унікальне поєднання бажань, почуттів, когнітивних здібностей, прагнень й творчості людини. Третій аспект – управління через пристрасті, супроводжується спробами виявити, які саме бажання спонукають керувати собою, тобто, на думку вчених, це означає, що працівникам надається простір для виконання поставлених завдань [9, р. 98-99].

О. Волуйко вказує, що поліцейська діяльність висуває свої вимоги до особистості поліцейського, однією з яких є здатність до самоуправління. Авторка трактує самоуправління в діяльності поліції як вміння організувати особисте та професійне життя, що позитивно позначається на добробуті людини в цілому [1, с. 81]. В нашому дослідженні було визначено, що поліцейські з високим рівнем професійного

самоздійснення вміють правильно організувати свій час, вони докладають багато зусиль для підтримки довірливих стосунків з громадськістю, що позитивно позначається на іміджі поліції [4, с. 90]. На думку А. Кудлай, самоуправління офіцерів поліції, можна віднести, до одного з вагомих компонентів професійного розвитку. Здатність поліцейського організувати свою діяльність, в тому числі й освітню, пише дослідниця, може задовольнити не лише його освітні потреби, а й мотивувати в професії [3, с. 80]. У дослідженні О. Угрин та У. Бухтяк було встановлено, що у курсантів майбутніх поліцейських першого року навчання найменш розвинутими виявилася здатність до самоуправління. Автори отримані результати пояснюють відсутністю у курсантів першого курсу відповідних умінь та навичок для успішної організації свого часу та діяльності, що є цілком зрозумілим на початку їх професійного становлення [5, с. 80]. Дослідники встановили перелік ключових параметрів нематеріальної мотивації майбутніх поліцейських, до яких увійшли: бажання самовдосконалюватися, бути корисним суспільству, займатися цікавою роботою та встановлення позитивних соціальних взаємин [5, с. 83]. І собі С. Чернявська та О. Немерцова трактують самоуправління як пріоритетну умову процесів діяльності та комунікації. Авторки зазначають, що самоуправління є свідомою формою активності особистості, котра направлена на досягнення очікуваних результатів. Авторки до ключових завдань самоуправління відносять: 1) адекватне сприйняття запитів оточення; 2) здатність проаналізувати ситуаційні положення професії та мовленнєві особливості, які висуває діяльність; 3) уміння ввічливо висловити свою думку, залучивши власні інтелектуальні здібності та діяльнісні ресурси; 4) наявність розвинутого вміння вірно оцінити навколишніх з точки зору отримання корисної інформації та ресурсів; 5) здатність до ієрархізації власних прагнень та переконань, які будуть націлені на професійний та особистісний розвиток; 6) здатність до альтернативних шляхів дій у разі невдачі та можливість застосувати інших метод з метою покращення результатів діяльності [6, с. 311–312].

Постановка завдання. Мета статті – виявити особливості здатності до самоуправління поліцейських з низьким та високим рівнями особистісно-професійної здійсненності (ОПЗ). Завданнями дослідження виступили: 1) провести теоретичні розвідки щодо специфіки самоуправління в працях українських та закордонних вчених; 2) розкрити показники самоуправління поліцейських з різним рівнем ОПЗ.

Матеріали та методи досліджень. Емпіричною базою дослідження стали 206 працівників поліції. Результати отримані за «Опитувальником особистісної здійсненності» О. Штепи [7] та «Опитувальником професійного самоздійснення» О. Кокуна [2], допомогли утворити три групи досліджуваних за трьома рівнями особистісно-професійної здійсненності (ОПЗ). Ми пропонуємо авторське трактування поняттю «особистісно-професійної здійсненності поліцейських», яке свідчить про без-

перервний простір особистісної реалізованості суб'єкта в житті та самореалізації в професійній діяльності, які в цілісності розкривають унікальний напрям життєздійснення особистості. В ході дослідження низький рівень ОПЗ було діагностовано у 70 осіб; середній – у 38; високий рівень – у 98 поліцейських. Поліцейські, у яких було діагностовано середній рівень особистісно-професійного здійснення були вилучені з подальшого емпіричного дослідження. Для виявлення особливостей самоуправління ми використали методику «Дослідження самоуправління» Ju. Kuhl та A. Fuhrman. Методика налічує 52 твердження, які формують 13 первинних й 4 вторинних показники [8]. Математична обробка результатів здійснювалася за допомогою *t*-критерію Стьюдента для незалежних вибірок.

Результати досліджень. Отримані результати дослідження щодо первинних та вторинних показників самоуправління у працівників поліції, які мають різний рівень особистісно-професійної здійсненості, ми унаочнили у таблицях 1 та 2.

Отже, за первинним показником самоуправління «Самотивація» встановлені вірогідні значущі відмінності у групі поліцейських з високим рівнем ОПЗ, у порівнянні з респондентами з низьким її рівнем ($p \leq 0.05$). Отримані дані свідчать, що представники другої групи чітко усвідомлюють та сприймають поточні завдання, які виникають на їх службі, здатні взяти на себе відповідальність за виконаний результат. За шкалою «Когнітивний самоконтроль» діагностовано вірогідно значущі розбіжності у групі з високим рівнем ОПЗ у порівнянні з низьким її рів-

нем ($p \leq 0.01$). Тобто, для досліджуваних другої групи характерні вольові якості при подоланні складних ситуацій, що демонструє їх врівноваженість, впевненість та послідовність у діях. Подібні ознаки є вельми необхідними для професії поліцейського, адже покладання на знання в найбільш стресових ситуаціях сприяє ефективному виконанню посадових обов'язків та якісного розв'язання проблемних питань. У групі з високим рівнем ОПЗ також виявлені вірогідні показники за шкалою «Ініціативність» щодо групи з низьким рівнем ОПЗ ($p \leq 0.05$). Це свідчить, що ці респонденти докладають максимум зусиль для рішення службової задачі, що характеризує їх як наполегливих, ініціативних та мотивованих працівників.

Своєю чергою представники з низьким рівнем ОПЗ мають вірогідні розбіжності за первинним показником самоуправління «Вольова активність» у порівнянні з групою, яка має високий її рівень. Тобто, поліцейські з низьким рівнем ОПЗ більшою мірою здатні опанувати свою пасивність у професійній діяльності, оскільки вони звикли підштовхувати себе, не даючи волі своїм почуттям на роботі. Отримані результати підтверджуються шкалою «Конгруентність власним почуттям» за якою були виявлені вірогідні розбіжності у першій групі з низьким рівнем ОПЗ у порівнянні з другою групою, яка має низький її рівень ($p \leq 0.05$). Отже, ці досліджувані адекватно усвідомлюють свої почуття, згідно з ситуацією в якій опинилися. Вони звикли докладати більше зусиль у своїй діяльності, їм частіше доводиться стримувати себе та діяти згідно з інструкцією.

Таблиця 1

Первинні показники самоуправління в групах поліцейських з різним рівнем ОПЗ ($M \pm \sigma$)

Шкали	Поліцейські з низьким рівнем ОПЗ	Поліцейські з високим рівнем ОПЗ	t	P
Самовизначення	14.17 ± 0.62	14.56 ± 0.65	0.43	-
Самотивація	13.43 ± 0.58	15.16 ± 0.61	2.06	0.05
Саморелаксація	13.28 ± 0.60	13.46 ± 0.63	0.21	-
Когнітивний самоконтроль	13.14 ± 0.59	15.12 ± 0.60	2.35	0.01
Афективний самоконтроль	10.50 ± 0.61	10.40 ± 0.62	0.11	-
Ініціативність	11.94 ± 0.58	13.70 ± 0.60	2.11	0.05
Вольова активність	7.56 ± 0.58	5.87 ± 0.59	2.04	0.05
Здатність до концентрації	6.21 ± 0.63	5.46 ± 0.64	0.84	-
Орієнтація на дію після невдачі	6.51 ± 0.62	5.87 ± 0.61	0.74	-
Конгруентність власним почуттям	7.38 ± 0.59	5.64 ± 0.61	2.05	0.05
Інтеграція протиріч	5.45 ± 0.62	6.57 ± 0.68	1.22	-
Подолання невдач	6.14 ± 0.60	7.93 ± 0.62	2.07	0.05
Орієнтація на дію в очікуванні успіху	6.22 ± 0.66	7.30 ± 0.69	1.13	-

Таблиця 2

Вторинні показники самоуправління в групах поліцейських з різним ОПЗ ($M \pm \sigma$)

Шкали	Поліцейські з низьким рівнем ОПЗ	Поліцейські з високим рівнем ОПЗ	t	P
Саморегуляція	40.88 ± 0.60	43.18 ± 0.63	2.64	0.01
Самоконтроль	23.64 ± 0.60	25.52 ± 0.61	2.20	0.05
Розвиток волі	25.71 ± 0.59	25.03 ± 0.61	0.80	-
Чутливість до себе	19.34 ± 0.61	18.08 ± 0.63	1.44	-
Показник загального життєвого стресу	19.36 ± 0.63	15.23 ± 0.65	4.56	0.001

За первинним показником «Подолання невдач» встановлені вірогідно значущі відмінності у групі з високим рівнем ОПЗ у порівнянні з групою, яка має низький рівень ОПЗ ($p \leq 0.05$). Можемо сказати, що для цих досліджуваних більш характерні здібності до конструктивного рішення проблеми. Вони звикли розв'язувати проблеми, а не відкладати їх на потім. Схильні робити висновки та вчитися з власних помилок, що говорить про них як успішних, відкритих та готових до викликів професіоналів.

Ми визначили особливості первинних факторів самоуправління серед досліджуваних груп, результати котрих ми навели у таблиці 2.

За вторинним показником самоуправління «Саморегуляція» спостерігаються статистично значущі розбіжності у групі з високим рівнем ОПЗ у порівнянні до групи з низьким її рівнем ($p \leq 0.05$). Це свідчить, що представники другої групи більшою мірою схильні слідувати своїм цілям, вміють знаходити позитивні фактори у негативних ситуаціях, при цьому зберігаючи спокій та рівновагу. За шкалою «Самоконтроль» встановлені вірогідні значущі відмінності у групі з високим рівнем ОПЗ, у порівнянні з досліджуваними з низьким її рівнем ($p \leq 0.05$). Отже, отримані дані демонструють, що друга група здатна спланувати свою діяльність так, щоб вона була максимально ефективною, не піддається страху та сумнівам щодо правильності своїх дій, оскільки можуть вирішити складну ситуацію, навіть якщо їх можуть очікувати негативні наслідки.

Цілком прогнозованими є результати отримані за шкалою «Загальний показник життєвого стресу», який є вірогідно більший у групі з низьким рівнем ОПЗ щодо групи з високим рівнем ОПЗ ($p \leq 0.001$). Респонденти першої групи більшою мірою схильні до впливу негативних подій, вони відчувають дискомфорт у ситуаціях, які є складними та збільшує їх вразливість до стресів, пов'язаних з виконанням професійної діяльності. Для першої групи є вкрай важливим бути компетентними та результативними, однак їх знижений рівень особистісно-професійної здійсненності позначається на їх почутті власної сили та впевненості щодо правильності своїх дій. Звідси, вельми актуальною практичною проблемою є збільшення показників ОПЗ у діяльності поліцейській, які посилюють їх здійсненність як фахівця та особистості в цілому.

Висновки. На підставі проведених наукових розвідок, ми сформулювали декілька важливих висновків. Теоретичний огляд проблеми дозволив аргументувати важливість самоуправління в практиці

поліціювання, оскільки вміння керувати власним часом, силами та ресурсами, збільшує не лише професійну спроможність поліціантів, а й дозволяє їм відчувати себе реалізованим у житті, що мотивує до подальшого виконання службових обов'язків всупереч імовірних труднощів.

Емпіричні здобутки демонструють, що у групі з низьким рівнем ОПЗ розвинуті вольові якості, які дозволяють їм керувати власними емоційними станами, спонукають до виконання посадових обов'язків, навіть коли ситуація є дуже складною. Вони є сконцентрованими на службі, продовжують свою справу навіть після допущення помилок чи невдач. Звичайно, даній групі складно підтримувати свою мотивацію, однак вони можуть адекватно оцінювати свої негативні почуття, викликані складнощами діяльності та продовжувати виконувати свою роботу. Ми вважаємо, що низький рівень ОПЗ збільшує у даній групі схильність до стресів та негативних емоцій, що відносить дану групу до ризику у розвитку емоційного вигорання.

Щодо групи поліцейських з високим рівнем ОПЗ, то вони показали себе як добре мотивованих, здатних контролювати себе у будь-яких складних чи невизначених ситуаціях, ініціативних у професії та схильних долати невдачі. Припускаємо, що високий рівень ОПЗ посилює їх здатність усвідомити мету своєї професії та власні сильні сторони особистості, що підтримує їх впевненість у своїй важливості та фаховості. Додатковим підтвердженням розвинутих показників самоуправління у цій групі є дані отримані за вторинними його факторами, а саме саморегуляція та самоконтроль, які характеризують їх як врівноважених, гнучких та впевнених у собі. Означені параметри, на нашу думку, є провідними в сучасних умовах діяльності поліції, адже від поліцейського суспільство потребує здатності швидко опанувати себе та прийняти рішення, навіть у дуже складних та напружених ситуаціях.

Перспективи подальших наукових досліджень. Дослідження самоуправління є вельми актуальною емпіричною задачею, особливо у представників соціономічного профілю. В продовження дослідженого даного параметру було б важливо вивчити особливості самоуправління на групах поліцейських, які є представниками різних поліцейських підрозділів з урахуванням їх потреб та специфіки. Отримані знання дозволили б покращити процес підготовки поліцейських кадрів на підставі запитів та функцій кожного поліцейського підрозділу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волуйко О.М. Психологічна готовність до інноваційної діяльності та здатність до самоуправління у керівників поліцейських підрозділів. *Право і Безпека*. 2018. № 4. С. 80-84.
2. Кокун О.М. Опитувальник професійного самоздійснення. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 7. С. 35-39.
3. Кудлай А. Мобільні ресурси у професійній підготовці майбутніх офіцерів поліції. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2019. №1-2. С.79-85.
4. Пономаренко Я.С. Емпіричне дослідження особливостей самоставлення поліцейських. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 1. С.87-92.
5. Угрин О.Г., Бухтяк У.М. Аналіз нематеріальної мотивації майбутніх працівників національної поліції у процесі професійного становлення. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2018. № 1. С. 79-87.

6. Чернявська С.М., Немерцова О. Є. Відповідальність та свідомість як чинники світоглядного ставлення особистості. *Проблеми і перспективи мовної підготовки іноземних студентів у закладах вищої освіти* : зб. наук. ст.: за матеріалами 16-ї Міжнар. наук.-практ. конф., 19 жовтня 2021 р. / Харків, НАДУ. Харків, 2021. С. 309-314.
7. Штепа О.В. Опитувальник особистісної здійсненності: теоретичні підстави для розробки та результати апробації. *Психологічний часопис*. 2018. № 5(15). С. 196-223.
8. Kuhl J., Fuhrman A. Decomposing self-regulation and self-control: The Volitional Components Inventory. *Motivation and self-regulation across the life span* / Eds. J. Heckhausen, C. Dweck. N.Y., NY, US: Cambridge University Press, 1998. P. 15–49.
9. Lopdrup-Hjorth T., Gudmand-Høyer M., Bramming P., Pedersen M. Governing work through self-management. *Ephemera: Theory and Politics in Organization*. 2011. № 11(2). P. 97-104.

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.942/613.8

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.2.11>

Абсалямова Л. М.

*доктор психологічних наук, доцент,
професорка кафедри психології
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

Ворожбіт-Горбатюк В. В.

*доктор педагогічних наук, професор,
професорка кафедри освітології та інноваційної педагогіки
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

ТЕОРІЯ ОРТОБІОЗУ ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

THEORY OF ORTHOBIOSIS ON THE PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INTELLECTUAL ORIENTATIONS OF YOUTH STUDENTS

Метою статті визначено вивчення психологічних особливостей смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді з огляду на теорію ортобіозу. Авторами у статті представлено результати оригінального емпіричного дослідження, що проводилося упродовж 2021-2022 навчального року у Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди. Було охоплено 278 здобувачів першого (бакалаврського) і другого (магістерського) рівнів вищої освіти. В емпіричному дослідженні використано методи опитування за допомогою гугл-форми. За основу опитувальника використано тест смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтьєва, адаптованої версії тесту «Мета життя» Дж. Крамб і Л. Махоліка (Purpose in Life Test, PIL). Також використано методи аналізу продуктів діяльності, інтерв'ювання здобувачів за результатами отриманих відповідей для збагачення і уточнення отриманих у ході опитування відповідей. Використано метод психолого-акмеологічного спостереження для виявлення змістового базису і способів прояву смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді у контексті ортобіозу. Індивідуальні і групові (2-4 особи) бесіди застосовано з метою виявлення міри осмислення респондентами ключових ідей теорії ортобіозу. Дослідження проведено з опорою на системний, синергетичний, акмеологічний і компетентнісний підходи.

Установлено, що психологічними особливостями смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді є синтезування їх з самоактуалізацією і професійним самовизначенням. Виявлено, що провідними смисложиттєвими орієнтаціями є особистісне і професійне зростання, стабільно високе матеріальне становище і активність суспільного життя. Констатовано зв'язки між: суперечностями внутрішнього особистісного зростання і осмисленням цілей і поточних результатів життя, суспільним активним життям і професійним самовизначенням. Останнє, уважаємо, детерміновано галуззю знань, за якою здобувачі-респонденти опановують освітні програми: 011 – Освітні, педагогічні науки, 014 – Середня освіта.

Представлені у статті результати дослідження авторів обґрунтовані висновками українських та світових учених. Зазначено, що здоров'язберігаючі компетентності є наскрізними, персонально і соціально вартісними. Відповідно до поставленої мети теорія ортобіозу презентована з опорою на узагальнення І. Мечникова як культура здорового (психологічно, фізично, духовно) повноцінного життя особистості, здатної формувати навколо себе безпечне середовище. Відповідно до теорії ортобіозу смисложиттєві орієнтації студентської молоді узгоджуються з наукою про гігієну. Важелем розкриття психологічних особливостей смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді у цьому дослідженні визначено ресурс почуття насиченого життя, досягнення блага, сумісного з благом інших людей, вироблення стійкого уміння радіти. Поточним результатом дослідження психологічних особливостей смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді визначено доцільність розроблення програм підтримки оптимізму здобувачів у значенні психологічного благополуччя, стабільного статусу психологічного здоров'я.

Перспективним напрямом подальшого розроблення проблеми визначено пошук конструктивного синтезу європейських і національних практик формування смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді відповідно до ортобіотичного підходу.

Ключові слова: оптимізм, ортобіоз, психічне благополуччя, психологічно безпечне середовище, смисложиттєві орієнтації, студент.

The purpose of the article is to study the psychological features of meaningful life orientations of student youth based on the theory of orthobiosis. The authors of the article present the results of an original empirical study conducted during the 2021–2022 academic year at the H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. 278 students of the first (bachelor's) and second (master's) levels of higher education were covered. The empirical research used survey methods using a Google form. The basis of the questionnaire was the test of meaningful life orientations by D. Leontiev, an adapted version of the "Purpose in Life" test by James Crumb and Leonard Maholik (Purpose in Life Test, PIL). The methods of analyzing the products of activity, interviewing applicants based on the results of the received answers were also used to enrich and clarify the answers received during the survey. The method of psychological and acmeological observation was used to identify the content base and ways of manifesting meaningful life orientations of student youth in the context

of orthobiosis. Individual and group (2-4 people) conversations were used to find out the extent to which the respondents understood the key ideas of the theory of orthobiosis. The research was carried out based on systemic, synergistic, acmeological and competence approaches.

It was established that the psychological features of meaningful life orientations of student youth are their synthesis with self-actualization and professional self-determination. It was revealed that the leading meaningful life orientations are personal and professional growth, a stable high financial position and active social life. The connections between: contradictions of internal personal growth and understanding of the goals and current results of life, active social life and professional self-determination have been established. The latter, we believe, is determined by the field of knowledge in which the respondents acquire educational programs: 011 – Educational, pedagogical sciences, 014 – Secondary education.

The results of the authors' research presented in the article are substantiated by the conclusions of Ukrainian and international scientists. It is noted that health-preserving competences are end-to-end, personally and socially valuable. In accordance with the set goal, the theory of orthobiosis is presented based on the generalization of I. Mechnikov and J. Lubbock as a culture of a healthy (psychologically, physically, spiritually) full-fledged life of an individual capable of forming a safe environment around himself. According to the theory of orthobiosis, the meaningful life orientations of student youth are consistent with the science of hygiene. The key to revealing the psychological features of meaningful life orientations of student youth in this study is defined as the resource of a sense of a rich life, the achievement of a good compatible with the good of other people, and the development of a sustainable ability to rejoice. The current result of the study of the psychological features of meaningful life orientations of student youth determined the feasibility of developing programs to support the optimism of students in the sense of psychological well-being, stable psychological health status.

A promising direction for the further development of the problem is the search for a constructive synthesis of European and national practices of forming meaningful life orientations of student youth in accordance with the orthobiotic approach.

Key words: optimism, orthobiosis, mental well-being, psychologically safe environment, meaningful life orientations, student.

Вступ. Сучасний світ проживає складний період. Загрозою цивілізаційного поступу українського народу стала військова агресія російської федерації. В умовах провадженого воєнного стану проблема формування смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді набула виразної актуальності. Особливого значення набуває розгляд проблеми у контексті теорії ортобіозу, започаткованої І. Мечниковим.

Аналіз попередніх досліджень, дотичних до обраної праці свідчить про наявність певного базису дослідження. Зокрема, теоретичні підвалини нашого дослідження узгоджуються з результатами і висновками наукових розвідок Н. Родіної [1; 16]. Значимі результати дослідників О. Сургової [17], О. Богучарової [5], С. Максименко [13] використано для обґрунтування ключових дефініцій дослідження. Основу дослідження заклали власне публікації і узагальнення про теорію ортобіозу: В. Гагаш [7], Л. Макарової [12], праці І. Мечникова [14] і О. Мечнікової [15], оптимізму як ключової ознаки ортобіотичного підходу [2; 6]. Під час розроблення методології дослідження, вибору методів та організації емпіричного дослідження ми послуговувалися висновками авторитетних науковців С. Белякової С., Н. Бочаріної, А. Стеценко [4], О. Дубасенюк [3], Т. Єльчанінової, Т. Жванії, Д. Гряник [8], М. Кузнецова, Л. Зотової [10].

Мета дослідження: вивчення психологічних особливостей смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді з огляду на теорію ортобіозу для організації подальшої корекційної і пропедевтичної психологічної підтримки здобувачів в реалізації індивідуальної освітньої траєкторії під час опанування освітніх програм за обраною спеціальністю (з досвіду Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди).

Виклад основного матеріалу. Студентський вік, загальновідомо, характеризується активним напрацюванням ціннісних орієнтацій, утвердженням

світоглядних ідеалів, формуванням громадянських якостей особистості. Під час опанування освітніх програм за обраною спеціальністю особистість проходить усвідомлення сенсу життя. Сенс життя ми розглядаємо як сукупність цілей і цінностей, які визначають, направляють, організують життя молоді людини. Упродовж 2021–2022 навчального року у Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди ми провели емпіричний етап дослідження психологічних особливостей смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді з огляду на теорію ортобіозу. За допомогою гугл-форм було охоплено опитуванням 278 здобувачів третього і четвертого року навчання першого (бакалаврського) і першого року навчання другого (магістерського) рівнів вищої освіти середній вік респондентів – 22–23 роки, 95% жіночої, 5% чоловічої статі. За основу опитувальника використано тест смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтьєва, адаптованої версії тесту «Мета життя» Дж. Крамб і Л. Махоліка (Purpose in Life Test, PIL) [11]. Погоджуємося з науковцями щодо розуміння суті смисложиттєвих орієнтацій як соціо-психологічних утворень, породжених реально значимим відносинами особистості і життя [5; 11; 16]. Смисложиттєві орієнтації задають вектор руху людини в особистісній самоактуалізації, професійному самовизначенні. Оскільки опитуванням було охоплено студентів, що опановують освітні програми галузей знань 011 – Освітні, педагогічні науки, 014 – Середня освіта, установлено, що психологічними особливостями смисложиттєвих орієнтацій опитаних є синтезування їх з само актуалізацією і професійним самовизначенням. Студенти нашого університету демонструють достатній рівень інтеграції особистісних смислів життя і професійного самовизначення. У таблиці 1 наведено відсоткові значення результатів опитування за рівнями смисложиттєвих орієнтацій за методикою Д. Леонтьєва [11].

Таблиця 1

Результати визначення рівнів за методикою Д. Леонт'єва «Тест смисложиттєвих орієнтацій»

Шкалування	Відсоткові показники високого рівня	Відсоткові показники середнього рівня	Відсоткові показники низького рівня
Локус контролю життя	41,4	52,4	6,2
Процес життя	25,9	62,6	11,5
Результат життя	35,0	56,8	8,2
Осмиленість життя	59,4	31,0	9,4
Цілі життя	18	80,6	11,4
Локус контролю-Я	5,3	81,0	13,7

Як бачимо з наведених даних (таблиця 1), більшість студентів вважають, що людина здатна контролювати своє життя, впливати самостійно прийняті рішення. Це підтверджують і результати аналізу продуктів самостійної діяльності, творчих і науково-дослідницьких робіт у наукових гуртках «Педагогіка і мистецтво», керівник – доктор педагогічних наук Т. Твердохліб, «Навчання через дослідження», керівник – доктор педагогічних наук В. Ворожбіт-Горбатюк, кафедра освітології та інноваційної педагогіки [9]. Уважаємо, що такі результати обумовлені загальною позитивною атмосферою, яка панує в університеті, спрямованістю навчальних взаємодій на реалізацію індивідуального і компетентнісного підходів в умовах змішаного навчання, яке набуло поширення в останні роки. Наприклад, студенти долучаються до активної роботи у центрі інклюзивної освіти, науково-консультаційному центрі читання і дитячої книги, творчий потенціал можуть розкрити в студентському АРТ-ХАБІ, науково-методичній лабораторії освіти дорослих та педагогічного проектування [18]. До послуг і для підтримки студентів працюють Психологічна служба факультету дошкільної освіти, науково-дослідна лабораторія «Promotion здоров'я. Психодидактика» [18]. Робота цих та інших структурних підрозділів університету спрямовано на вироблення у студентів умінь створювати сприятливі умови для стабільного фізичного, психологічного, соціального і духовного здоров'я, удосконалення умінь слухати, чути і слухатися себе, відчувати і розуміти свої потреби, своєчасно задовольняти їх. А це – безумовний базис для реалізації положень теорії ортобіозу.

25,9% студентів вважають своє життя насиченим і емоційно яскравим, середній показник визначено у 62,6% опитаних. 11,5% респондентів не задоволені якістю свого реального життя. У ході проведених бесід з елементами інтерв'ювання і психолого-акмеологічного спостереження констатовано налаштованість більшості студентів на розуміння почуття насиченого життя через досягнення блага, сумісного з благом інших людей, вироблення сталого багатокомпонентного умінь радіти.

35% задоволені рівнем самореалізації високою мірою. 8,2% опитаних визначили свою незадово-

леність прожитого часу. З'ясовано, що приблизно така ж частка респондентів потребує підтримки у виробленні ортобіотичного розуміння оптимізму як основи психологічного благополуччя, стабільного статусу психологічного здоров'я. серед найпродуктивніших прийомів і методів, що узгоджуються з теорією ортобіозу, вважаємо використання ага-ефекту, кооперативного методу, підтримку високої самооцінки шляхом якоріння життєвих відносин, «порівняння, що йдуть вгору», «Я в минулому і я зараз».

Установлено, що осмиленість життя на високому рівні демонструють 59,4% охоплених опитуванням студентів. 18% демонструють високий рівень цілей життя, середній показник цієї шкали – 80,6%. Зазначимо тут, що у ході індивідуальних і групових бесід, результати яких співпадають з психолого-акмеологічним спостереженням, виявлено, що майбутні освітяни і педагогічні працівники повноту життя ототожнюють із власною користю, наявністю психологічного майбутнього, яке дозволяє особистості вийти на нові мотиви свого життя, збереження автономності, здатність контролювати події, що відбуваються, і робити висновки. Це повною мірою узгоджується з баченням повноти життя І. Мечниковим [14].

Провідними смисложиттєвими орієнтаціями у ході психолого-акмеологічного спостереження виявлено особистісне і професійне зростання (49% віддало першість цій позиції), стабільно високе матеріальне становище (32% віддало перевагу цій позиції) і активність суспільного життя, яку демонструють усі здобувачі, що долучилися до емпіричного етапу дослідження. Це, у свою чергу, свідчить про те, що зв'язки між цілями внутрішнього особистісного зростання і осмиленням поточних результатів життя, суспільним активним життям і професійним самовизначенням є стабільними. Останнє, вважаємо, детерміновано галуззю знань, за якою здобувачі-респонденти опановують освітні програми. Кожна навчальна дисципліна, яка формує зміст освітніх програм, певним чином спрямована на моделювання професійного образу бажаного майбутнього, конкретизацію умов і чинників досягнення успіху до наближення цього образу, переосмилення труднощів, які на думку студентів важко чи неможливо подолати.

Показники рівнів локус контролю-я свідчать про те, що сучасна молодь демонструє сильні особистісні сторони, компетентні і самоорганізовані, що так само, на наш погляд, детерміновано галуззю знань, спеціальністю, за якою студенти опановують освітні програми. Як бачимо з даних, наведених у таблиці 1, за усіма шкалами смисложиттєвих орієнтацій мають числові переваги середній і високий рівні, тобто студенти демонструють сформовану здатність усвідомленого сенсу життя. Ортобіотичний підхід передбачає орієнтацію на вироблення у здобувачів компетентності життєвого і професійного оптимізму як умови стабільного фізичного, психологічного, соціального і духовного здоров'я.

Висновки. Ортобіоз як наука про повноцінний життєвий цикл людини може виступити системоутворювальним у формуванні і вдосконаленні

здоров'язберігаючих компетентностей здобувачів вищої освіти в умовах невизначеності і змін, зумовлених упровадженням воєнного стану в країні. Такі компетентності є наскрізними, персонально, соціально-вартісними, впливають на особистісну самоідентифікацію і професійне самовизначення майбутніх фахівців. Теорія ортобіозу у цьому дослідженні розуміється як культура здорового психологічно, фізично, духовно здорового повноцінного життя особистості, здатної формувати навколо себе безпечне середовище. Відповідно до цієї теорії смисложиттєві орієнтації студентської молоді узгоджуються з наукою про гігієну. Власне гігієну розглядаємо у контекстному розумінні такої науки І. Мечниковим як науку, яка організує усе життя людини. Використані методи психолого-акмеологічного спостереження, аналізу продуктів діяльності, опитування за тестом смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтьєва дали змогу

виділити у розкритті психологічних особливостей смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді ресурс почуття насиченого життя, досягнення блага, сумісного з благом інших людей, стійке уміння радити. Поточним результатом дослідження психологічних особливостей смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді визначено доцільність розроблення диференційованих програм підтримки оптимізму здобувачів у значенні психологічного благополуччя, стабільного статусу психологічного здоров'я, практики психолого-педагогічної підтримки здобувача в реалізації індивідуальної освітньої траєкторії в структурних підрозділах університету.

Перспективним напрямом подальшого розроблення проблеми визначено пошук конструктивного синтезу європейських і національних практик формування смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді відповідно до ортобіотичного підходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Rodina N.V. Prospects of Positive Psychology and Psychology of human ortobiozis in rehabilitation of antiterrorist operation participants. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 2 (14) co-publ.: *Publishing office: Accent graphics communications*. Hamilton, ON, 2016. P. 55-61.
2. Абсаямова Л. М. Вплив оптимістичних упереджень на харчову поведінку людини. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 3. С. 6-10.
3. Акмеологічна концепція професійного розвитку педагога. Професійна педагогічна освіта: акмесинергетичний підхід : монографія. За ред. О.А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 5-10?? 11-57.
4. Белякова С. М., Бочаріна Н. А., Стеценко, А. І. Емпіричне дослідження особливостей ціннісних орієнтацій дорослих. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, 2022. № 1. С. 77-82. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.1.15>.
5. Богучарова О. І. Психологія ставлення до здоров'я: парадигми, моделі, чинники розвитку : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. 40 с.
6. Ворожбіт-Горбатюк В.В. Борисенко Н.О. Формування педагогічного оптимізму студентів ресурсами матеріалів творчої спадщини Григорія Сковороди. *Новий Колегіум*. 2019. № 4 (98). С. 39-43. URL: <http://newcollegium.nure.ua/article/view/197787> (дата звернення: 12.06.2022).
7. Гаташ В. «Етюди оптимізму» – погляд через століття. *Дзеркало тижня*. 2007. 14 груд. (№ 48). URL: http://gazeta.dt.ua/SCIENCE/etyudi_optimizmu_poglyad_cherez_stolittya.html (дата звернення: 12.06.2022).
8. Сльчанінова Т., Жванія Т., Гряник Д. Features of emotional state of students with different academic motivation. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди «Психологія»*, [S.I.], n. 60, p. 94-111, June 2019. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/psychology/article/view/2057> (дата звернення: 30 червня 2022).
9. Кафедра освітології та інноваційної педагогіки. URL: <https://www.kaf-pedagogy-hnpu.com> (дата звернення: 30 червня 2022).
10. Кузнєцов М. А., Зотова Л. Н. Жизнестойкость и образ здоровья у студентов : монография. Харьков : Диска плюс, 2017. 398 с.
11. Леонтьев Д. Тест смисложиттєвих орієнтацій. 2-е вид. М., Смысл, 2000. 18 с.
12. Макарова Л. І. І. І. Мечников про природу людини: концепція оптимізму. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр.* Київ, 2008. Т. 7, № 15. С. 198-200. *Режим доступу*: http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2008_15/sb15_51.pdf (дата звернення: 12.06.2022).
13. Максименко С.Д., Болтівець С.І., Кокун О.М. Психологічне обґрунтування заходів пропагування психогігієнічного виховання і здорового способу життя серед сучасної молоді: *монографія*. К.: ДП «Інформ.-аналіт. Агенство», 2012. 152 с.
14. Мечников И.И. Этюды о природе человека. М.: Изд-во АН СССР. 1962. 15 с.
15. Мечникова О.Н. Жизнь Ильи Ильича Мечникова. М., «КомКнига», 2007. 240 с.
16. Родіна Н.В., Чернявська Т.П., Кононенко О.І. та ін. Дослідження психології ортобіозу людини : *монографія*. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. 234 с.
17. Сургова С. Ю. Ортобіотика як здоров'язберігаюча технологія навчання майбутніх соціальних працівників. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. Чернігів, 2018. Вип. 150. С. 127-130. *Режим доступу*: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2018_150_32 (дата звернення: 12.06.2022).
18. ХНПУ імені Г.С. Сковороди. URL : <http://hnpu.edu.ua/uk/struktura> (дата звернення: 30 червня 2022).

Гусєв А. І.

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології та особистісного розвитку
ДЗВО «Університет менеджменту освіти
Національної академії педагогічних наук України»*

Цибух Л. М.

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри теорії та методики практичної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»*

СТАБІЛІЗАЦІЯ ПСИХІЧНОГО СТАНУ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВІЙНИ

STABILIZATION OF THE MENTAL STATE OF HIGHER EDUCATION STUDENTS IN THE CONDITIONS OF WAR

У статті розглядаються зміни у психічному стані здобувачів першого, бакалаврського, та другого, магістерського, рівнів навчання за спеціальністю 053 Психологія, що виникли внаслідок війни на території України. Автори аналізують реакції майбутніх психологів на травматичні події, їх потреби та особливості взаємодії з оточуючими, а також особливості психічного стану. Розроблено психолого-педагогічні підходи до проведення навчальних занять в умовах війни.

Емпіричне дослідження було проведено за допомогою спостереження, аналізу зворотного зв'язку та анкетування. Виявлено, що у студентів спостерігалися різні реакції на травматичні події: гостра реакція, психологічне виснаження, підвищена емоційність, максимальна чутливість до екзистенційних питань, бажання виговоритися, поділитись власними думками та враженнями. Також було виявлено великий ризик виникнення конфліктних ситуацій у зв'язку з максимальним ступенем поляризації в суспільстві та засудженням спроб зайняти відсторонену позицію.

В результаті застосування на початку занять стабілізаційних технік (дихання, заземлення), створення безпечної атмосфери в групах, проведення тренінгових та консультативних занять для усіх бажаних здобувачів вищої освіти, емоційний стан майбутніх психологів поліпшився. Вони почали краще витримувати загальну невизначеність повсякденного існування, у них з'явилося більше інструментів для самостійного розуміння навколишніх подій та прояснення власної життєвої ситуації. Здобувачі вищої освіти також відмітили відновлення їхньої здатності до повноцінної участі у початковому процесі. Особливу увагу авторами також приділено розкриттю змісту універсальної професійної позиції викладача психологічних дисциплін, яка передбачає поєднання позицій педагога, фасилітатора, психолога-консультанта та ведучого груп психологічної допомоги.

Ключові слова: війна, психічне здоров'я, емоційний стан, здобувачі вищої освіти, стабілізація психічного стану, психологічна допомога.

The article examines the changes in the mental state of first, bachelor's, and second, master's level students in the specialty 053 Psychology, which occurred as a result of the war in Ukraine. The authors analyze the reactions of future psychologists to traumatic events, their needs and peculiarities of interaction with others, as well as peculiarities of mental state. Psychological-pedagogical approaches to the conduct of training classes in wartime conditions have been developed.

Empirical research was conducted using observation, feedback analysis and questionnaires. It was found that students had different reactions to traumatic events: acute reaction, psychological exhaustion, heightened emotionality, maximum sensitivity to existential issues, desire to speak out, share one's thoughts and impressions. A high risk of conflict situations was also revealed due to the maximum degree of polarization in society and condemnation of attempts to take a detached position.

As a result of applying stabilization techniques (breathing, grounding) at the beginning of classes, creating a safe atmosphere in groups, conducting training and counseling classes for all interested students, the emotional state of future psychologists improved. They began to better endure the general uncertainty of everyday existence, they had more tools for independent understanding of surrounding events and clarification of their own life situation. Students also noted a restoration of their ability to fully participate in the process of learning. The authors also paid special attention to revealing the content of the universal professional position of a teacher of psychological disciplines, which involves a combination of the positions of a teacher, facilitator, psychologist-consultant and leader of psychological assistance groups.

Key words: war, mental health, emotional state, students of higher education, stabilization of mental state, psychological help.

Вступ. Війна, яка зараз відбувається в Україні, негативно вплинула на психіку людей, їх емоційний стан. Визначаючи вплив війни в Україні на психічне здоров'я наших співгромадян, міністр охорони здоров'я зазначив, що кількість людей, які будуть відчувати негативні наслідки, на жаль, буде зрос-

тати. Психологічної підтримки потребуватимуть близько 15 млн. українців, тобто, більше 30% [7].

Постійні травматичні події та стресові умови, у яких ми перебуваємо, позначаються також на пізнавальних процесах: погіршується сприйняття, сповільнюються мисленеві процеси. Усе це позна-

чається на успішності та ефективності навчального процесу у вищих закладах освіти. Саме тому, визначення та урахування психічного стану здобувачів вищої освіти є необхідним для створення позитивної навчальної атмосфери, стабілізації психічного стану та запобігання їх подальшої ретравматизації.

Мета дослідження: визначити особливості психічного стану здобувачів вищої освіти, розробити психолого-педагогічні підходи до проведення навчальних занять в умовах воєнного стану, підібрати методики стабілізації психологічного стану майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу. Дослідження було проведене нами на базі двох закладів вищої освіти: ДЗВО «Університет менеджменту освіти НАПН України» (м. Київ) та ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (м. Одеса). У дослідженні взяли участь здобувачі першого, бакалаврського, та другого, магістерського, рівнів навчання за спеціальністю 053 Психологія.

Первинне спостереження та групова бесіда, проведені у лютому-березні, показали, що:

1) У здобувачів спостерігаються ознаки усього спектру реакцій на травматичні події: від гострої реакції на травму, до ознак психологічного виснаження, підвищеної емоційності, хворобливої чутливості («психологічна оголеність»). Також визначається зниження когнітивних можливостей, проблеми з пам'яттю. Усе це має бути враховано викладачами під час проведення занять.

2) Здобувачі мають необхідність виговоритися, поділитись власними думками та враженнями, переконатись, що вони не «з'їхали з глузду», їхні переживання не унікальні, а є нормою для людини, яка знаходиться у аномальній життєвій ситуації. Фактично, мова йде про необхідність «отримати дозвіл» на легалізацію власних переживань, на їх обговорення, на їхнє «унормування» та прийняття. Багатьом необхідно надати собі «дозвіл на горювання» та на розуміння глибини того «тваринного» рівня страху, який їм довелося пережити в ситуації безпосередньої загрози життю.

3) Спостерігається також максимальна чутливість до екзистенційних питань: про сенс буття, життя-смерть, почуття провини, оскільки усі присутні на занятті (як здобувачі, так і викладач) змушені були зіткнутись з цими темами, так скажемо, «в режимі реального часу».

4) Паралельно з цим, виникає гостра потреба у інструментах для осмислення того, що відбувається, оскільки значна кількість здобувачів поставлена перед тими виборами, які вони у звичному своєму житті або не мали досвіду вирішувати, або не сприймали наявний досвід, як ресурс психологічного виживання. Наприклад, взаємодія зі смертю, особливо зі смертю близької людини, далеко не усіма сприймається як ресурс для опанування власного емоційного стану та опрацювання тієї травматичної інформації, яка у великій кількості надходить під час війни.

5) Існує також великий ризик виникнення конфліктних ситуацій в групі, у зв'язку з максимальним

ступенем поляризації в суспільстві, який виключає на сьогодні можливість публічного озвучування широкого спектра роздумів стосовно причин того, що відбувається, та сприяє засудженню навіть самих спроб зайняти більш-менш рефлексивну, відсторонену, теоретичну позицію [8].

б) Окремою проблемою є великий вразливий вплив інформаційних потоків [4] та прийомів інформаційної війни, які впливають не лише на супротивника, а й на власне населення, викликаючи ефект «ретравматизації».

Цікавим було те, що здобувачі випускних курсів задавалися питанням, як вони можуть допомогти оточуючим, якщо самі знаходяться у тривожному стані. Але, не зважаючи на стрес, більшість з них бажали надавати посильну волонтерську допомогу.

Ураховуючи вищезазначені результати, нами було прийняте рішення: а) обговорити та встановити прості та чіткі правила групової взаємодії які сприятимуть виникненню в навчальній групі максимально безпечної атмосфери; б) підібрати техніки стабілізації психічного стану майбутніх психологів, які можна застосовувати як під час пар, так і під час відповідних тренінгових занять.

Таким чином, відбулося розширення правил навчальної взаємодії, за рахунок принципів роботи груп надання психологічної допомоги.

Моніторинг фізичної безпеки присутніх: «чи всі зараз у безпеці?», що має груповий ефект «заземлення» та створення безпечної атмосфери «на зовнішньому контурі», оскільки здобувачі виходять з різних областей країни, в тому числі, з тих, де є присутнім високий ризик надання повітряних ударів.

Також повинна бути *особиста безпека учасників заняття*, яка виявляється, у можливості покинути заняття без попередження викладача, щоб здобувач не втрапити у пастку «рольової поведінки» та не бути змушеним чекати дозволу викладача. Знаходження викладача зі здобувачами в рівних умовах, щодо загрози життю («рівність за ступенем небезпеки»), або навіть у більш загрозливому положенні по відношенню, наприклад, до тих здобувачів, які знаходяться у еміграції, обумовлює також необхідність обговорення можливості для самого викладача раптового переривання заняття, в разі виникнення небезпеки.

Принцип емоційної безпеки, який включає в себе, перш за все, гарантовану відсутність осуду за прояв різноманітних емоційні реакції, висловлювань, толерантне ставлення до занадто емоційного опису інтенсивних переживань, висловлюванні болю та гніву й ненависті. Одним із засобів цього є обов'язкове *введення принципу конфіденційності* в разі появи у процесі обговорення особистісних історій, яскравих переживань та емоційних проявів, що дозволяє підіймати та обговорювати доволі широке коло питань (серед яких можуть бути проблемні, дискусійні та гострі).

Другим засобом забезпечення емоційної безпеки може бути *намагання виходити під час обговорення у «рефлексивну», відсторонену позицію*. Це достатньо складно зробили в умовах максимального занурення самого викладача та здобувачів у інтенсивні пережи-

вання, пов'язані з кризовою ситуацією. Однак опора на знання соціально-психологічних та конфліктологічних закономірностей, а та також розуміння природи виникнення, змісту та варіантів прояву різноманітних кризових психологічних феноменів дозволяє досягнути сприйняття групою теоретичного рівня дискусії, що в сучасних умовах є одним з варіантів безпечного обговорення того, що відбувається.

Оскільки здобувачі знаходяться у різних умовах, та різних психологічних станах, є доречним також на початку заняття проводити *моніторинг працездатності*, наприклад за допомогою надання відповіді у чаті на запитання: «Оцініть свою працездатність за шкалою від 1 до 10».

Оскільки більшість здобувачів вищої освіти достатньо низько оцінювали свою працездатність через емоційну нестабільність та стресовий стан, з метою стабілізації їх психічного стану, на початку заняття ми стали проводити відповідні техніки. Наведемо деякі з них.

Техніки дихання. Як давно відомо, наш емоційний стан безпосередньо впливає на глибину та швидкість дихання, і навпаки. Тобто, прискорюючи або уповільнюючи наше дихання, ми можемо змінити на наш емоційний стан. Концентруючись на диханні, уповільнюючи його, ми відволікаємося від стресової події.

1. Дихання «за квадратом». Одна з найбільш простих та поширених технік стабілізації емоційного стану. На рахунок один-два-три-чотири робимо вдих. Далі, знов-таки на рахунок один-два-три-чотири, – затримка дихання. Потім, на такий же рахунок, робимо видих і закінчуємо затримкою дихання. Цей цикл вдих-затримка дихання-видих-затримка дихання, ми повторювали разом із здобувачами протягом однієї-двох хвилин.

2. Техніка дихання «Свічка-квітка». Також дуже проста та дієва техніка, що впливає на глибину дихання і сприяє стабілізації емоційного стану. Пропонуємо здобувачам уявити, що перед ними знаходяться свічка та квітка. Спочатку ми задуваємо свічку, робимо повільний видих через рот, а потім вдихаємо приємний аромат квітки, робимо повільний вдих через ніс. Дану вправу ми також робили одну-дві хвилини.

Запропоновані вправи ми чергували, але, якщо стан здобувачів вищої освіти був занадто нестабільний через трагічні випадки, ми застосовували обидві вправи.

Техніки заземлення. Окрім дихальних технік, ми також використовували вправи, які дозволяли зосередитися на тому, що нас оточує. Таке зосередження сприяє швидкому поверненню до дійсності, дозволяє бути «тут і зараз».

1. Техніка «5-4-3-2-1». Поглянь навколо себе та назви 5 предметів, їх форму та колір. Назви свої 4 відчуття на даний момент. Назви 3 звуки, які ти зараз чуєш. Пригадай 2 найулюбленіші запахи. Назви 1 свою позитивну рису характеру.

2. Техніка «Знайди предмети». З метою зосередження та відволікання уваги від стресової події, ми пропонували здобувачам знайти очима та назвати:

5 предметів квадратної форми, або 5 предметів зеленого кольору, або 5 предметів, зроблених з пластику і т. ін.

Такі прості вправи не потребують багато зусиль та часу для виконання, що дозволяє виконувати їх під час навчальних занять, але вони ефективні й позитивно впливають на стабілізацію психічного стану здобувачів різних років навчання. Так, повторний моніторинг працездатності, який проводився нами після проведення стабілізаційних технік, свідчив про поліпшення стану здобувачів, їх готовність активно працювати на парі.

Окрім швидких та ефективних технік стабілізації психічного стану, нами було запропоноване проведення тренінгових занять для майбутніх психологів, під час яких вони мали змогу відреагувати свій стан, зменшити емоційну напругу та розібратися у власних реакціях на травмуючі події.

Одним з досить дієвих напрямків виявилася арт-терапія. Саме арт-терапевтичні техніки дозволили здобувачам-психологам спочатку на невербальному рівні проявити свої думки та почуття, а потім і вербально озвучити їх.

Одними з найбільш дієвих виявилися наступні техніки:

1. «Дерево сили» (Автор: Каролін Мехломакулу) [3].

Для виконання техніки, спочатку необхідно обвести долоню, яка буде виконувати роль дерева, але при цьому залишити відкритим простір на пальцях – гілках. Далі необхідно домалювати гілки та намалювати велике листя. На кожному листочку потрібно записати одну річ (риси характеру, копінг-стратегії, певні події), яка допомагає долати важкі часи. Далі відбувається обговорення отриманих результатів.

Більшість здобувачів вищої освіти, які приймали участь у тренінгу, із задоволенням прийняли участь у обговоренні та пояснили, яким чином певні риси характеру, стратегії поведінки та оточуючі люди допомагають їм справитися із стресовою ситуацією. Вони навіть запропонували зробити «універсальне дерево сили», в яке включили ті речі, що повторювалися у більшості учасників.

2. «Лікуємо картинку» Автор: Оксана Насибулліна [3].

Здобувачам, учасникам тренінгу, було запропоновано приготувати картинку, що відображала їх емоційний стан. Потім вони повинні були відірвати частину картинки, виходячи із свого емоційного стану. Далі ми пропонували майбутнім психологам приклеїти «травмовану» картинку на лист паперу А-4 та домалювати частину, якої недостає таким чином, щоб вона не була схожа з оригіналом, але подобалась учаснику тренінгу.

Коли учасники справилися із завданням, відбулося обговорення наступних питань: Чому ви обрали саме цей образ? Що відчували, коли дивилися на «травмовану» картинку? Що відчували, коли домальовували образ? Які емоції викликає домальована картинка? Що ви можете зробити для того, щоб поліпшити свій емоційний стан? Хто або що може вам допомогти поліпшити власний стан?

Після виконання даної техніки учасники зазначали, що в них: «ніби плечі розпрямилися», «стало легше морально» і т. ін.

Окремо хочемо звернути увагу на *універсальну професійну позицію викладача*, який в сучасних умовах має поєднувати і активно застосовувати, крім педагогічних, практичні навички фасилітатора, психолога-консультанта, а інколи і ведучого груп психологічної допомоги.

Тут необхідно зазначити кілька важливих моментів. З одного боку, позиція викладача потребує м'якого, фасилітативного стилю проведення занять з максимальним використанням горизонтальних прийомів керівництва групою та уникненням експертної «вертикальної» позиції. З іншого – в моменти допомоги здобувачам з обробкою їхніх роздумів та переживань, продуктивною може бути безоцінна, по відношенню до їхнього способу обробки матеріалу, але експертна, щодо надання необхідної наукової інформації, позиція, яка, в тому числі, повинна базуватись і на власному науковому авторитеті викладача.

При цьому, без сумніву, дискусійним є питання стосовно того, наскільки викладач в принципі може вважатись експертом в ситуація, яка склалася. Тому, більш продуктивним є наповнення аудиторії новими теоретичними знаннями та сенсами з питань які підіймаються і забезпечення таким чином можливості здобувачам самостійно осмислювати проблемні питання з опорою на отримані знання. Для цього підходить також допомога здобувачам з орієнтування у додатковій літературі з питань кризового консультування, соціальної психології та конфліктології [1; 4; 6; 8].

Зазначимо, що у нашій практиці здобувачами неодноразово була висловлена вдячність за вчасне потрапляння до них необхідних книжок, читання яких надало змогу самостійно розібратися у тому, що відбувається.

Окремою темою зараз є довіра до знань, як основа професіоналізації здобувачів, яка напрацьовується в унікальній ситуації практичного освоєння багатьох тем з конфліктології та політичної психології в режимі реального часу, коли теоретичні побудови та описані у підручниках соціально-психологічні феномени стають реаліями повсякденного життя. Саме в кризовій ситуації здобувачі мають змогу на власному досвіді пересвідчитись у пояснювальній силі багатьох психологічних теорій та відчути на собі дію описаних психологічних феноменів.

Важливою також є наявність у викладача навичок активного слухання, роботи з емоціями та «контейнерування» важких переживань [1], оскільки саме на викладачеві лежить відповідальність за забезпечення права кожного з учасників групи на індивідуальну інтенсивність переживання травматичних подій, в ситуації гарантованої відсутності осуду чи порівняння інтенсивності переживань, а тим більше характеру подій, що їх викликали.

Ще одну проблему складає потенційна представленість у групі всього спектру реакцій на стрес, незалежно від того, скільки часу пройшло з початку бойових дій. Відповідно, важливою складовою емоційної безпеки в групі є готовність викладача до роботи з цими реакціями. Так, необхідність надання швидкої психологічної допомоги при гострій реакції на травму може бути пов'язана з тим, що людина з початку війни мала змогу виїхати у безпечне місце, а після повернення додому, зіткнулася з наслідками воєнних дій в місті свого проживання, що викликало гостру травматичну реакцію.

Велике значення для встановлення довірливої атмосфери має також відкритість самого викладача, готовність поділитися власними способами виживання в кризовій ситуації, що дозволяє створити «поле рівності» із здобувачами в умовах толерування максимального рівня невизначеності [2].

У ДЗВО «Університет менеджменту освіти НАПН України» та ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» вищенаведені підходи та прийоми використовувались в ході проведення щоденних (з понеділка по п'ятницю) консультативних зустрічей які протягом лютого-травня проводили викладачі кафедр психології цих вузів, у яких мали змогу взяти участь усі бажаючі здобувачі різної форми навчання, а також при необхідності під час проведення навчальних занять. Загалом, у консультативних зустрічах взяли участь 270 здобувачів обох університетів, з яких 210 осіб були задіяні у моніторингу та анкетуванні.

Подальше спостереження та анкетування, проведене нами в кінці травня показали, що майбутні психологи оцінили свій психічний стан як більш стабільний, навчилися технікам самопомоги при травматичній та стресовій ситуації.

Здобувачі вищої освіти, які взяли участь у тренінгу та консультативних зустрічах зазначили, що стали більш спокійними, їм стало легше ділитися своїми хвилюваннями із близькими людьми, вони почали краще витримувати загальну невизначеність повсякденного існування, у них з'явилось більше інструментів для самостійного розуміння навколишніх подій та прояснення власної життєвої ситуації. Здобувачі також відмічали, що участь у консультативних та тренінгових заняттях значно сприяла відновленню їхньої здатності до повноцінної участі у навчальному процесі.

Висновки з проведеного дослідження. Створення безпечної атмосфери в групі, стабілізація психічного стану здобувачів за допомогою технік дихання, заземлення, вчасне надання необхідної наукової інформації та універсальна професійна позиція викладача позитивно впливають на емоційний стан майбутніх психологів та дозволяють їм активно та ефективно працювати під час занять.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Від співпраці до примирення: посібник для лідерів громадянського суспільства / Під загальною редакцією Смірнова О.К. Київ: Видавництво ЧП «Золоті Ворота», 2015 р., 207 с.
2. Гусєв А.І. Розвиток толерантності до невизначеності у студентів-психологів. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Київ: «Фенікс», 2015. Т. 12. Випуск 21. С. 105 – 114.
3. Дитячий психолог [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/dytyachyjpsyholog>
4. Комунікативні технології інформаційного суспільства : монографія / За наук. ред. А. І. Гусєва. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. 142 с.
5. Психологическая копилка премудростей. Сборник авторских техник [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://psychologdсpp.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/18.pdf>.
6. Соціальний конфлікт: інноваційні комунікативні технології врегулювання: практичний посібник / за наук. ред. Г. М. Бєвз, І. В. Петренко. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, 2020. 144 с.
7. Урядовий портал [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/news/vpliv-vijni-na-psihiчне-zdorovya-kolosalnij-viktor-lyashko>
8. Rubin J. Z., Pruitt D. C., Kim S. H. *Social Conflict: escalation, stalemate, and settlement*. Second edition, McGraw-Hill Companies, Inc., 1994.

Лазуренко О. О.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної і медичної психології
Національного медичного університету імені О. О. Богомольця*

Сміла Н. В.

*кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
Інститут психології імені Г. С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ЛІКАРЯ В УМОВАХ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

PECULIARITIES OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT IN VIEW OF CONTINUOUS PROFESSIONAL EDUCATION

У статті представлено основні підходи до проблеми професійного становлення особистості фахівця в умовах неперервного професійного розвитку, розкрито зміст поняття «професійна компетентність» щодо особистості лікаря, обґрунтовано, що впровадження та удосконалення психологічної підготовки в системі підготовки та перепідготовки медичних кадрів – важливий крок для особистісно-професійного становлення фахівця, відтак підготовка лікарів має набути особистісних, компетентнісних пріоритетів та включати крім навчального процесу певні заходи, що спрямовані на отримання практичного, професійного досвіду. Визначено, що впровадження та удосконалення психологічної підготовки в системі підготовки та перепідготовки медичних кадрів – важливий крок для особистісно-професійного становлення фахівця. Обґрунтовано, що процес формування психологічної готовності лікаря до професійної діяльності є тривалим, здійснюється на певних етапах професійної підготовки і потребує цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу, коли відбуваються найбільш значущі особистісні зміни, що обумовлюють напрямок та успішність розвитку психологічної готовності майбутнього фахівця до професійної діяльності. Подана у статті інформація свідчить, що навчально-виховний процес неперервної підготовки майбутнього лікаря має передбачати не лише професійний, а й особистісний розвиток фахівця, як на етапі додипломної, так і на етапі післядипломної підготовки.

Представлено програми курсів розвитку психологічної готовності та формування професійної психологічної компетентності на етапі професійної підготовки фахівців медичної галузі.

Зроблено висновки про те, що впровадження та удосконалення психологічної підготовки в системі підготовки та перепідготовки медичних кадрів є важливим кроком для особистісно-професійного становлення фахівця. Представлено перспективи подальших наукових пошуків.

Ключові слова: професійний розвиток, особистісне становлення фахівця, професійна психологічна компетентність, неперервна професійна освіта.

The article presents the main approaches to the problem of the professional development of the personality of a specialist in the conditions of continuous professional development, reveals the meaning of the concept of "professional competence" in relation to the personality of a doctor, substantiates that the introduction and improvement of psychological training in the system of training and retraining of medical personnel is an important step for personal and professional becoming a specialist, therefore, the training of doctors should acquire personal, competence priorities and include, in addition to the educational process, certain measures aimed at obtaining practical, professional experience. It was determined that the introduction and improvement of psychological training in the system of training and retraining of medical personnel is an important step for the personal and professional development of a specialist. It is substantiated that the process of forming a doctor's psychological readiness for professional activity is long-term, is carried out at certain stages of professional training and requires targeted psychological and pedagogical influence, when the most significant personal changes occur, which determine the direction and success of the development of the future specialist's psychological readiness for professional activity. The information presented in the article indicates that the educational process of continuous training of the future doctor should include not only professional, but also personal development of the specialist, both at the undergraduate and postgraduate stages.

The programs of courses for the development of psychological readiness and the formation of professional psychological competence at the stage of professional training of specialists in the medical field are presented.

It was concluded that the introduction and improvement of psychological training in the system of training and retraining of medical personnel is an important step for the personal and professional development of a specialist. Prospects for further scientific research are presented.

Key words: professional development, personal development of a specialist, professional psychological competence, continuous professional education.

Вступ. Реформування медичної галузі стосовно вищої медичної освіти передбачає якісні зміни в системі підготовки медичних кадрів шляхом підвищення кваліфікації та професійного розвитку. З огляду на це, реалізація компетентнісного під-

ходу у професійній підготовці фахівців передбачає орієнтацію на високий рівень сформованості у них відповідного набору компетенцій, необхідних для якісного виконання професійної діяльності. Особистість фахівця формується в процесі здобуття

професійної освіти і розвивається в процесі професійної діяльності. Професійний розвиток передбачає розвиток себе і передбачає, в свою чергу, вдосконалення необхідних навичок для максимально ефективного виконання професійної діяльності. Відтак, ефективний особистий і професійний розвиток передбачає забезпечення знань і набуття відповідних навичок для здійснення професійних обов'язків, а також включає елемент особистого розвитку. Це може включати формальні типи професійної освіти або навчання, які ведуть до професійної кваліфікації, або неформальні програми навчання та розвитку, які можуть проводитися з метою розвитку та вдосконалення необхідних вмінь і навичок.

Сутність професійної підготовки фахівця полягає у формуванні цілої системи професійних знань, вмінь та навичок, з одного боку, і якостей особистості, необхідних для виконання професійних обов'язків. Крім того, професійний розвиток тісно пов'язаний з особистісним розвитком.

Проблема дослідження професійного розвитку знаходиться у постійному центрі уваги багатьох вчених, які визначають сутність та етапи професійного становлення (Є. Зеєр, Е. Климов, А. Маркова та ін.), психологічні особливості (А. Маркова, Л. Мітіна та ін.), психолого-педагогічні умови та чинники професійного розвитку особистості (Л. Мітіна, Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Л. Орбан, Л. Рибалко, О. Кокун та ін.), психологічні основи розвитку готовності до професійної діяльності (Н.О. Антонова), генезу професійної спрямованості (Н.Б. Іванцова), становлення професійної ідентичності (Н.Ю. Мельнік), психологічні механізми розвитку професіоналізму (К. Уршуля), процеси особистісного становлення на етапі професіоналізації (О.В. Чуйко) тощо. Більшість дослідників обґрунтовують концепції професіоналізму, недостатньо приділяючи уваги впливу особистісних якостей на професійний розвиток та саморозвиток фахівця. Саме у цьому контексті, через відсутність цілісного і системного дослідження процесу професійного розвитку фахівців, медичного профілю, зокрема, актуальною постає проблема особистісно-професійного розвитку та саморозвитку фахівця.

Виклад основного матеріалу. Особистість фахівця - це соціально зумовлена система провідних якостей людини, що включає найсуттєвіші соціальні та професійно важливі якості, риси та прояви, які формують суб'єкта професійної діяльності, визначають неповторну культуру його фахової поведінки, професійної взаємодії, індивідуальний стиль професійної діяльності в соціально-професійному середовищі.

Особистісне та професійне становлення здійснюється у вищих медичних навчальних закладах, де відбувається перетворення особистості молодшої людини у професіонала своєї справи. Професійне становлення особистості фахівця відбувається на різних стадіях, розвивається протягом всього свідомого життя людини і залежить від навчально-пізнавальної діяльності, яка охоплює не лише оволодіння системою знань, набуття вмінь та навичок,

а й постійне самовдосконалення. Особистісний розвиток майбутнього фахівця, формування його професійних компетенцій є важливими чинниками в оптимізації навчального процесу у вищих медичних закладах освіти на сучасному етапі розвитку суспільства. В свою чергу, навчально-виховний процес є невід'ємною складовою частиною розвитку особистості майбутнього лікаря, що сприяє формуванню його професіоналізму. Це продуктивний процес розвитку і саморозвитку особистості, засвоєння і самопроекування професійно орієнтованих видів діяльності, визначення свого місця у світі професій, реалізація себе у професії і самоактуалізація свого потенціалу для досягнення вершин професіоналізму у певній галузі [2; 3; 10; 11].

Професійний розвиток особистості лікаря, з нашої точки зору, тривалий процес, який має на меті розвиток професіоналізму, передбачає формування професійно важливих компетенцій, індивідуальних властивостей та способів виконання професійних обов'язків у процесі професійного самоздійснення в умовах професійної освіти та діяльності. Професійний розвиток відбувається в процесі освоєння професійної діяльності та норм, у т.ч. через включеність у навчально-професійну діяльність на етапі професійної підготовки. Професійна підготовка включає (за О.Ф. Бондаренком): первинний відбір професійно придатних кандидатів; побудову моделі спеціаліста (розробку стандартів, норм та нормативів, вимог до особистості і професійної діяльності фахівця; розв'язання проблеми професійної ідентифікації фахівців та розробку змісту навчання і розвитку особистості в цілому.

Мета професійної підготовки – формування особливої професійної ментальності, «буття фахівця» (за Н.Б. Іванцовою). Зміст професійної підготовки (за В.Г. Панком): загальна підготовка, спеціальна підготовка та спеціалізація у певному виді практичної діяльності. Результат професійної підготовки – певні практичні навички і вміння, володіння набором технік, технологій, професійних дій тощо. Важливим для майбутнього лікаря є не лише професійні медико-біологічні знання, вміння та навички, а й психологічні, які сприяють повноцінному формуванню особистості лікаря й розвитку у нього психологічної компетентності.

Професіогенез має свої особливості і специфіку у професійній діяльності лікаря. Кожний етап професійного становлення характеризується своєрідним співставленням особистісних та професійних особливостей, що виявляються у процесі професійної діяльності, яка, в свою чергу, вимагає сформованої професійної компетентності лікаря. Професіогенез неможливий без активності та участі особистості фахівця, а тому формування складових саморегуляції особистості лікаря є умовою для професійного самоздійснення.

Здійснений у попередніх наших дослідженнях [5; 6; 12] аналіз концепцій та моделей професійно-особистісного розвитку та становлення фахівців на етапі фахової підготовки, дозволив визначити та окреслити кілька етапів професіогенезу особистості

лікаря від етапу професійної психологічної готовності та адаптації до етапу професійної майстерності, джерелом якої виступають не лише особисті якості лікаря, а і його професійні компетенції.

Перший важливий етап – це професійне самовизначення майбутнього лікаря, врахування його професійних інтересів, нахилів. Він включає вибір професійної освіти і рівень професійної підготовки. Другий етап – це процес професійної підготовки студента-медика, оволодіння професійними знаннями. Третій етап, коли випускник розпочав практичну діяльність, в тому числі професійне навчання в інтернатурі. У нього є можливість застосовувати набуті теоретичні знання, вдосконалити свої вміння та відпрацьовувати навички. Важливими є психологічна готовність до професійної діяльності та усвідомлення професійної ідентичності майбутнім лікарем. Четвертий етап – виконання професійних обов'язків. Це період набуття власного досвіду, самостійного виконання кваліфікованої професійної діяльності, формування професійних компетентностей, власного професіоналізму, проектування кар'єрного зростання. Важливими є подальший професійний саморозвиток та самовдосконалення. П'ятий етап – висококваліфікована діяльність, професійна мобільність, професійна майстерність.

Період навчання у вищій медичній школі відіграє особливу роль у процесі професіогенезу особистості лікаря, саме тому, на наше глибоке переконання, питання особистісного самоздійснення фахівця, зокрема лікаря, з точки зору, його майбутньої професійної діяльності має постійно знаходитись у центрі уваги науковців. З цією метою навчально-виховний процес неперервної підготовки майбутнього лікаря має передбачати не лише професійний, а й особистісний розвиток фахівця, як на етапі додипломної, так і на етапі післядипломної підготовки. Складові професійного становлення (за Е.Ф. Зеєром): спрямованість особистості, яка характеризується системою домінуючих потреб, мотивів, відносин, ціннісних орієнтацій та установок; професійна компетентність – сукупність професійних знань, умінь, а також способів виконання професійної діяльності; професійно важливі якості – це психологічні якості особистості, що визначають продуктивність (якість, результативність та ін.) діяльності; професійно значимі психофізіологічні властивості (зорово-рухова координація, окомір, нейротизм, екстраверсія, реактивність, енергетизм тощо).

Спираючись на основні ідеї компетентнісного підходу, аналіз ключових компетенцій в інтерпретації різних науковців, ми розглядаємо психологічну компетентність як професійну та особистісну якість, що полягає, в тому числі у здатності до самопізнання та самореалізації у процесі професійної діяльності. Процес формування психологічної компетентності лікаря є тривалим, здійснюється на певних етапах професійної підготовки і потребує цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу. Зміни, що набуваються у процесі опанування професією (за Н.І. Пов'якель): зміна спрямованості особистості

(розширення кола інтересів, зміна потреб, актуалізація мотивів досягнення, зростання потреби у само-реалізації та саморозвитку; збільшення досвіду та підвищення кваліфікації, які включають: підвищення кваліфікації, розширення умінь і навичок, оволодіння новими алгоритмами професійних завдань, підвищення креативності діяльності; розвиток складових спеціальних здібностей; підвищення професійно-психологічної готовності фахівця. Для сучасної професійної підготовки медичних кадрів актуальним є поєднання особистісного та компетентнісного підходу. Кожний етап професійного становлення характеризується своєрідним співставленням особистісних та професійних особливостей, що виявляються у процесі професійної діяльності, яка, в свою чергу, вимагає сформованої професійної компетентності лікаря.

Яскравим прикладом авторського бачення вдосконалення професійної психологічної компетентності фахівців медичної галузі в умовах післядипломної освіти є цикл тематичного удосконалення «Психологічна компетентність як складова професійної діяльності» розроблений для підвищення кваліфікації лікарів та науково-педагогічних працівників, і який успішно впроваджується в програму неперервного професійного розвитку лікарів, науково-педагогічних працівників у Національному медичному університеті імені О.О. Богомольця. Мета циклу – отримання нових актуальних теоретичних знань та удосконалення практичної підготовки, формування ключових професійних психологічних компетенцій, необхідних для професійної діяльності слухачів відповідно до вимог системи якості підготовки кадрів для сфери охорони здоров'я, ознайомлення з новітніми досягненнями в освітній галузі тощо. Завданням теоретичного курсу є висвітлення сучасного підходу до розуміння психологічної компетентності як професійно необхідної якості лікаря, складовою його професійної компетентності, високого професійного рівня фахівця, що, в свою чергу, обумовлює значну потребу у її формуванні. Завданням практичного курсу є формування психологічної компетентності фахівця задля здійснення успішної професійної діяльності, а також формування зрілої особистості та професійної ідентичності фахівця лікаря; розвиток професійної психологічної компетентності лікаря; створення умов для усвідомлення фахівцем своїх власних професійних можливостей; формування власного професійного стилю; профілактика синдрому «професійного вигорання» медичного фахівця; усвідомлення та формування у фахівців-медиків систематизованих уявлень, теоретичних знань та практичних умінь, які дозволять адекватно і ефективно застосовувати отримані знання у подальшій професійній діяльності; сприяння розвитку професійної ідентичності, професійних якостей та компетенцій лікаря; актуалізація професійних та особистих ресурсів; розвиток професійної рефлексії тощо.

Цикл тематичного удосконалення «Психологічна компетентність як складова професійної діяльності» забезпечує набуття студентами наступних компетентностей таких рівнів, як інтегральні (здатність

розв'язувати типові та складні задачі і проблеми у певній галузі професійної діяльності або у процесі навчання, що передбачає проведення досліджень та/або здійснення інновацій і характеризується невизначеністю умов і вимог); загальні (знання і розуміння предметної області й професійної діяльності та їх здатність застосовувати на практиці; особистісна прихильність до обраного фаху та мотиваційна складова щодо досягнень у фаховій діяльності; вміння виявляти, аналізувати, формулювати та вирішувати проблеми, що визначені особливостями галузі; здатність вчитися і бути сучасно навченим з урахуванням використання новітніх інформаційних і комунікаційних технологій; визначеність і наполегливість щодо поставлених завдань і взятих на себе обов'язків; здатність адекватно оцінювати та забезпечувати якість виконуваних завдань; здатність до співпраці в команді, що вимагає набуті навички міжособистісної взаємодії; здатність до вибору стратегічних засад спілкування, щоб діяти на основі етичних міркувань (мотивів), соціально відповідально та громадсько свідомо; здатність мотивувати людей та рухатися до спільної соціально визначеної мети; здатність до ведення здорового способу життя, адаптації та дії в новій (у тому рахунку конфліктній) ситуації; постійна включеність у процес лікувальної взаємодії, прийняття фахового рішення); спеціальні (фахові, предметні): здатність до професійного мислення на підставі аналізу та синтезу медико-психологічних знань; здатність застосовувати набуті психологічні знання в практичних ситуаціях, визначених особливостями галузі знань «Охорона здоров'я»; здатність встановити психологічний контакт з пацієнтом; здатність враховувати гендерні та вікові особливості пацієнта в процесі лікувальної взаємодії; здатність до практичного використання деонтологічних норм роботи лікаря з урахуванням гуманістичної складової, історичної спадщини та новітніх досягнень в галузі медицини; здатність до адекватної оцінки впливу соціально-економічних та системо-цінніс-

них детермінант на стан здоров'я індивідуума, сім'ї та українського соціуму в цілому; уміння застосовувати знання в процесі лікувальної взаємодії; здатність обґрунтовувати значення психологічних та педагогічних знань для майбутньої професійної діяльності; здатність розуміти природу та сутність психіки людини; розрізняти свідомі та несвідомі форми прояву психіки людини; здатність спостерігати, аналізувати, узагальнювати та систематизувати психологічні факти; здатність до опанування і практичного використання методів психологічної діагностики; здатність визначати індивідуально-психологічні відмінності особистості за їхніми проявами у діяльності та спілкуванні, а також враховувати індивідуальні особливості пацієнта при обранні засобів та методів медичної допомоги; здатність виявляти особливості вираження емоцій та розкривати їх зв'язок з іншими психічними процесами при лікуванні захворювань; здатність застосовувати теоретичні знання з психології у повсякденному житті та професійній діяльності; формувати в собі активні позитивні риси особистості фахівця та поведінки.

Висновки. Таким чином, викладений матеріал свідчить про те, що впровадження та удосконалення психологічної підготовки в системі підготовки та перепідготовки медичних кадрів – важливий крок для особистісно-професійного становлення фахівця. Підготовка лікарів має набуті особистісних, компетентнісних пріоритетів та включати крім навчального процесу певні заходи, що спрямовані на отримання практичного, професійного досвіду. Саме такий підхід допоможе зробити підготовку фахівців дійсно особистісно-орієнтованою, сприятиме процесам саморегуляції, самопізнання та самоздійснення, становленню особистості як професіонала. Перспективні напрямки подальших наукових досліджень пов'язані з необхідністю визначення шляхів професіогенезу особистості лікаря, аналізом поетапного розвитку саморегуляції професіогенезу в умовах неперервної професійної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вежновець Т. А. Соціально-психологічне моделювання кадрового менеджменту у сфері охорони здоров'я : автореф. дис. ... д-ра мед. наук : 14.02.03. Київ, 2017. 44 с.
2. Вітковська О. І. Професійне самовизначення особистості і практичні аспекти професійної консультації. Київ : Наук. світ, 2001. 91 с.
3. Гордієнко В. І. Розвиток особистості в процесі професіоналізації : професіогенез особистості. Психологія праці та професійної підготовки особистості : навч. посібник / за ред. П. С. Перепелиці, В. В. Рибалки. Хмельницький, 2001. С. 48–67.
4. Задорожна О. М. Готовність до свідомого професійного вибору як соціально-психологічної проблеми. Психологічні перспективи, 2013. Вип. 21. С. 58-70.
5. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія. Київ, 2012. 200 с.
6. Лазуренко О. О. Проблема особистісно-професійного становлення майбутнього лікаря та шляхи її вирішення у практиці вищої медичної школи. Психологічний часопис. 2018. №4 (14) С. 2-18.
7. Лазуренко О. О. Проблема саморегуляції та професійного самоздійснення особистості фахівця. Теорія і практика сучасної психології. 2018. №3. С.34-39.
8. Лазуренко О. О. Психологічні особливості формування емоційної компетентності майбутнього лікаря : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2017. 270 с.
9. Лазуренко О. О. Тенденції модернізації професійно-психологічної підготовки лікарів: компетентнісний підхід. Психологічний часопис. 2018. №1 (11). С. 87-100.
10. Лазуренко О. О., Сміла Н. В. Психологічна готовність майбутнього лікаря до професійної діяльності : навчально-методичний посібник. Київ, 2018. 111 с.
11. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ, 2006. 240 с.
12. Мельник А. Деякі питання професійної підготовки фахівців медичного профілю у контексті сучасних інтеграційних процесів. Вісник Львівського університету. Серія «Педагогіка». 2010. Вип. 26. С. 34-40.
13. Тертична Н. А., Лазуренко О. О. Компетентність як ціннісна орієнтація у професійній підготовці медичного психолога. Особистість та її історія: зб. матеріалів VII міжнар. наук.-практ. конф., м. Ніжин, 2017. С. 103-105.

Khavula R. M.

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Practical Psychology
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*

WAYS OF PROVIDING PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF YOUNG PEOPLE PRONE TO BOREDOM

ШЛЯХИ ЗДІЙСНЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ЮНАКІВ, СХИЛЬНИХ ДО НУДЬГИ

The article reveals the features of psychological support, which is aimed at preventing the occurrence of boredom in young people. The optimal socio-psychological conditions for successful learning and mental development in youth are singled out, the model of the relationship between life position and social well-being of students is revealed and characterized.

Attention is focused on the fact that the life position of young people is considered as an integral psychological characteristic of the individual, which includes a holistic, systemic unity of interconnected and mutually conditioned components: existential, cognitive, motivational, affective, volitional, regulatory and activity. It was found that the social well-being of students as an individual and personal phenomenon is a psychological characteristic that involves a balance between the expectations and requirements that the student presents to his own person, to others, to the conditions and content of the general quality of life, to the subjective assessment achievements and opportunities to implement own requests. The structural components of social well-being are singled out, namely the cognitive, emotional and behavioral components.

On the basis of the theoretical and methodological principles of psychological support, a model of the relationship between the subject's life position and the social well-being of students has been theoretically substantiated and developed, which contributes to the development of recommendations for the prevention of boredom. It has been established that the organization of psychological support must comply with the principles of social determination, the principle of activity, the principle of development, the principle of systematicity, and the subject-activity principle.

Scientific ideas about recommendations on ways to prevent the occurrence of boredom have been expanded. It is shown which recommendations will contribute to the development of social well-being in youth, the result of which is the prevention of boredom. Ways of implementing development work using such forms as lectures and practical classes with disclosure of their stages and structure are highlighted.

Key words: boredom, psychological support, life position, social well-being, psycho-prophylactic work, youth.

У статті розкрито особливості психологічного супроводу, який спрямований на запобігання виникнення нудьги в юнаків. Виокремлені оптимальні соціально-психологічні умови для успішного навчання і психічного розвитку в юнацькому віці, розкрито та охарактеризовано модель взаємозв'язку життєвої позиції та соціального самопочуття студентів.

Акцентовано увагу на тому, що життєва позиція юнаків розглядається як інтегральна психологічна характеристика особистості, яка включає в себе цілісну, системну єдність взаємопов'язаних і взаємообумовлених компонентів: екзистенційного, пізнавального, мотиваційного, афективного, вольового, регулятивного і діяльнісного. З'ясовано, що соціальне самопочуття студентів як індивідуально-особистісний феномен є психологічною характеристикою, яка передбачає баланс між очікуваннями та вимогами, які студент пред'являє до власної персони, до інших, до умов та змісту загальної якості життя, до суб'єктивної оцінки досягнень та можливостей реалізації власних запитів. Виокремлено структурні компоненти соціального самопочуття, а саме когнітивний, емоційний та поведінковий компонент.

На основі теоретико-методичних засад психологічного супроводу теоретично обґрунтовано й розроблено модель взаємозв'язку суб'єктної життєвої позиції та соціального самопочуття студентів, що сприяє розробці рекомендацій щодо запобігання виникненню нудьги. Встановлено, що організація психологічного супроводу має відповідати принципам соціальної детермінації, принципу активності, принципу розвитку, принципу системності та суб'єктно-діяльнісному принципу.

Розширено наукові уявлення про рекомендації щодо шляхів запобігання виникненню нудьги. Показано виконання яких саме рекомендацій сприятиме розвитку соціального самопочуття в юнацькому віці результатом чого є запобігання виникненню нудьги. Висвітлено шляхи реалізації розвивальної роботи за допомогою таких форм як лекційні та практичні заняття з розкриттям їхніх етапів та структури.

Ключові слова: нудьга, психологічний супровід, життєва позиція, соціальне самопочуття, психопрофілактична робота, юнацький вік.

Formulation of the problem. The actualization of the accompanying paradigm is connected with the development of pedagogical and psychological sciences, the formation of a humanistic approach to the individual as a leader in education. The analysis of psychological and

pedagogical literature, in which scientists investigate the phenomenon of boredom, shows that there are no effective ways, methods and methodical recommendations to prevent the occurrence of boredom in young people. Effective provision of targeted psychological assistance

in the process of psycho-prophylactic work, which is aimed at developing social well-being and overcoming difficulties in self-realization of students, is an urgent problem today. The outlined problems become relevant precisely because the disclosure of the features of psychological support, which is aimed at preventing the occurrence of boredom, will contribute to the development of social well-being in youth.

Analysis of basic research and publications. We share the opinion of R.V. Ovcharova, which defines support within the framework of the technology of the psychologist's activity, specific in terms of methods of interaction, goals, priorities in the work, criteria for evaluating the activity [3]. At the same time, the technology includes successive stages of activities of specialists (not only psychologists, but also teachers), usually aimed at optimizing the educational achievements of the schoolboy. Also, support is considered through the prism of the interaction of subjects of the educational process, including psychologists, teachers, students aimed at providing assistance in difficult situations.

Foreign scientists emphasize that boredom provokes aggression, risky behavior, a desire for extreme sports and such types of addictive behavior as alcohol and drug abuse (A. Gordon, R. Wilkinson [5]), and according to the conclusions of Philip Zimbardo, in special conditions it provokes bullying and humiliating other people [2], so solving these issues is impossible without developing methodical recommendations for a psychologist to prevent the occurrence of boredom.

Since in the publication of R.M. Khavula [4], the main causes and factors of boredom were revealed in detail and the conclusions of theoretical studies of scientists about the category of "boredom" in foreign and domestic psychology were examined in detail, therefore the next stage of the research will be the development and disclosure of the features of psychological support for students.

The purpose of the article is to reveal the features of psychological support to prevent boredom in youth.

Presenting main material. Psychological support is carried out in order to prevent the occurrence of boredom in youth and is a system of professional activity of a psychologist, which is aimed at creating optimal social and psychological conditions for successful learning and mental development of students.

In order to prevent boredom, it is expedient to reveal and characterize the model of the relationship between life position and social well-being in youth.

The life position of young people is an integral psychological characteristic of their personality, which includes a holistic, systemic unity of interconnected and mutually conditioned components: existential, cognitive, motivational, affective, volitional, regulatory and activity, the manifestation of the ability to build a life strategy on the basis of realized goals, the manifestation high adaptability to changing external conditions and internal state; the ability to self-regulate activity and reflection.

Social well-being is an important psychological feature of a student's personality, which is a reflection of his subjectivity in society, in a specific social group. In the conceptual plan, the social well-being of students is

a psychological characteristic that provides a balance between the expectations and requirements that the student presents to his own person, to others, to the conditions and content of the general quality of life, to the subjective assessment of achievements and opportunities to realize his own requests. The structural components of social well-being are: cognitive component, which includes evaluation and understanding of social processes and one's place in the system of social relations; the emotional component is manifested in the student's dominant mood, or rapidly changing emotional states, the presence of confidence in the future; the behavioral component includes a person's readiness for certain actions to maintain or change their social position. Students' positive well-being is manifested in a positive assessment and attitude towards their condition in the system of social interaction; negative social well-being of students is a manifestation of negative experiences, uncertainty and expectation of negative changes in the future, a negative assessment and attitude towards one's condition in the system of social interaction [1]. The psychological structure of students' social well-being includes three components: cognitive, emotional, and behavioral. Students with positive and negative social well-being differ in the nature of the relationship and expressiveness of indicators of the components of the subject's life position.

One of the key meanings of developing a theoretical model of life position and social well-being in youth is the visualization of the relationship between the structural components of the subject's life position and the social well-being of students. In this model, the structural components, indicators and psychological characteristics of selected components of the subjective life position of students are presented.

The subjective life position of young men, being a part, a segment of the life position of students, determines the status and regulates their social well-being, from this it follows that the development of the components of the subjective life position exerts an influence on the social well-being of students and prevents the emergence of boredom. The theoretical model of the relationship between the subject's life position and the students' social well-being is presented in (Fig. 1).

The theoretical model of the subjective life position of students, namely the structure and psychological characteristics of the subjective life position of students, expresses the integral unity of interconnected components, allows to predict probable changes, and clearly shows the differentiation of the qualitative characteristics of each component.

Therefore, the subjective life position of students is a holistic unity of interconnected and mutually determined components that make up the system. A feature of the presented system is inter-component and intra-component connections. Based on the presented theoretical model, we conclude that increasing the indicators of the components of the subject's life position: existential, cognitive, affective, motivational, regulatory, volitional, and activity will contribute to an increase in social well-being and help prevent the occurrence

of boredom [1]. The theoretical model developed by us allows us to predict likely changes in the subject's life position and social well-being of students and allows us to develop recommendations to prevent the occurrence of boredom.

One of the very relevant areas of work of a psychologist is conducting psycho-prophylactic work. It is a well-known fact that it is better to prevent the occurrence of a problem than to deal with its consequences in the future. That is why the work of a psychologist in the context of our problems consists in timely prevention of boredom. The main task of prevention, as one of the areas of work of a psychologist, is the development and implementation of measures to prevent this or that negative, undesirable phenomenon.

The psychologist's recommendations regarding students' life position and well-being consist in the development of the following components: existential, cognitive, motivational, affective, volitional, regulatory, activity, and social well-being in accordance with psychological principles and methods.

The goal of a psychologist's work with young people is to expand and deepen knowledge about social well-being, the regularity of personality development and subjective life position, enriching the social experience of building interaction with others, which will contribute to the transition of acquired skills from the external plan to the internal plan of the individual. It is advisable to pay special attention to mastering effec-

tive methods of determining the meaning of one's life, life strategies, social-role orientations, willful determination of one's own activity, achievement of personal well-being and social success. The main working methods should include: psychological game, group discussion, situation modeling, social-psychological training, demonstration-analytical method.

The principles of a psychologist's work with young people are based on the principles of social determination, the principle of activity, the principle of development, the principle of systematicity, and the subject-activity principle.

Implementation of development work is carried out using such forms as lectures and practical classes, and also includes forms of independent work.

In the lectures, the main work is aimed at expanding and enriching knowledge about the features of the manifestation of positive and negative social well-being, its connections with the subjective life position of the individual, about the methods of rational planning and self-organization of one's activities, about the features of self-organization of activities in various life situations.

Practical classes are organized with the aim of developing practical skills in students to set life goals and take responsibility for their own choice of life goals, tasks and life strategy, for their life success and well-being, for the decisions made to overcome life difficulties; proactive, responsible, transformative attitude towards oneself and others, as well as determining one's direction in

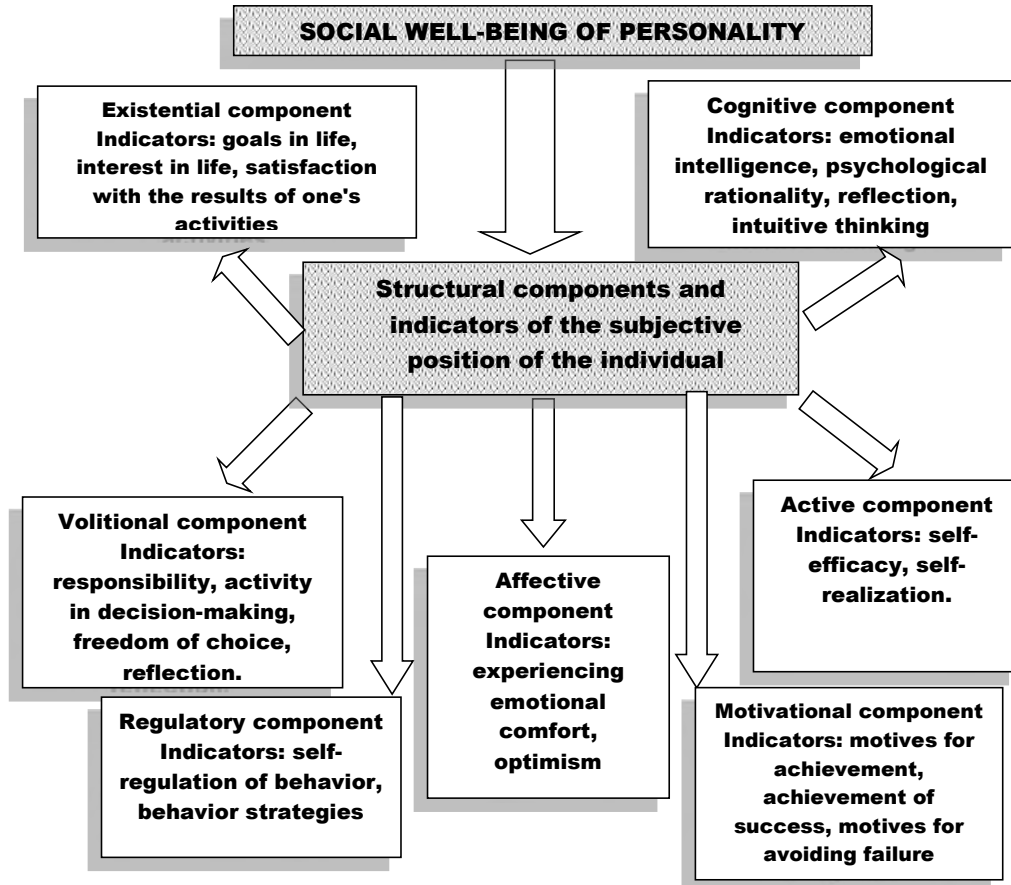

Figure 1. Model of the relationship between the subject's life position and students' social well-being

one's activity and choosing mechanisms for regulating one's own activity.

The structure and stages of lectures and practical classes regarding the development of the subjective life position of students:

1) introductory part. Familiarization with the topic of the lesson, basic theoretical concepts;

2) the main part. Presentation of theoretical material: presentation and analysis of theoretical aspects of the topic (Presentation, models, schemes);

3) conclusion. Consolidation of theoretical knowledge in the form of training exercises. Homework.

The structure and stages of practical classes according to the program of development of the subjective life position of students:

1) introductory part. Familiarity with the film (title, director, year, country, brief information about the plot). Formulation of the purpose of watching the film;

2) the vast majority. Watching a documentary. Analysis of the film on the proposed questions. Review and analysis of homework;

3) conclusion. Reflection. Identifying the value of the received information presented in the film and during the demonstration of homework for each student from the point of view of the development of the subject's life position.

The list of documentaries that are used during the implementation of recommendations on the development of social well-being in youth:

1. Title, source data: Steven Jobs speech to Stanford graduates 2005.

Purpose - to promote the development of the ability to formulate and understand one's desires and goals, to be able to focus on one's interests and abilities; to form the ability of students to listen to themselves, their desires, the ability to bear responsibility for their decisions and actions, to be independent in determining life priorities and goals.

Discussion questions: What do you think is the main reference of Steven Jobs' speech? What, according to the author of the speech, is a priority in planning his life? What do the three stories of Jobs's life teach? What is the role of self-interest and self-belief in determining goals in life? How does his favorite job, his work, help a person decide in life? What behavioral strategies, according to Jobs, lead a person to success? How important is the ability to set priorities in planning your life? What is primary in life, and what is secondary? What should move a person on the path of determining his future, defining and realizing life goals? What personal qualities can help a person on the way to determine his life trajectory?

2. Title, source data: "Secret" Genre: documentary Country: USA, Australia, Brazil. (Director: Drew Herriot, Sean Byrne). Year: 2006.

The goal is to contribute to the formation of the ability to set a goal in the process of activity and communication; to form the ability to manage one's emotions, feelings, to feel positive feelings about oneself and others.

Questions for discussion: 1. Is it important for a person to set the goal of his activity and his life in general? 2. How might this affect her future? 3. What reveals the power of thought? 4. What is the power of

images? 5. Can a person's thoughts take shape? 6. What actions and personality qualities help realize the power of thought? 7. What is the role of an individual's activity in realizing the goals and tasks set for him in a specific activity and in life in general?

3. Name, source data: "Mirror. A mirror on the wall". Genre: documentary. Country: France (Director J. Mine-lier) Year: 2008

The goal is to increase students' knowledge about the peculiarities of the formation and manifestation of self-awareness in people. Understanding the connection between self-awareness and behavior. Carrying out a comparative analysis of the manifestation of self-awareness in a person. Students' understanding that self-awareness gives the ability to self-development, self-realization.

Questions for discussion: 1. What opportunities does our self-awareness give us?

4. How does a person's self-awareness affect his behavior? 3. What is the connection between self-awareness and self-development? 4. Does a person determine his desires and opportunities with the help of self-awareness? 5. What is the role of self-awareness in the self-realization of an individual? 3. Title, source data: "How human are you? Follow the leader" Genre: documentary. Country: USA. (Director: E. Gray). Year: 2014

The goal is to enrich students' knowledge about leadership and leadership qualities of the individual. Formation of the ability to demonstrate leadership qualities and the ability to organize interaction in a group by the type of teamwork.

Questions for discussion: 1. What is the hierarchy in the social relationships of people in the group? 2. What is the role of the leader to build group interaction? 3. What qualities should a person possess in order to occupy and maintain a leadership position? 4. Is it important to support the leader to maintain positive relationships in the group? 5. What is most important for making effective decisions in a group? 6. What consequences for the group can have a large number of leaders in it? 7. Is the distribution of roles of group members important for its effective work? 8. What is the role of the leader in the positive social well-being of group members?

5. Name, source data: Nik Vujicic. Life without borders. (A. Nelson. B. Neonov.) 2015.

The goal is to expand knowledge about the strong-willed qualities of an individual. To increase the level of awareness of the connection between the willpower of the individual and the subjective life position of the individual. Stimulate the development of strong-willed qualities as the main condition for achieving life success and subjective well-being.

Questions for discussion: 1. How important is the strong-willed qualities of an individual to a full-fledged life activity of an individual? 2. With the help of what qualities did the hero of the film manage to overcome life's difficulties on his life's path? 3. How can you formulate the life motto of the hero of the film? 4. What are the key factors in the development of strong-willed qualities of an individual? 5. Describe the connection between the willpower of an individual and the

achievement of personal success in life. 6. What qualities of will help an individual to make his life fulfilling and successful?

At practical classes, with the aim of developing the subject's life position, which is the basis of a positive social well-being, students were offered psychological training, exercises and tasks, viewing and analysis of documentaries. A list of documentaries was selected, in which examples of the individual's determination of the meaning of his life, setting and realization of life goals, examples of the strategy of people's behavior in difficult, problematic, critical life situations, attitudes towards themselves, others, and the world in general were selected. Implementation of the outlined recommendations will contribute to the development of social well-being in youth, the result of which will be the prevention of boredom.

Conclusions from the study. So, the ways of psychological support that we have considered, aimed at preventing the occurrence of boredom in youth, have

enriched scientific ideas about the process of solving the outlined problems in psychological science.

In the article, the model of the relationship between the subject's life position and the social well-being of students was clearly identified, and recommendations were developed to prevent the occurrence of boredom. The current direction of the psychologist's work with young people is psycho-prophylactic work. It was found that the main goal of a psychologist's work with young people is to expand and deepen knowledge about social well-being, the regularity of personality development and subjective life position, enriching the social experience of building interaction with others, which will contribute to the transition of acquired skills from the external plan to the internal plan of the individual and prevents boredom.

Prospects for further scientific investigations are the disclosure of the peculiarities of the use of various psychotechniques in psychoprophylactic work with young people while providing them with assistance in the framework of psychological support.

BIBLIOGRAPHY:

1. Ганчак А.В. Психологічні особливості схильності до нудьги в юнацькому віці. *Магістерська робота*. Дрогобич, 2021. 72 с.
2. Зімбардо Ф. Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 592 с.
3. Овчарова Р.В. Психологическое сопровождение родительства. Москва : Издательство института психотерапии, 2003. 205 с.
4. Хавула Р.М.; «Психологічні причини та чинники виникнення нудьги в юнацькому віці». Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 1. С. 121–125.
5. Gordon, A., Wilkinson, R., McGown, A., & Jovanoska, S. (1997). The psychometric properties of the Boredom Proneness Scale: An examination of its validity. *Psychological Studies*, 42, 85–97

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 616.31:614.48

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.2.15>

Литовченко В. П.

інтерн

Української військово-медичної академії

Литовченко С. В.

*доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач відділу освіти дітей з порушеннями слуху*

*Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка
Національної академії педагогічних наук України*

ДЕНТОФОБІЯ: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОФІЛАКТИКА ІЗ ДОТРИМАННЯМ НОРМ ІНКЛЮЗИВНОСТІ

DENTOPHOBIA: PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS AND PREVENTION WITH OBSERVANCE OF INCLUSIVE STANDARDS

Особлива увага в сучасній психології приділяється питанням у сфері збереження здоров'я у зв'язку із визнанням проблеми глобального погіршення здоров'я населення, питанням дотримання права людей на рівний і справедливий доступ до ресурсів здоров'я. На теперішній час проблема дентофобії (надзвичайний страх стоматологічного втручання, що призводить до уникнення лікування та погіршення стану ротової порожнини) є вкрай актуальною для України; особлива увага до профілактики дентофобії у дітей та підлітків, урахування потреб у додаткових заходах у контексті безбар'єрності та інклюзивності. Відповідно до визначеної мети на основі теоретичного аналізу результатів досліджень та узагальнення практичного досвіду визначено дві групи факторів з профілактики дентофобії у дітей, зокрема з особливими потребами: чинники, що впливають на весь хід розвитку дитини (своєчасність/доступність/системність послуг, зокрема на нормативно-правовому рівні; вчасне діагностування стоматологічних проблем та оптимальне лікування; позитивний досвід першого та наступних відвідувань стоматолога (психологічний комфорт, седация, сучасне обладнання кабінету тощо); просвітницькі заходи щодо збереження здоров'я (із врахуванням віку дитини); врахування індивідуальних психологічних та особливих потреб; інформаційно-психологічна робота з батьками; супровід міждисциплінарної команди фахівців; позитивне ставлення; навчальні програми підготовки майбутніх лікарів-стоматологів/підвищення професійної компетентності фахівців та ін.); умовно друга група факторів навколишнього середовища – як саме облаштовано середовище, в якому отримує стоматологічні послуги дитина, якою мірою враховано її потреби.

Ключові слова: фобія, дентофобія, діти з особливими потребами, фактори/чинники навколишнього середовища, профілактичні заходи.

Special attention in modern psychology is paid to issues in the field of health preservation in connection with the recognition of the problem of the global deterioration of the health of the population, the issue of observing the right of people to equal and fair access to health resources. Currently, the problem of dentophobia (extreme fear of dental intervention, which leads to avoidance of treatment and deterioration of the condition of the oral cavity) is extremely relevant for Ukraine; special attention to the prevention of dentophobia in children and adolescents, taking into account the need for additional measures in the context of barrier-free and inclusiveness. In accordance with the defined goal, based on the theoretical analysis of research results and the generalization of practical experience, two groups of factors for the prevention of dentophobia in children, in particular with special needs, have been identified: factors that affect the entire course of the child's development (timeliness/availability/systematic services, in particular on regulatory legal level; timely diagnosis of dental problems and optimal treatment; positive experience of the first and subsequent visits to the dentist (psychological comfort, sedation, modern office equipment, etc.); educational measures to preserve health (taking into account the age of the child); consideration of individual psychological and special needs; informational and psychological work with parents; support of an interdisciplinary team of specialists; positive attitude; training programs for future dentists/ improvement of professional competence of specialists, etc.); conditionally, the second group of environmental factors is exactly how the environment in which the child receives dental services is arranged, to what extent his needs are taken into account.

Key words: phobia, dentophobia, children with special needs, environmental factors, preventive measures.

Вступ. На сучасному етапі фобії є предметом численних досліджень, що пов'язано зі значним поширенням такого стану серед населення: за даними наукових робіт з епідеміології середній показник складає від 7,3 до 18% респондентів на момент проведення оцінки [1], водночас лише 20-25% пацієнтів з фобіями звертаються за професійною допомогою [2; 3].

Фобії викликають у людей суттєву соціальну дезадаптацію, негативно впливають на спосіб життя, у більшості відмічається стійка втрата працездатності, погіршення здоров'я [4]. В умовах війни питання стабілізації психологічного стану людей, за можливості попередження страхів та тривожних розладів різної етіології, підтримка від профільних фахівців особливо на часі.

Протягом останніх десятиріч у багатьох країнах відбувається масове поширення фобій пов'язаних зі станом здоров'я, зокрема дентофобії (4,6% і 2,7% зареєстровано у жінок і чоловіків відповідно). Такий вид фобії визначається надзвичайним страхом стоматологічного втручання, що призводить до уникнення лікування та погіршення стану ротової порожнини (що певною мірою ще підсилює страх) [4]. На теперішній час ця проблема є вкрай актуальною і для України; особлива увага до профілактики дентофобії у дітей та підлітків, урахування потреб у додаткових заходах у контексті безбар'єрності та інклюзивності.

Мета статті – на основі теоретичного аналізу результатів досліджень визначити чинники виникнення дентофобії у дітей та заходи з профілактики із урахуванням необхідності адаптації (за наявності особливих потреб).

Основними **методами дослідження** визначено: методи теоретичного аналізу літературних джерел та результатів сучасних досліджень, представлених у електронних наукових виданнях, включених до наукометричних баз даних PubMed, Index Copernicus, Ulrich's Periodicals, Google Scholar, Web of Science, Scopus, Medline та ін.; узагальнення знань та практичного досвіду, отриманих під час навчання на базі Стоматологічного Медичного Центру Національного медичного університету імені О. О. Богомольця та Української військово-медичної академії, опитування респондентів за допомогою Google forms.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному науковому просторі сутність терміну «фобія» залишається предметом дискусій. Згідно останнього п'ятого видання «Рекомендацій з діагностики та статистики психічних розладів» («Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders – DSM-5») [5] більшість фобій розглядають як підтипи тривожного розладу та розподіляють за трьома категоріями:

– *конкретні фобії* – страх об'єктів чи соціальних ситуацій, які відразу викликають занепокоєння та можуть призвести до нападів паніки. Такі фобії ще характеризують як *специфічні*; вони можуть бути розподілені за 4-ма групами: страх природного середовища (блискавок, води, шторму тощо); страх тварин (страх перед зміями, гризунами, павуками та ін.); страх медичного втручання, пошкоджень (зокрема крові, ін'єкцій, відвідування лікаря, наявності хвороби тощо); страх певної ситуації (мостів, «бути похованим живою», водіння автомобіля та ін.) [6];

– *агорафобії* – страх покинути свій дім або знайому «безпечну» зону та наступні напади паніки. До такої категорії відносять страх відкритого простору, зараження (страх мікробів, можливо ускладнений obsесивно-компульсивним розладом), соціальну агорафобію, посттравматичний стресовий розлад, пов'язаний із травмою, що відбулася на вулиці тощо;

– *соціальні фобії* (соціальні тривожні розлади) – приміром занепокоєння тим, що інші тебе засуджують [7].

Фобії також розрізняють за ступенем тяжкості: деякі люди можуть лише уникати предмету свого страху та відчувати порівняно легке занепокоєння;

інші – страждають від повноцінних нападів паніки зі всіма пов'язаними симптомами. Більшість людей розуміють, що вони відчувають нелогічний/іраціональний необґрунтований страх, проте не в змозі подолати панічну реакцію. Часто пацієнти повідомляють про запаморочення, втрату контролю над січковим міхуром, прискорене поверхнєве дихання (тахипное), відчуття болю, задишку тощо [8].

Основні причини утворення фобій:

– *біологічні та спадкові чинники* – недолік гамма-аміномасляної кислоти (має заспокійливу дію) в організмі, що призводить до підвищення страху й тривожності, що своєю чергою сприяє ризику появи фобій. Причинами зменшення кількості цієї кислоти можуть бути травми головного мозку, тривале застосування ліків і психотропних препаратів, стрес, депресія. Окрім зазначеного, причиною виникнення фобій може бути генетичний фактор: якщо один з батьків страждає фобічним розладом, то ризик появи фобії у дитини дуже високий; однак, що саме вплинуло, спадкова схильність або певна поведінка члена родини, на практиці визначити важко;

– *зовнішні причини (чинники навколишнього середовища)* – найчастіше виникнення фобій зумовлено впливом зовнішніх чинників (часто це події негативного характеру, що відбулися в дитинстві). Зокрема, психологічні травми дитячого віку можуть бути пов'язані з: укусом комах або тварини, втратою близьких, тривалою розлукою, негативним досвідом плавання або перебування у закритому приміщенні тощо; з віком такі травми «виростають» у непередбачувані страхи;

– *психологічні чинники* – спотворене сприйняття слів або дій, хибний погляд на реальні та майбутні події, інші психологічні проблеми можуть вплинути на виникнення фобій. Певні страхи з'явилися в процесі еволюції, наприклад, боязнь відкритого простору має своє коріння в далекому минулому, коли в незахищеному місці існувала небезпека нападу диких тварин;

– *соціальні причини* – причиною соціофобії можуть стати надмірно суворе виховання або критика батьків, неадекватна оцінка дорослими подій, що відбуваються з дитиною, невдалий досвід спілкування з однолітками або «протилежною статтю» тощо.

Отже, травмуючі ситуації, що мають вплив на психіку або спадкову схильність, а також соціальне та фізичне оточення сприяють виникненню і розвитку різних фобій [9].

У «Великому психологічному словнику» фобії визначено як стан необґрунтованого страху. Проблема *страхів*, зокрема у дітей, є предметом досліджень філософії, психології, соціології з давніх часів. Аналіз сучасних психолого-педагогічних досліджень свідчить, що психологічні аспекти виникнення страхів є предметом вивчення зарубіжних та українських вчених; на сьогодні сформовано різні підходи до сутності поняття страху:

– як емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело дійсної або уявної небезпеки;

– почуття напруженості, коли людина вважає, що існує небезпека для її життя, перебуває в очікуванні загрозових подій, дій; такий стан може проявлятися по різному (від відчуття невпевненості, небезпеки до жаху) та супроводжуватися різноманітними вегетативними розладами [10];

– одна з основних «форм реакції людини: змінюються предмети страху, особливості прояву страху і його вплив на внутрішній світ особи, на поведінку, але страх, як форма оцінки, тип ставлення до світу і людей залишається завжди». На думку українського філософа В. Зеньковського, якщо дитина один раз злякалася темряви, то згодом темрява сама по собі лякатиме її.

Суттєвим у контексті дослідження є визначення, що включено до видання «Екстремальна та кризова психологія: термінологічний словник»: страх є емоцією, що виникає в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню індивіда й спрямована на джерело дійсної або уявної небезпеки [11]. «Словник практичного психолога» дає аналогічне тлумачення, а також розрізняє страх інфантильний, невротичний, реальний, вільний, страх смерті [12].

Варто акцентувати: страх – це реакція на конкретно існуючу загрозу, а тривога – стан передчуття неприємної події без реальної причини (існує лише у свідомості людини); страх і тривога тісно взаємопов'язані («жало страху – це тривога, а тривога прагне перетворитися на страх») (П. Тілліх).

Існують різні класифікації страхів, залежно від критерію, що покладений в основу. Зокрема, виділяють страхи: особистісні реактивно-екстернальні (стосуються інших), особистісні реактивно-інтернальні (стосуються власного Я), середовищні, фізичні та страх насильства. Вважається, що у випадку психотравми, особливо вираженими будуть страхи тієї категорії, до якої відноситься першопричина (психотравма).

Ступінь прояву страху може бути різний: жах (страх найтяжчого ступеня прояву); переляк (тяжкий ступінь); тривога (помірний ступінь); побоювання, хвилювання (легкий); занепокоєння (найлегший).

Синдроми тривоги й страху відносять до найбільш розповсюджених психопатологічних феноменів дитячого та підліткового віку [13, 14]; загалом частота порушень, які пов'язані з фобіями, у дитячій популяції становить 7,7% [15]; частка клінічно виражених тривожних розладів (до них відносимо і фобії) у населення дитячого та підліткового віку розвинутих країн складає понад половину патологій, пов'язаних із психікою [16]; за результатами останніх скринінгових досліджень у східній Європі цей показник суттєво вищий та досягає майже 9%, тоді, як на долю всіх психічних розладів у осіб до 18 років приходиться 15-20%; дані вчених Університету Колумбії свідчать, що 11% всіх підлітків, що спостерігаються у психіатрів, мають клінічно оформлені розлади (фобії) [14].

Особлива увага в сучасній психології приділяється питанням у сфері збереження здоров'я у зв'язку із визнанням проблеми глобального погіршення здоров'я населення, питанням дотримання права людей на рівний і справедливий доступ до ресур-

сів здоров'я, впровадження міжнародних стандартів медичної допомоги. Теоретичним підґрунтям нашого дослідження вважаємо «модель переконань про здоров'я» (Health Belief Model, НВМ) [17], яка розроблена для пояснення та прогнозування поведінки, пов'язаної зі здоров'ям, особливо щодо використання медичних послуг. Така модель заснована на соціально-психологічних особливостях поведінки людини та акцентує, що проблеми зі здоров'ям залежать від ставлення до загрози захворювання, сприйняття ризику важкої хвороби і власних сил впоратися з нею. Чим більша мотивація до збереження здоров'я, тим нижчий рівень стресу у людини.

Низка досліджень підтверджує гіпотезу «моделі переконань про здоров'я», зокрема Becker, Rosenstock [18] у своїх роботах доводять, що «дотримання режиму харчування, безпечна статеві активність, регулярні візити до стоматолога та заняття фізичними вправами безпосередньо пов'язані із сприйняттям особою тих чи інших захворювань, усвідомленням їх та оцінкою того, що переваги («вигоди») профілактичної поведінки переважають витрати» [19].

Означені судження є особливо важливими у контексті надання стоматологічної допомоги, яка посідає друге місце після терапевтичної за кількістю відвідувань та перше за негативним сприйняттям процесу лікування. Тривога (неспокій, хвилювання, занепокоєння), пов'язані з думкою про відвідування стоматолога з метою профілактики та/або перед стоматологічними процедурами у фахових публікаціях визначено як «стоматологічну тривогу» (dental anxiety) або «стоматологічний страх» (dental fear). Показово, що вчені називають це п'ятою за поширеністю причиною тривоги [20]. У такому контексті варто акцентувати, що тривога – це емоційний стан, що передує реальній зустрічі з загрозовими подразниками, які іноді навіть не можна розпізнати (відчувається в повсякденному житті, наприклад, під час іспитів, перед прийняттям важливих рішень, на робочому місці тощо).

Отже, по суті має місце так звана «стоматофобія»/«дентофобія» (dental phobia) – ірраціональний страх стоматологічного лікування, хронічне психоемоційне напруження перед стоматологічним втручанням, пов'язане з «нищівними відчуттями тривоги та занепокоєння» [21, 22, 23]. Стоматологічна тривога/стоматологічний страх за статистичними даними відчуває понад 36% населення, з яких 12% зазначають про надзвичайний страх (найвищого ступеню прояву).

Етіологія страху перед стоматологічним втручанням є предметом досліджень медицини, психології, соціології; науковці зазначають про багатоаспектність та перспективність вивчення причин та природи цієї фобії. Так, вченими з медичної психології визначено три можливі механізми набуття страху, які: засновані на впливі інформації, що викликає страх; пов'язані зі спостереженням за поведінкою інших людей; сформувалися на основі переживань, пов'язаних з болем та неприємними відчуттями/переживаннями під час попередніх візитів до стоматолога [24].

Дентофобія («стоматологічна тривога») може стати причиною скасування або уникнення відвідувань стоматолога, невиконання та часті зміни призначень лікаря. Така поведінка іноді зумовлена мотиваційним конфліктом між прагненням і униканням (це відбувається, коли дії людини мають як позитивне, так і негативне значення для неї). Приміром, біль/захворювання спонукають пацієнта звернутися до стоматолога, натомість страх зазвичай такий сильний, що стає перешкодою для відвідування лікаря [25].

У міжнародних медичних виданнях – «Посібник з діагностики та статистики психічних розладів» (DSM-IV), «Міжнародна статистична класифікація захворювань і пов'язаних із ними проблем зі здоров'ям» (International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems 10th Revision, ICD-10) відсутня позиція «стоматологічна тривога»; натомість такий стан визначено як специфічну фобію. Науковці зазначають про «один із способів розрізнити тривогу та стоматологічну фобію»: йдеться про вплив тривоги на функціонування особи, тобто якщо такий стан заважає людині у професійній, соціальній діяльності або пов'язаний із суттєвими переживаннями, є відповідність критеріям DSM-IV для специфічної (денто) фобії [24, 26].

За оцінками фахівців страх перед лікуванням в стоматологічному кабінеті відчуває 6-15% населення світу (як серед дорослих, так і серед дітей). Цей страх є серйозним бар'єром, оскільки ігнорування контрольних (профілактичних) прийомів, уникнення систематичного лікування та відвідування стоматолога лише у випадках болю завдають шкоди здоров'ю ротової порожнини. Поведінка пацієнтів з таким типом страху зумовлює «додаткові труднощі» для їхніх лікарів, оскільки пацієнти потребують більшої уваги (часу, втручання), можуть відмінити відвідування. Доведено, що під час лікування осіб із дентофобією самі стоматологи відчувають додатковий стрес [27].

Для оцінки ступеню страху, зокрема пов'язаного з лікуванням зубів, використовуються суб'єктивні та об'єктивні методи. Водночас, незважаючи на те, що існують різні інструменти для суб'єктивної оцінки рівнів тривожності (поведінкові, проєктивні, психометричні методики), досі не визначено універсального методу, який би забезпечив «оптимальний баланс» у діагностуванні. Серед суб'єктивних методів виділяють анкети самооцінки (проте вони мають суттєві недоліки, не є показовими). Об'єктивні методи базуються на дослідженні фізіології організму.

На особливу увагу заслуговує вивчення причин та *профілактика дентофобії у дітей*. Згідно з рекомендаціями Американської академії дитячої стоматології (AAPD) при плануванні лікування стоматолог повинен враховувати «рівень страху дитини», «можливий рівень співпраці, комунікації між лікарем та пацієнтом» та оцінювати когнітивні та мовленнєві/мовні труднощі дитини з особливими потребами [28].

Стоматологічна тривога у дітей є важливою проблемою у контексті надання медичних послуг, оскільки потенційно може перешкодити вчасно

звернутись за стоматологічною допомогою та стати бар'єром («створити несприятливе середовище») для ефективного лікування [29]. Деякі діти виступають своїми страхами та тривогою, інші – демонструють таку поведінку як плач, хвилювання, припинення розмови чи гри або спроби уникнути лікування. Означений тривожний стан може супроводжуватися фізіологічними реакціями, що стає причиною коливань артеріального тиску, збільшення частоти серцевих скорочень тощо [30].

За результатами аналізу літературних джерел стоматологічна тривога більшою мірою притаманна пацієнтам з особливими потребами, зокрема порушеннями слуху, мовлення (через труднощі у комунікації під час прийому у лікаря-стоматолога). За даними досліджень європейських вчених серед людей з порушеннями слуху під час надання стоматологічної допомоги 34,9% респондентів відчували незначний/мінімальний рівень тривожності, 59,7% – помірний/значний, 5,3% – мали ознаки наявності «дентофобії». Зазначається, що пацієнти, які раніше мали негативний досвід, були більш тривожними [31; 32].

Важливою у контексті проблеми є «модель стоматологічного страху та тривоги Берггрена» (Berggren's model of dental fear and anxiety) (1984), яка представляє взаємозв'язок ключових чинників («порочне коло») – люди, які страждають від стоматологічної тривоги, відкладають лікування, що призводить до погіршення стану зубів і, як наслідок, до страху перед негативною оцінкою стану їх ротової порожнини. Зазначену модель було підтверджено сучасними дослідженнями: зокрема, De Jongh, Schutjes, Aartman та ін. [24] експериментально довели, що уникнення стоматологічного лікування є причиною погіршення стану здоров'я зубів, що призводить до страху перед відвідуванням стоматолога, збільшенням негативу, пов'язаного з лікуванням; у роботах J. Armfield [33] розглянуто «модель стоматологічного страху» шляхом вимірювання рівня тривоги, частоти відвідувань стоматолога та потреби в лікуванні у 1036 пацієнтів з Австралії. За результатами визначено, що 39% людей із помірним та високим рівнем страху стоматологічного лікування зазначають про «уникнення відвідування лікаря через страх, ігнорування потреби в лікуванні та відвідування з приводу проблеми» (таким чином підтримуючи «порочне коло»), тоді як лише 1% людей без стоматологічного страху обирають таку відповідь.

У контексті дослідження варто зазначити, що актуальність проблеми зумовила визначення нової галузі якості життя, пов'язаної зі здоров'ям ротової порожнини (OHRQoL), зокрема за визначенням ВОЗ це «сприйнятий індивідом вплив болю, дискомфорту та фізичного, психологічного й соціального функціонування на його самопочуття». Однак, як зазначає Slade [34], «концепції здоров'я та якості життя доволі абстрактні; ми інтуїтивно знаємо, що вони означають, проте їх важко виміряти», що певним чином ускладнює аналіз взаємозв'язку між якістю життя та здоров'ям ротової порожнини.

Спочатку перспектива щодо загального здоров'я включала широкі фактори впливу – економічного, екологічного та поведінкового характеру; на сучасному етапі вона більшою мірою передбачає біологічні, соціальні та психологічні чинники. Останні дослідження надали емпіричні докази того, що здоров'я зубощелепної системи суттєво пов'язано як із загальним станом здоров'я, так і з психічним здоров'ям [35].

Стосовно якості життя, Drummond, Meldrum, Boyd [36] виявили, що проблеми з зубами в ранньому дитинстві можуть мати дуже значний вплив не лише на здоров'я ротової порожнини маленьких дітей, але й на якість їхнього життя та життя їхніх сімей. До цього додаються довгострокові ризики, які вони несуть для постійного зубного ряду.

Подальші дослідження показали, що здоров'я ротової порожнини у дітей позитивно пов'язане із соціальним та емоційним благополуччям, психічним здоров'ям та функціонуванням сім'ї. Наукові пошуки, спрямовані на конкретну патологію, виявили, що у підлітків з неправильним прикусом цей специфічний стан негативно вплинув на якість життя, причому емоційний та соціальний складові самопочуття «постраждали найбільше» [37].

Перше відвідування дитиною стоматолога є ключовим моментом для зменшення або розширення стоматологічної тривоги, оскільки діти незнайомі із стоматологічним обладнанням та не мають попереднього досвіду. Неприємний досвід під час першого відвідування негативно впливає на подальше лікування, що своєю чергою може призвести до стоматологічної тривоги [38].

Отже, за результатами аналізу психологічних особливостей та чинників виникнення дентофобії визначено суттєво роль низки факторів (факторів навколишнього середовища), що є важливим для окреслення профілактичних заходів.

За своєю суттю (відповідно до МКФ – Міжнародної класифікації функціонування, обмеження життєдіяльності та здоров'я) фактори навколишнього середовища становлять фізичне, соціальне середовище та середовище відносин і установок, в яких люди живуть і проводять своє життя. Ці фактори є зовнішніми для окремих осіб і можуть мати позитивний чи негативний вплив на результат діяльності особи як члена суспільства, здатність особи виконувати дії чи завдання, а також на функції або структуру організму людини.

Слід брати до уваги і те, що фактор навколишнього середовища може бути бар'єром лише тому, що є в наявності (наприклад, негативне ставлення до осіб з обмеженнями життєдіяльності), або тому, що відсутній (наприклад, відсутність необхідних послуг).

Фактори навколишнього середовища стосуються ставлення та цінностей, нормативних документів, фізичного облаштування, системи послуг, застосування технологій, методів та матеріалів тощо.

Фактори навколишнього середовища можуть визначати розвиток дитини на попередньому етапі (у контексті проблеми – ставлення до лікування, попередження виникнення «стоматологічного страху»), можуть чинити вплив у даний момент.

Розглянемо такі групи факторів:

- фактори/чинники, що впливають на весь хід розвитку дитини; серед них можемо розглядати своєчасність/доступність/системність послуг (зокрема на нормативно-правовому рівні), вчасне діагностування стоматологічних проблем та оптимальне лікування, позитивний досвід першого та наступних відвідувань стоматолога (психологічний комфорт, седація, сучасне обладнання кабінету тощо), просвітницькі заходи щодо збереження здоров'я (із врахуванням віку дитини), врахування індивідуальних психологічних та особливих потреб, інформаційно-психологічна робота з батьками, супровід міждисциплінарної команди фахівців, позитивне ставлення, навчальні програми підготовки майбутніх лікарів-стоматологів/ підвищення професійної компетентності фахівців та ін.; залежно від індивідуальних потреб дитини, серед факторів – адаптації методів, обладнання, матеріалів тощо;

- умовно друга група факторів навколишнього середовища – як саме облаштовано середовище, в якому отримує стоматологічні послуги дитина, якою мірою враховано її потреби.

Потреби передбачають необхідність адаптації середовища (приспосовання методів, матеріалів, способів комунікації тощо, залучення підтримки додаткових фахівців та допоміжних засобів).

Першим рівнем підтримки є дотримання принципів «універсального дизайну» у наданні послуг – таких умов, за яких зручно всім (застосування сучасних комп'ютерних технологій у діагностиці та лікуванні, позитивне ставлення, врахування психологічного стану, фізична доступність, наявність різноманітних привабливих просвітницьких матеріалів: наочні посібники, відео тощо).

У широкому розумінні універсальний дизайн середовища передбачає цінності/ставлення, нормативні документи, фізичне облаштування, методи та засоби лікування, матеріали; є позитивним фактором навколишнього середовища, що створює основу для рівного доступу для багатьох пацієнтів. Проте для частини осіб будуть потрібні адаптації (переклад жестовою мовою, заміна усної інформації письмовою тощо).

Наявність зазначених чинників, застосованих відповідно до індивідуальних особливостей дитини, запитів батьків позитивно впливає на ставлення дитини до стоматологічного лікування, а їх відсутність – негативно.

Приклад професійного співробітництва міждисциплінарної команди фахівців (психолога, логопеда, лікаря-стоматолога) представлено в нашій публікації «Особливості співпраці ортодонтич та логопедів в контексті діяльності інклюзивно-ресурсних центрів» [39].

Результативність визначених заходів профілактики оцінювалася за допомогою спостереження, опитування серед лікарів та батьків. Встановлено відзначення ними покращення психологічно-емоційного стану пацієнтів, зниження напруженості внаслідок створення комфортного доступного середовища.

Висновки з проведеного дослідження. Сьогодні профілактика тривожних станів, зокрема пов'язаних із здоров'ям є актуальним напрямом психологічних досліджень. Встановлено, що особливі потреби пацієнтів передбачають внесення змін в організацію надання медичних послуг.

На основі теоретичного аналізу та узагальнення практичного досвіду визначено основні заходи профілактики дентофобії у дітей, а саме: удосконалення національної нормативно-правової бази, вчасне діагностування, сучасне обладнання кабінетів, урахування індивідуальних психологічних та особливих потреб пацієнтів, підвищення професійної компе-

тентності фахівців, міждисциплінарна взаємодія, інформаційна робота з батьками, створення психологічно-комфортного та доступного середовища тощо. Водночас, важливе дотримання принципів «універсального дизайну» та застосування адаптацій на всіх рівнях організації стоматологічної допомоги.

Стаття не висвітлює розглянуті питання повною мірою, представляє найбільш актуальні їх аспекти. Важливими є створення умов для міждисциплінарних досліджень питань профілактики дентофобії, зокрема серед дітей вразливих груп; організація обговорень, що дають можливість співставлення проблем та спільного пошуку шляхів їх вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Baxter A.J., Scott K.M., Vos T., Whiteford H.A. Global prevalence of anxiety disorders: a systematic review and meta-regression. *Psychol Med*. 2013. 43(5), 897-910. doi: 10.1017/S003329171200147X. PMID: 22781489.
2. Kessler R.C., Avenevoli S., Costello E.J. et al. Prevalence, Persistence, and Sociodemographic Correlates of DSM-IV Disorders in the National Comorbidity Survey Replication Adolescent Supplement. *Arch Gen Psychiatry*. 2012. 69(4), 372-380. doi:10.1001/archgenpsychiatry.2011.160.
3. Mackenzie C.S., Reynolds K., Cairney J., Streiner D.L., Sareen J. Disorder-specific mental health service use for mood and anxiety disorders: associations with age, sex, and psychiatric comorbidity. *Depress Anxiety*. 2012. 29(3), 234-242. doi: 10.1002/da.20911. PMID: 22065571; PMCID: PMC4284961.
4. Leutgeb V., Übel S., Schienle A. Can you read my pokerface? A study on sex differences in dentophobia. *Oral Sciences*. 2013. 121(5), 465-470. <https://doi.org/10.1111/eos.12079>.
5. Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders – DSM-5. URL: <https://psychiatry.org/psychiatrists/practice/dsm> (дата звернення 20.07.2022).
6. LeBeau R.T., Glenn D., Liao B., Wittchen H.U., Beesdo-Baum K., Ollendick T., Craske M.G. Specific phobia: a review of DSM-IV specific phobia and preliminary recommendations for DSM-V. *Depress Anxiety*. 2010. 27(2), 148-67. doi: 10.1002/da.20655. PMID: 20099272.
7. American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (5th ed.), Arlington: American Psychiatric Publishing. 2013. 197-202. ISBN 978-0890425558.
8. Carol T., Marcia L. Diseases of the Human Body. Philadelphia, PA: F.A. Davis Company. 2011. 153. ISBN 9780803625051.
9. Фобії. Буковинський державний медичний університет. URL: <https://www.bsmu.edu.ua/blog/fobiyi/> (дата звернення 20.07.2022).
10. Александров Ю.В. Поняття страху у психології. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України: тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2 квіт. 2021 р.). Харків: ХНУВС, 2021. 134-136.
11. Екстремальна та кризова психологія: термінологічний словник / Ю. Александров, І. Богданова, Ю. Воронова та ін.; за заг. ред. О. Тімченко. Харків : ХНАДУ ; НУЦЗУ, 2010. 291 с.
12. Шапарь В.Б. Словарь практического психолога. Харьков: Торсинг, 2005. 734 с.
13. Muris P. The Pathogenesis of Childhood Anxiety Disorders: Considerations from a Developmental Psychopathology Perspective. *International Journal of Behavioural Development*. 2006. 30, 5-11.
14. Albano A.M., Kendall P.C. Cognitive behavioural therapy for children and adolescents with anxiety disorders: Clinical research advances. *International Review of Psychiatry*. 2002. 14(2), 129-134. DOI:10.1080/09540260220132644
15. Berg C.J., Rapoport J.L., Flament M. The Leyton Obsessional Inventory – Child Version. *Psychopharmacol Bull*. 1985. 21(4), 1057-9. PMID: 4089100.
16. Meltzer H., Gatward R., Goodman R., Ford T. Mental health of children and adolescents in Great Britain. *Int Rev Psychiatry*. 2003. 15(1-2), 185-7. doi: 10.1080/0954026021000046155. PMID: 12745331.
17. Rosenstock I.M. The Health Belief Model and Preventive Health Behavior. *Health Education Monographs*. 1974. 2(4), 354-386. doi:10.1177/109019817400200405.
18. Becker M.H., Rosenstock I.M. Compliance with medical advice. In: A. Steptoe and A. Matthews (Ed.), Health care and human behavior. London, UK: Academic Press, 1984. pp. 135-152.
19. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2019. Том. VIII: Психологічна теорія і технологія навчання. Випуск 10. 355 с. http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v8/i10/apn_v8_i_10_2019.pdf.
20. Appukuttan D. Strategies to manage patients with dental anxiety and dental phobia: literature review. *Clin Cosmet Investig Dent*. 2016. 8, 35-50 <https://doi.org/10.2147/CCIDE.S63626>.
21. Jeddy N., Nithya S., Radhika T., Jeddy N. Dental anxiety and influencing factors: A cross-sectional questionnaire-based survey. *Indian J Dent Res*. 2018. 29(1), 10-15. doi: 10.4103/ijdr.IJDR_33_17. PMID: 29442080..
22. Vigu A., Stanciu D. When the fear of dentist is relevant for more than one's oral health. A structural equation model of dental fear, self-esteem, oral-health-related well-being, and general well-being. Patient Prefer Adherence. 2019. 13, 1229-1240. doi: 10.2147/PPA.S209068. PMID: 31413551; PMCID: PMC6663078.
23. Elicherla S.R., Bandi S., Nuvvula S., Challa R.S., Saikiran K.V., Priyanka V.J. Comparative evaluation of the effectiveness of a mobile app (Little Lovely Dentist) and the tell-show-do technique in the management of dental anxiety and fear: a randomized controlled trial. *J Dent Anesth Pain Med*. 2019. 19(6), 369-378. doi: 10.17245/jdapm.2019.19.6.369. PMID: 31942452; PMCID: PMC6946830.
24. Beaton L., Freeman R., Humphris G. Why are people afraid of the dentist? Observations and Explanations. *Med. Princ. Pract*. 2014. 23, 295-301. <https://doi.org/10.1159/000357223>.
25. Appukuttan D.P. Strategies to manage patients with dental anxiety and dental phobia: Literature review. *Clin. Cosmet. Investig. Dent*. 2016. 8,35-50.

26. World Health Organization. International statistical classification of diseases and related health problems, 10th revision, Fifth edition, 2016. World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/246208>.
27. Morgan A.G., Rodd H.D., Porritt J.M., Baker S.R., Creswell C., Newton T., Williams C., Marshman Z. Children's experiences of dental anxiety. *Int. J. Paediatr. Dent.* 2017. 27, 87-97.
28. Sobczak-Zagalska H., Peplińska M., Emerich K. Objective methods of assessing dental anxiety in children and adolescents. *Ann. Acad. Medicae Gedanensis.* 2014. 44, 117-124.
29. Roshan N.M., Virupaxi S.G., Bharath K.P., Poornima P., Nagaveni N.B., Neena I.E. A comparative study of filmed modeling and tell-show-do technique on anxiety in children undergoing dental treatment. *J Oral Health Comm Dent.* 2018. 12, 20-24.
30. Darrow C.W. Physiological and clinical tests of autonomic function and autonomic balance. *Physiol Rev.* 1943. 23, 1-36.
31. Suhani R.D., Suhani M.F., Badea M.E. Dental anxiety and fear among a young population with hearing impairment. *Clujul medical (1957)*. 2016. 89(1), 143-149. <https://doi.org/10.15386/cjmed-556>
32. Литовченко В., Литовченко С. Доступність стоматологічних послуг для людей з порушеннями слуху: комунікація лікаря та пацієнта. *Український науково-медичний молодіжний журнал.* 2021. 125(3), 52-63. [https://doi.org/10.32345/USMJ.3\(125\).2021.52-63](https://doi.org/10.32345/USMJ.3(125).2021.52-63).
33. Armfield J.M.: What goes around comes around: revisiting the hypothesized vicious cycle of dental fear and avoidance. *Community Dent Oral Epidemiol.* 2013. 41, 279-287.
34. Slade G.D. Measuring oral health and quality of life. Paper presented at: Dental Ecology; June 13–14, 1976; 1997; University of North Carolina-Chapel Hill, North Carolina.
35. Nguyen V.H., Lin S.C., Cappelli D.P., Nair S. The association between dental, general, and mental health status among underserved and vulnerable populations served at health centers in the US. *J Public Health Dent.* 2018. 78(1), 41-48. doi:10.1111/jphd.12234.
36. Drummond B.K., Meldrum A.M., Boyd D. Influence of dental care on children's oral health and wellbeing. *Br Dent J.* 2013. 214(11), E27–E27. doi:10.1038/sj.bdj.2013.533.
37. Vigu A., Stanciu D. When the fear of dentist is relevant for more than one's oral health. A structural equation model of dental fear, self-esteem, oral-health-related well-being, and general well-being. *Patient Prefer Adherence.* 2019. 13, 1229-1240 <https://doi.org/10.2147/PPA.S209068/>.
38. Elicherla S.R., Bandi S., Nuvvula S., Challa R.S., Saikiran K.V., Priyanka V.J. Comparative evaluation of the effectiveness of a mobile app (Little Lovely Dentist) and the tell-show-do technique in the management of dental anxiety and fear: a randomized controlled trial. *J Dent Anesth Pain Med.* 2019. 19(6), 369-378. doi: 10.17245/jdapm.2019.19.6.369. PMID: 31942452; PMCID: PMC6946830.
39. Литовченко В.П. Особливості співпраці ортодонтів та логопедів в контексті діяльності інклюзивно-ресурсних центрів. *Український журнал медицини, біології та спорту.* 2019. 4(6), 287-292. DOI: 10.26693/jmbs04.06.287.

Соколова Г. Б.

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри дефектології та фізичної реабілітації
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»*

Кравець Ю. О.

*аспірантка
Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Яремченка
Національної академії педагогічних наук України*

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

FEATURES OF THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF ADOLESCENTS WITH DISORDERS OF INTELLECTUAL DEVELOPMENT

У статті представлено результати теоретико-емпіричного дослідження соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. Аналіз різних аспектів соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, представлених в доробках українських вчених, дозволяє виділити основні напрямки досліджень: формування здатності ефективно взаємодіяти з оточуючими, вміння вступати у відносини та розв'язувати міжособистісні проблеми, прогнозувати наслідки комунікаційних ситуацій, емпатійні та предикативні компетенції, володіння способами саморегуляції та простими техніками спілкування, навичками упевненої поведінки тощо. Не дивлячись на різні підходи сучасних українських вчених до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, єдиним залишається визнання загальної спрямованості соціально-психологічної компетентності дітей з особливими освітніми потребами: на ефективність соціальної взаємодії, вміння вступати у стосунки та вирішувати міжособистісні проблеми. Виходячи з цього, функціональним та продуктивним є підхід до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, побудований на принципах зв'язку з реальними життєвими ситуаціями; вивченням соціально-психологічної компетентності в групі та в процесі спільної взаємодії; опори на особистісні якості підлітка та його емоційне реагування на комунікативні ситуації. Емпірично досліджено взаємозв'язок важливих компонентів соціально-психологічної компетентності, до яких віднесено: провідних агентів соціалізації підлітка з порушеннями інтелекту, суб'єктивну значущість для підлітка з порушеннями інтелекту подій життя, оточуючих людей та відносин з ними та систему ціннісних відносин.

Малюнок проєктивна методика показала, що слабка вираженість показників ворожості та депресивності у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку створюють позитивне підґрунтя для формування соціально-психологічної компетентності. Труднощі у спілкуванні відповідають тривожності та проявляються на фоні вираженого комплексу неповноцінності.

Ключові слова: соціально-психологічна компетентність, підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку, соціальна ситуація розвитку, особистісна сфера, соціалізація.

The article presents the results of a theoretical-empirical study of the social-psychological competence of adolescents with intellectual disabilities. The analysis of various aspects of the social and psychological competence of adolescents with intellectual disabilities, presented in the works of Ukrainian scientists, allows us to identify the main directions of research: formation of the ability to effectively interact with others, the ability to enter into relationships and solve interpersonal problems, predict the consequences of communication situations, empathic and predicative competences, mastery of self-regulation methods and simple communication techniques, confident behavior skills, etc.

Despite the different approaches of modern Ukrainian scientists to the study of the social-psychological competence of adolescents with intellectual disabilities, the only recognition remains the general focus of the social-psychological competence of children with special educational needs: on the effectiveness of social interaction, the ability to enter into relationships and solve interpersonal problems.

Based on this, a functional and productive approach to the study of the social and psychological competence of adolescents with intellectual disabilities, built on the principles of connection with real life situations; studying social and psychological competence in a group and in the process of joint interaction; reliance on the adolescent's personal qualities and his emotional response to communicative situations.

The relationship between the important components of social-psychological competence, which include: the leading agents of socialization of a teenager with intellectual disability, the subjective significance of life events, surrounding people and relationships with them, and the system of value relations for a teenager with intellectual disability, was empirically investigated.

The pictorial projective technique showed that the weak expression of indicators of hostility and depression in adolescents with intellectual disabilities create a positive basis for the formation of social and psychological competence. Difficulties in communication correspond to anxiety and appear against the background of a pronounced inferiority complex.

Key words: socio-psychological competence, adolescents with disorders of intellectual development, social situation of development, personal sphere, socialization.

Вступ. Дослідження соціально-психологічної компетентності є однією з актуальних міждисциплінарних проблем, які активно досліджувалися у філософському, психолого-педагогічному та спеціальному наукових просторах. Поступове підвищення вимог соціуму до компетентності підлітків з порушеннями інтелекту в соціальній та міжособистісній взаємодії дозволяє їм швидше адаптуватися до змінюваних умов. Ці вимоги проявляються у змісті особистісних компетенцій, які мають бути розвинені в пубертаті у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку: володіння початковими навичками адаптації у постійно змінюваному, динамічному соціумі, засвоєння прийнятих комунікаційних ритуалів, здатність усвідомлювати соціальне оточення та власне місце у ньому, прийняття відповідних віку конвенційних норм та соціальних ролей; володіння навичками співпраці з оточуючими у різних соціальних ситуаціях; прояв моральної чуйності, розуміння та емпатійності щодо інших людей та ін.

Неготовність підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку до соціальної та міжособистісної взаємодії з соціумом стає важливою детермінантою труднощів соціально-психологічної адаптації в цілому. Тому, інтерес науковців до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків, як важливої інтегративної характеристики, яка забезпечує соціальну адаптацію, самореалізацію дитини, сприяє успішній інклюзії освітнього процесу, є виправданим.

Вклад основного матеріалу. Формування та розвиток соціально-психологічної компетентності у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку дефіцитно ослаблене, що призводить до труднощів у спілкуванні, слабкій диференційованості емоцій, нестачі вольового контролю, недостатності прийняття, розуміння та ідентифікації емоційних станів іншої людини в процесі взаємодії, у специфіці та недостатності осмислення ситуації міжособистісної взаємодії, наслідком яких може бути неадекватність поведінки.

Аналіз різних аспектів соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, представлених в дослідженнях українських вчених (Ю. Галецька [3], В. Засенко [4], І. Ніколаєва [5], Л. Прохоренко [4], І. Романішин [7], Г. Соколова [8], Я. Утьосов [9] та ін.), дозволяє зробити узагальнення основних напрямків досліджень: формування здатності ефективної взаємодії з оточуючими, уміння вступати у відносини та розв'язувати міжособистісні проблеми, прогнозувати наслідки комунікаційних ситуацій, емпатійні та предикативні компетенції, володіння способами саморегуляції та простими техніками спілкування, навичками упевненої поведінки тощо. Не дивлячись на різні підходи сучасних українських вчених до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, єдиним залишається визнання загальної спрямованості соціально-психологічної компетентності дітей з особливими освітніми потребами: на ефективність соціальної взаємодії, уміння вступати у стосунки та вирішувати міжособистісні проблеми.

Значні особистісні зміни при різних варіантах дизонтогенезу мають явну вторинну, що детерміновано обмеженням кола значущих міжособистісних контактів, неправильним сімейним вихованням тощо [8]. Однією з причин, що перешкоджають повноцінному соціальному функціонуванню підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку є деформація функціональної спрямованості сім'ї та ставлення дитини до себе [8].

Виходячи з цього, функціональним та продуктивним є підхід до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, побудований на принципах, виділених Я. Утьосовим: зв'язок з реальними життєвими ситуаціями; вивчення в колективі та в процесі групової взаємодії; опора на особистісні якості підлітка; позитивний вплив на них та емоційне реагування на комунікативні ситуації [9].

Підтримуючи підхід до соціалізації, прийнятий у вітчизняній психологічній науці, ми розглядаємо соціально-психологічну компетентність підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, як сформовану у них здатність набувати знання, цінності, соціальні навички, соціальну сензитивність, завдяки яким стає можливою інтеграція дитини у суспільство та її адаптивна поведінка. Такий підхід до соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку дозволяє виділити низку чинників, які створюють вплив на формування соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, як-от:

- 1) сам підліток з порушеннями інтелектуального розвитку, як суб'єкт та об'єкт процесу соціалізації;
- 2) мікро- та макросередовище, як простір, в якому відбувається формування соціально-психологічної компетентності (безпосереднє оточення підлітка, особливості його соціальної ситуації розвитку, міжособистісні відносини, особливості ведучої діяльності тощо);
- 3) складові елементи середовища, як додаткові чинники впливу – суб'єкти та об'єкти, з якими взаємодіє підліток;
- 4) інтеріоризація та екстеріоризація соціально-психологічних чинників;
- 5) знання, цінності, соціальні навички, соціальний досвід тощо.

До методології нашого дослідження найбільш близьким є підхід І. Беха, який вважає, що для формування соціально-психологічної компетентності дитини з особливими освітніми потребами особливого значення набуває «виховуюча ситуація», яка конструє такі важливі компоненти внутрішнього світу, як самоорганізація, самосприйняття, саморегуляція тощо [1]. Працюючи у такій же парадигмі, Е. Носенко виділила основні мотиви, які сприяють формуванню соціально-психологічної компетентності підлітків: пізнання себе як суб'єкта діяльності, навколишнього світу та власне ставлення підлітка до нього, самовдосконалення, прагнення самоповаги та продуктивної взаємодії з найближчим оточенням [6].

Крім того, категорія індивідуальної соціальної ситуації розвитку, запроваджена І. Ніколаєвою [5], дозволяє нам врахувати велику кількість чинників, які безпосередньо впливають на становлення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

Модифікуючи та доповнюючи погляди І. Ніколаєвої, ми розглядаємо соціально-психологічну компетентність підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку через особливості їхньої суб'єктивної соціальної ситуації розвитку, в структурі якої виділяємо наступні компоненти:

1. Провідні агенти соціалізації підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку – дорослі, вчителі, батьки, однолітки, літературні та кіногерої, зірки шоу-бізнесу.

2. Суб'єктивна значущість для підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку подій життя, оточуючих людей та відносин з ними, емоційна вираженість перцептивного боку спілкування, нормативність або делінквентність поведінки та ін.

3. Система ціннісних відносин підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку – самооцінка та оцінка власних можливостей, соціально-ціннісний статус в групі.

На наш погляд, для повного розуміння особливостей соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку необхідно, щоб усі контакти дитини з зовнішнім оточенням були відкритими та мали діалогічний характер. Припускаємо, що такий підхід до розгляду соціально-психологічної компетентності через призму спеціальної психології забезпечить пошук нових адаптаційних резервів дитини з особливими освітніми потребами та можливостей покращення корекційно-виховних впливів на неї.

Для дослідження особливостей соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку нами були використані авторські модифікації методик: «Індивідуальна соціальна ситуація розвитку» І. Ніколаєвої, «Самоставлення» В. Століна, С. Пантелеєв та проєктивна малюнокметодика: «Намалюй себе», створена нами на основі методики Р. Бернса «Намалюй людину».

Якісно-кількісний аналіз отриманих даних дозволив нам розкрити та охарактеризувати загальну якість процесу формування соціально-комунікативної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

Оскільки однією з психологічних особливостей підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку є висока навіюваність та психологічна залежність від інших людей, ми приділили особливу увагу кореляції віку провідних агентів соціалізації з показниками ставлення дитини до себе. Констатовано, що вік провідних агентів соціалізації, старших за підлітка, корелює з узагальненою шкалою «Я», очікуванням позитивного ставлення від інших людей ($p \leq 0,01$) та інтересу до себе ($p \leq 0,05$). Вік провідних агентів соціалізації не старших за підлітка позитивно корелює з узагаль-

неною шкалою «Я», очікуванням позитивного ставлення від інших людей, інтересу до себе ($p \leq 0,01$), розуміння себе та своїх вчинків ($p \leq 0,05$) та негативно – зі схильністю до самозвинувачення ($p \leq 0,05$).

Стать провідних агентів соціалізації також корелює з узагальненою шкалою «Я» ($p \leq 0,05$). Цікаво, що вибір провідних агентів соціалізації жіночої статі позитивно корелює з показниками очікування позитивного ставлення від інших людей, інтересом до себе ($p \leq 0,01$), та негативно – зі схильністю до самозвинувачення ($p \leq 0,05$).

Частина підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, як провідних агентів соціалізації обирали членів сім'ї, що позитивно корелювало з очікуванням позитивного ставлення від інших людей, інтересом до себе ($p \leq 0,01$), з узагальненою шкалою «Я» ($p \leq 0,05$) та негативно – зі схильністю до самозвинувачення ($p \leq 0,05$). Вибір підлітками цієї групи як провідних агентів соціалізації однолітків позитивно корелює з узагальненою шкалою «Я», очікуванням позитивного ставлення від інших людей ($p \leq 0,05$), інтересом до себе ($p \leq 0,05$) та негативно зі схильністю до самозвинувачення ($p \leq 0,01$). Вибір зірок шоу-бізнесу негативно корелює з самокерівництвом та зі схильністю до самозвинувачення ($p \leq 0,05$). Вибір в якості провідних агентів соціалізації кіногероїв позитивно корелює з самоповагою та негативно – з інтересом до себе ($p \leq 0,05$). Вибір вчителів позитивно корелює з інтересом до себе ($p \leq 0,01$), аутосимпатією, очікуванням позитивного ставлення від інших людей, упевненістю в собі, прийняттям себе ($p \leq 0,01$); при цьому негативний кореляційний зв'язок зафіксовано з узагальненою шкалою «Я» ($p \leq 0,05$).

Суб'єктивна значущість для підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку подій життя, оточуючих людей та відносин з ними, емоційна вираженість перцептивного боку спілкування та ін. корелюють зі ставленням дитини до себе наступним чином. Емоційна вираженість перцептивного боку спілкування негативно корелює з самоповагою ($p \leq 0,01$); емоційно-агресивна спрямованість підлітків позитивно корелює з упевненістю в собі та зі схильністю до самозвинувачення ($p \leq 0,01$), що може бути проявом амбивалентності. Показник спрямованості на емоційність у взаємовідносинах з іншими людьми та нормативність поведінки негативно корелюють з розумінням себе ($p \leq 0,01$). Морально-етична спрямованість взаємовідносин позитивно пов'язана з інтересом до себе ($p \leq 0,05$), з узагальненою шкалою «Я» ($p \leq 0,01$) та негативно – зі схильністю до самозвинувачення ($p \leq 0,05$). Показники естетичної спрямованості позитивно корелюють з упевненістю в собі та прийняттям себе ($p \leq 0,01$). Недиференційована спрямованість підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку позитивно пов'язана з узагальненою шкалою «Я» ($p \leq 0,01$). Практична спрямованість позитивно пов'язана з упевненістю в собі ($p \leq 0,01$).

Малюнковий проєктивний тест «Намалюй себе» дозволив нам зафіксувати додаткові особистісні компоненти соціально-психологічної компетентності

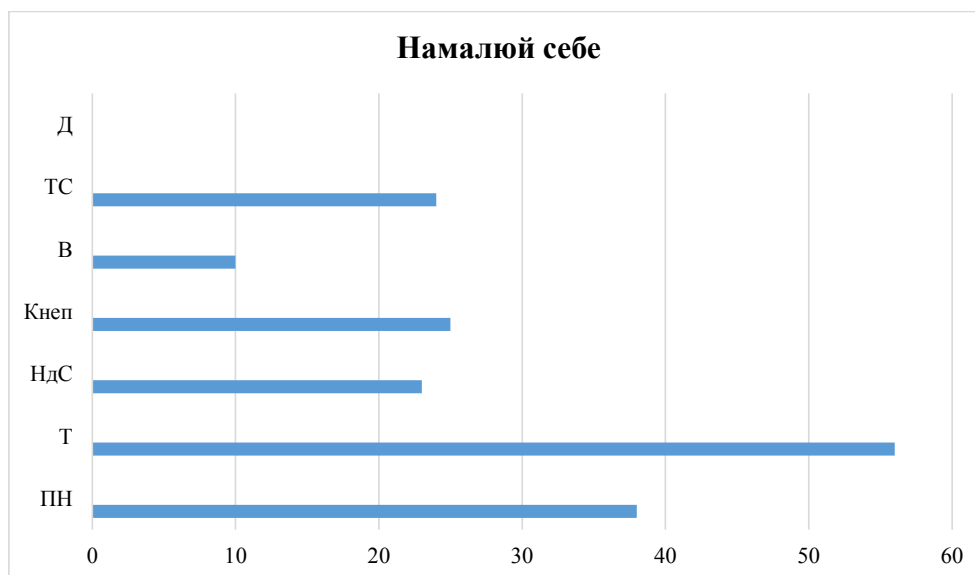

Рис. 1. Додаткові особистісні компоненти соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку

Примітка: ПН – психологічна незахищеність; Т – тривожність; НдС – недовіра до себе; Кнеп – комплекс неповноцінності; В – ворожість; К – конфліктність; ТС – труднощі у спілкуванні; Д – депресія.

підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, які не тільки розкривають специфіку формування їхньої соціально-психологічної компетентності, але й характеризують суто підліткові утворення: психологічна незахищеність, тривожність, недовіра до себе, почуття неповноцінності, ворожість, конфліктність, труднощі у спілкуванні та депресивність. Ми припускаємо, що ці особистісні характеристики не тільки лежать в основі важливих детермінант соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, але й притаманні пубертатному періоду взагалі. Виходячи з цього та з загальних психологічних характеристик підліткового віку, на наш погляд, ці особистісні компоненти можуть бути дискордантними, тобто, в загальній структурі соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку одні з них можуть бути ведучими (психологічна незахищеність, тривожність, комплекс неповноцінності, ворожість), інші – підпорядкованими, фоновим (недовіра до себе, конфліктність, труднощі у спілкуванні та депресивність), але сукупно вони створюють повну проєктивну внутрішню картину соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку (рис. 1).

На рисунку 1, який демонструє вираженість додаткові особистісні компоненти соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, ми бачимо, що найбільш вираженими є тривожність (Т) та психологічна незахищеність (ПН), які є ведучими компонентами та визначають специфіку соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

Тривожність, безумовно, є самою неоднозначною особистісною характеристикою соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями

інтелектуального розвитку, оскільки, з одного боку, у кожної людини існує власний рівень тривожності або корисна тривожність, а з іншого, підвищена тривожність є притаманною для підліткового періоду, оскільки пов'язана з порівнянням себе і однолітків та референтних осіб з мікросоціального кола та значущо впливає на формування соціально-психологічної компетентності.

Особливим маркером соціально-психологічної компетентності є психологічна незахищеність, емпіричними гарантими якої у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку є потреба приналежності до групи, ступінь адекватності самооцінки, низький рівень домагань, підвищена тривожність, схильність до формування страхів тощо.

Наступною особистісною характеристикою соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку є комплекс неповноцінності, але він теж є неоднозначним, оскільки він не завжди тільки негативний. Комплекс неповноцінності можна розглядати як універсальну здібність особистості компенсувати дефект або долати складну соціальну ситуацію. Але комплекс неповноцінності потребує ретельної корекційної роботи з підлітками, оскільки при нерозвиненій соціально-психологічній компетентності може перерости у стійку характеристику особистості.

Висновки. Таким чином, аналіз різних аспектів соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, представлених в доробках українських вчених, дозволяє виділити основні напрямки досліджень: формування здатності ефективної взаємодії з оточуючими, уміння вступати у відносини та розв'язувати міжособистісні проблеми, прогнозувати наслідки комунікаційних ситуацій, емпатійні та предикативні компетенції,

володіння способами саморегуляції та простими техніками спілкування, навичками упевненої поведінки тощо. Не дивлячись на різні підходи сучасних українських вчених до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, єдиним залишається визнання загальної спрямованості соціально-психологічної компетентності дітей з особливими освітніми потребами: на ефективність соціальної взаємодії, уміння вступати у стосунки та вирішувати міжособистісні проблеми. Виходячи з цього, функціональним та продуктивним є підхід до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, побудований на принципах зв'язку з реальними життєвими ситуаціями; вивченням в соціально-психологічній компетентності в групі та в процесі спільної взаємодії; опори на осо-

бистісні якості підлітка та його емоційне реагування на комунікативні ситуації. Емпірично досліджено взаємозв'язок важливих компонентів соціально-психологічної компетентності, до яких віднесено: провідних агентів соціалізації підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку, суб'єктивну значущість для підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку подій життя, оточуючих людей та відносин з ними та систему ціннісних відносин.

Малюнок проективна методика показала, що слабка вираженість показників ворожості та депресивності у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку створюють позитивне підґрунтя для формування соціально-психологічної компетентності. Труднощі у спілкуванні відповідають тривожності та проявляються на фоні вираженого комплексу неповноцінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бех І.Д. Особистісно-орієнтоване виховання: шляхи реалізації. *Рідна школа*. 2000. № 1. С. 10-13.
2. Ван Джун, Будіянський М.Ф. Соціалізація як психологічне підґрунтя самосприйняття сучасного підлітка. *Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського*. 2008. № 1–2. С. 191-195.
3. Галецька Ю. Програма формування соціально-побутових навичок у дітей з помірним та тяжким ступенем інтелектуального порушення. *Актуальні питання корекційної освіти*. Випуск №15. 2020. С. 106-112.
4. Засенко В., Прохоренко Л. «Особливі діти» в умовах особливого навчального року. *Вісник національної академії педагогічних наук України*. Том 2. № 2 (2020). С. 1-6.
5. Ніколаєва І.О. Суб'єкт соціальної ситуації розвитку особистості (на прикладі підліткового віку): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія». К., 2004. 20 с.
6. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 95-110.
7. Романишин І.М. Формування моральних відносин підлітків в умовах мікро соціуму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Тернопіль, 2002. 9 с.
8. Соколова Г. Б., Кравець Ю. О. Деякі аспекти соціально-психологічної компетентності як умови залучення підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку до соціального простору. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Психологія. 2022. Вип. 1. С. 140–143.
9. Утьосов, Я. А., Утьосова О. І. Спеціальна методика дослідження основних показників сформованості соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Київ:, 2021. Вип. 41. С. 107-114.

Яновська Т. А.

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри психології

*Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

ОСОБЛИВОСТІ МИСЛЕННЄВИХ ПРОЦЕСІВ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

FEATURES OF THOUGHT PROCESSES YOUNGER SCHOOL STUDENTS WITH DELAYED MENTAL DEVELOPMENT

Дана стаття присвячена теоретичному та практичному аналізу проблеми розвитку мисленнєвих процесів дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку. Надається загальна психологічна характеристика молодших школярів із затримкою психічного розвитку. Характеризуються психологічні засади діагностики відхилень в інтелектуальному розвитку дітей молодшого шкільного віку. Обґрунтовується проблема розвитку та функціонування мисленнєвих процесів у дітей, що страждають затримкою психічного розвитку. Наголошується, що у дітей із затримкою психічного розвитку всі пізнавальні процеси розвиваються уповільнено, з відставанням від норми. Обмеження психічних і пізнавальних можливостей не дозволяють учням успішно впоратися із завданнями та вимогами, які їм пропонуються, що швидко призводить до їх шкільної неуспішності з одного або декількох предметів. Аналізуються методичні аспекти дослідження процесів мислення учнів початкових класів із затримкою психічного розвитку: виключення четвертого зайвого, прості аналогії, порівняння понять, тест шкільної зрілості. Даний психодіагностичний комплекс методик всебічно діагностує особливості розвитку всіх мисленнєвих операцій, таких як аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікація, систематизація та абстрагування з урахуванням вікових та особистісних особливостей дітей. Проаналізовано організацію емпіричного дослідження і результати психодіагностики мислення дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку: визначення рівня розвитку мисленнєвих процесів учнів, вікові особливості перебігу мислення дітей, гендерний аспект специфіки мислення молодших школярів.

Ключові слова: розвиток, мисленнєві процеси, затримка психічного розвитку, інтелектуальний розвиток, відхилення інтелектуального розвитку, операції мислення: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікація, систематизація, абстрагування.

This article is devoted to the theoretical and practical analysis of the problem of the development of thinking processes of children of primary school age with mental retardation. A general psychological description of younger schoolchildren with mental retardation is provided. The psychological principles of diagnosing deviations in the intellectual development of children of primary school age are characterized.

The problem of the development and functioning of thought processes in children suffering from mental retardation is substantiated. It is emphasized that in children with mental retardation, all cognitive processes develop slowly, lagging behind the norm. Limitations of mental and cognitive abilities do not allow students to successfully cope with the tasks and requirements that are offered to them, which quickly leads to their school failure in one or more subjects.

The methodical aspects of researching the thinking processes of elementary school students with mental retardation are analyzed: exclusion of the fourth extra, simple analogies, comparison of concepts, school maturity test. This psychodiagnostic complex of methods comprehensively diagnoses the peculiarities of the development of all thinking operations, such as analyses, synthesis, comparison, generalization, classification, systematization and abstraction, taking into account the age and personal characteristics of children.

The organization of empirical research and the results of psychodiagnosis of the thinking of children of primary school age with mental retardation are analyzed: determination of the level of development of students' thinking processes, age-related features of the course of children's thinking, the gender aspect of the specificity of thinking of younger schoolchildren.

Key words: development, thought processes, retardation of mental development, intellectual development, deviation of intellectual development, thinking operations: analysis, synthesis, comparison, generalization, classification, systematization, abstraction.

Постановка проблеми. В період сьогодення, гостро постає питання про важливість вивчення та поліпшення стану і процесу мислення дітей, що мають діагноз затримка психічного розвитку. Категорія таких дітей потребує розуміння їх особливостей і потенційних можливостей для розробки корекційних та реабілітаційних програм з метою компенсації порушення розвитку.

Перш за все, актуальність дослідження пов'язана з тим, що знання особливостей розвитку пізнавальної сфери дітей із затримкою психічного розвитку можуть стати орієнтиром при

його діагностуванні, виступати ефективним критерієм корекційної роботи. Проблема затримки психічного розвитку є однією з актуальних не тільки в психології, але і в загальній педагогіці, оскільки пізнавальні процеси учнів пов'язані з проблемою шкільної неуспішності. Знаходячись у відповідних спеціально організованих умовах, діти із затримкою психічного розвитку можуть при своїх потенційних можливостях подолати затримку розвитку та труднощі у навчанні і одержати повноцінну освіту на відміну від розумово відсталих дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема затримки психічного розвитку у дітей і вивчення їх пізнавальної сфери у загальному психолого-педагогічному напрямку досліджувалася М. Матвеевою, С. Мироновою, В. Синьовим, О. Хохліною [5, с. 56-73; 6, с. 187-213]. Велись дослідження у напрямку визначення засобів реабілітації розумової працездатності дітей із затримкою психічного розвитку (С. Конопляста, Т. Сак) [4, с. 89-101].

Проблемі пошуку засобів різновікової корекції присвятили свої дослідження Л. Борщевська, А. Обухівська, Т. Ілляшенко, Н. Бастун [2, с. 180-182]; на проблемі вивчення пізнавальної діяльності дітей зосередили свою увагу О. Казанцева, Н. Стадненко, О. Холодід [3, с. 113-129; 7, с. 78-105].

Досліджуючи дану проблему вчені пропонують розглядати ЗПР як певне уповільнення розвитку психіки дитини, яке виражається в недостатності загального запасу знань, незрілості мислення, переважанні ігрових інтересів, швидкому виснаженні в інтелектуальній діяльності. Але, в той же час, визначають дітей із ЗПР як таких, що, хоча й, відстають в розвитку, все ж мають потенційні можливості інтелектуального розвитку. Результати наукових досліджень науковців підкреслюють, що ЗПР – це особливий стан розвитку особистості в порівнянні з нормою, який є основною причиною важкого навчання і виховання молодших школярів.

Метою дослідження є теоретично вивчити та емпірично дослідити особливості мисленневих процесів дітей молодшого шкільного віку, що мають затримку психічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. У ході проведеного емпіричного дослідження вивчалися особливості мисленневих процесів молодших школярів із затримкою психічного розвитку. Вибіркою було охоплено 50 учнів початкових класів віком 6-10 років, дослідження проводилося на базі Благодійної організації «Зернятко», Громадської організації «Рівновага» і Полтавської спеціальної загальноосвітньої школи № 39.

У процесі проведення методики «Виключення четвертого зайвого» (в інтерпретації Н. Білопільської) [1, с. 56-60] отримані результати, які для зручності аналізу розподілені на групи, а саме: 1) група дітей з високим рівнем розвитку мислення 3 учня (6%); 2) група дітей із середнім рівнем розвитку мислення 31 учень (62%); 3) група дітей з низьким рівнем розвитку мислення 16 учнів (32%). Аналізуючи отримані результати, можна зазначити, що у 62% молодших школярів із затримкою психічного розвитку переважає середній рівень розвитку мислення. Таким дітям характерне домінування наочно-образного мислення, вони з легкістю виконують стандартні узагальнення, але погано знають узагальнюючі слова (транспорт, меблі). Також 32% учнів початкових класів притаманний низький рівень розвитку мислення. Результати свідчать про таку характерну особливість мислення, як конкретність та інертність. Більшість дітей цієї групи буде узагальнення за конкретними ознаками: колір, форма, розмір. Меншість дітей проявляє інертність у вигляді

розуміння одного принципу узагальнення та застосуванні його у роботі з іншими картинками, складно перемикаючись з одного завдання на інше. Труднощі викликають мовні узагальнення.

Значно менше вираженим є високий рівень розвитку мислення, лише 6% школярів здатні впоратись із завданнями всіх груп складності. Але можна спостерігати труднощі у поясненні рішень. Окремі варіанти завдань виконувалися деякими учнями з помилками, але прослідковувалася загальна тенденція категоріального мислення. Отже, можемо сказати, досліджуваним дітям молодшого шкільного віку притаманне домінування наочно-образного типу мислення з його особливостями у вигляді інертності та конкретності, складнощам в узагальнюючих словах. Врахувавши отримані показники дослідження можна кваліфікувати рівень розвитку мислення молодших школярів, як середній.

Наступним етапом було визначення рівня вміння молодших школярів встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями. З цією метою проаналізуємо результати проведення методики «Прості аналогії» за описом Л. Столяренко [1; с. 90-93]. Для зручності аналізу отриманих даних усі досліджувані були розподілені на декілька груп: 1) група дітей з високим рівнем розвитку вміння встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями 2 учня (4%); 2) група дітей із середнім рівнем розвитку вміння встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями 26 учнів (52%); 3) група дітей з низьким рівнем розвитку вміння встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями 22 учня (44%). На основі отриманих результатів можна зазначити, що у 52% учнів переважають показники середнього рівня розвитку вміння встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями. Вони найкраще виконували завдання, в яких зв'язок між словами в лівому стовпці конкретний і добре знайомий дитині, з точки зору соціально-побутової ситуації. Завдання, які включали аналіз якісних характеристик викликали труднощі у школярів, що свідчить про недостатню сформованість у них просторових уявлень.

Також 44% молодших школярів мають значні показники низького рівня розвитку вміння встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями, що свідчить про інертність мислення або інертність діяльності в цілому. Діти підбирали до наступної пари слово відповідно до логіки зв'язку, обраної в попередньому завданні. Деякі школярі змінювали принцип підбору взагалі, що говорить про грубу інертність, проте це також може свідчити про справжню недоступність аналізу логічного зв'язку.

Найменш вираженим є високий рівень розвитку вміння встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями (4%). Такі діти в основному засвоювали порядок розв'язання завдань після 2-3 прикладів, але учні проявляли втомлюваність, робили випадкові помилки 3-4 рази поспіль, вибираючи слово по конкретній асоціації та потім без нагадування продовжували розв'язувати правильним способом. Отже, молодшим школярам більшою мірою

притаманні послідовність, конкретність та наочність мислення, меншою – стійкість і логічність. Зіставивши показники даної методики можна кваліфікувати рівень розвитку вміння встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями як середній.

Наступним етапом було дослідження стану мисленнєвих процесів молодших школярів за допомогою методики «Порівняння понять» (за Л. Виготським) [1; с. 112-114]. Для зручності аналізу отриманих даних усі досліджувані були розподілені на кілька груп: 1) група дітей з достатньо сформованими мисленнєвими процесами 5 учнів (10%); 2) група дітей із середнім рівнем сформованості мисленнєвих процесів 43 учня (86%); 3) група дітей із низькою сформованістю мисленнєвих процесів 2 учнів (4%). Проаналізувавши результати дослідження можна зазначити, що 86% молодших школярів із ЗПР характерним є середній рівень сформованості мисленнєвих процесів, про що свідчить складність аналізу дітьми 3-х пар слів з 8-ми, і у них спостерігається схильність не лише до конкретного мислення, а й до розвитку абстрактного. Частина учнів поєднували пари непорівнянних понять в тексті так, як вони провокували контекстні висловлювання. Хоча між концептами як такими немає нічого спільного, об'єднання їх в одну категорію свідчило про недостатній рівень розвитку логічного мислення школярів.

Менше виражені показники достатньої сформованості мисленнєвих процесів учнів початкових класів із ЗПР (10%). Це вказує на те, що ця частина дітей виконала вірно майже 75% завдання. Досліджувані, в першу чергу, приділяли увагу відмінностям. За виконанням цієї операції стоїть наочно-образне мислення, яке розвинене у дітей в достатній мірі. Показники низької сформованості мисленнєвих процесів становлять 4%. Можна сказати, що ця група досліджуваних виокремлювала зі списку незрівняні поняття, а це, в свою чергу, слугує показником для виявлення розладів мислення. Варто зазначити, що в поясненнях школярів були надмірні узагальнення або виділення несуттєвих ознак. Отже, досліджуваним молодшим школярам із ЗПР більшою мірою характерна конкретність мислення, але й притаманний розвиток логічного мислення. Зіставивши показники даної методики можна кваліфікувати рівень сформованості мисленнєвих процесів молодших школярів як середній.

За тестом шкільної зрілості Керна-Йірасика визначимо рівень розвитку мислення молодших школярів в цілому [1; с. 156-160]. Для зручності аналізу отриманих даних усі досліджувані розподілені на декілька груп: 1) група дітей із рівнем розвитку мислення вище середнього 13 учнів (26%); 2) група дітей із середнім рівнем розвитку мислення 19 учнів (38%); 3) група дітей із середнім «нерівномірним» рівнем розвитку мислення 9 учнів (18%); 4) група дітей із нижньою межею середнього рівня розвитку мислення 5 учнів (10%); 5) група дітей із рівнем розвитку мислення нижче середнього 4 учнів (8%).

Проаналізувавши отримані результати можна сказати, що 38% учням початкових класів із ЗПР притаманний середній рівень розвитку мислення, які, в цілому, справляються з навчальною діяльністю. У 26% школярів переважає рівень розвитку мислення

вище середнього, на основі чого ми припускаємо, що у даної групи дітей добре розвинута моторика, вони чітко можуть повторювати задані зразки. Це може пояснюватися довільністю психічної діяльності. У 18% молодших школярів є наявним середній «нерівномірний» рівень розвитку мислення. Досліджувана група дітей з показником 10% нижньої межі середнього рівня розвитку мислення зазнають серйозних труднощів у інтелектуальній та навчальній діяльності. Школярам важко подолати відволікаючий вплив побічних факторів під час виконання завдання. Результати групи дітей (8%), що проявляють рівень мислення нижче середнього, відчувають серйозні труднощі в ситуаціях, де задіяні мисленнєві процеси. В учнів відсутня мотивація, скоріше всього вони просто не готові до шкільного навчання. Отже, можна зробити висновок, що досліджуваним дітям молодшого шкільного віку із ЗПР є притаманним середній рівень розвитку мислення. Звертається увага, що частина дітей ще не володіє повною мірою тими інтелектуальними операціями, як є необхідним компонентом розумової діяльності (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування). В свою чергу, рівень розвитку наочно-дійового та наочно-образного мислення у цих дітей здебільшого такий, як і в нормі.

На основі вище зазначеного доцільно визначити вікові особливості перебігу мислення молодших школярів, враховуючи показники методик «Визначення четвертого зайвого», «Прості аналогії», «Порівняння понять», тест шкільної зрілості.

Серед дітей 6-ти років переважна частина має низький рівень розвитку мислення (76,5%). Спостерігається відсутність готовності до інтелектуального зусилля, яке необхідне для успішного вирішення поставленого інтелектуального завдання. Визначена кількість результатів із середнім рівнем розвитку мислення (17,6%). Це може свідчити про те, що у дітей даної групи краще розвинута здатність до узагальнення, абстрагування, прийняття допомоги, перенесення вміння в інші ситуації. 8,3% учнів мають високий рівень розвитку мислення. Ці діти мають здатність до концентрації, проявляють збереженість сприймання, що свідчить про більший досвід в арсеналі цих учнів.

Серед дітей 8-ми років 47% має середній рівень розвитку мислення. Молодшим школярам (41,2%) характерний низький рівень розвитку мислення, тобто у дітей ще досі спостерігається уникнення будь-яких інтелектуальних зусиль. Для непривабливий момент подолання труднощів, досліджувані намагалися виконувати завдання не повністю, а більш прості частини. У 11,2% школярів спостерігається високий рівень розвитку мислення. Вони зацікавлені в результаті виконання завдання, не втрачають інтерес до нових предметів. Досліджувані зосереджувались на аналізі умов виконання завдань, що запобігало появі безлічі помилок.

Серед дітей 10-ти років 75% має середній рівень розвитку мислення. Високий рівень розвитку мислення, що свідчить про високу мисленнєву активність, здатність до подолання труднощів, вміння враховувати повний обсяг заданих умов, спрямований пошук рішень, нестереотипність мислення, отримали

12,5% дітей. Діти з низьким рівнем розвитку мислення мають такий же показник – 12,5%. Це говорить про те, що у них зберігаються складності в ході аналізу зразку, виділенні основного, встановленні взаємозв'язку між частинами. У даної групи учнів із затримкою психічного розвитку є порушення найважливіших розумових операцій, які є складовими логічного мислення.

З метою виявлення гендерного аспекту специфіки мислення молодших школярів було задіяно методики «Прості аналогії», «Порівняння понять», тест шкільної зрілості. Серед хлопців та дівчат молодшого шкільного віку високий рівень розвитку логічного мислення мають 4%, в свою чергу, низькі показники мають 68% дівчат і 76% хлопців, середній рівень притаманний 28% дівчат і 20% хлопців. Серед досліджуваних учнів високий рівень розвитку логічного мислення продемонструвала дуже мала кількість дітей, в результаті чого можна сказати, що найбільше відставання спостерігається на рівні операцій словесно-логічного мислення, дітям складно вирішувати завдання без опори на наочність.

Також високий рівень розвитку мисленневих операцій мають 20% дівчат і 16% хлопців, середній рівень – 76% дівчат і 64% хлопців, низький рівень – 4% дівчат, 28% хлопців. Середній рівень розвитку мислення притаманний 80% дівчат і 72% хлопців, високий рівень – 16% дівчат, 12% хлопців, низький рівень – 4% дівчат, 16% хлопців.

Враховуючи статистичні обчислення за допомогою t-критерію Стьюдента, можна зазначити, що у дітей 6-річного віку із затримкою психічного розвитку більше проявляється нижня межа середнього рівня розвитку мислення ($3,5^{**}$ при рівні значущості $p < 0,01$), а у 10-річних – середній рівень розвитку мислення ($4,2^{**}$ при рівні значущості $p < 0,01$).

Висновки і перспективи подальших наукових пошуків у даному напрямі. Дослідження специфіки мисленневих процесів у дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку дає можливість зробити такі висновки:

Дітям, що вступають до школи із затримкою психічного розвитку властивий ряд специфічних особливостей: їм не притаманна готовність до навчання у школі; їм не характерні вміння, знання і навички, необхідні для засвоєння програмного матеріалу. Вони зазнають труднощів у довірливій організації діяльності, у процесі сприйняття навчального матеріалу, у них спостерігаються недоліки всіх видів процесу запам'ятовування.

Психологічною особливістю дітей із ЗПР є затримка в розвитку всіх форм мислення. Це відставання проявляється найбільшою мірою в процесі розв'язання інтелектуальних завдань, в яких використовується словесно-логічне мислення. Наочно-дійове мислення відстає у розвитку найменше. Формування мислення у дітей із ЗПР відстає від нормативного розвитку, що обумовлює опору на наочне сприйняття матеріалу, який подається. Слабкість мисленнєвої діяльності проявляється у молодших школярів із затримкою психічного розвитку у неповноцінності операцій аналізу, синтезу, абстрагування та узагальнення. Недоліки мисленневих процесів є наслідком пасивності та недостатньої цілеспрямованості, а їх пізні формування зумовлює труднощі у розвитку словесно-логічного мислення.

Проведення емпіричного дослідження засвідчило, що учням початкових класів притаманне домінування наочно-образного типу мислення, його особливості у вигляді інертності та конкретності, складності в узагальнюючих словах. Рівень розвитку мислення молодших школярів кваліфікується як середній.

Також досліджуваним дітям більш притаманні послідовність, конкретність та наочність мислення, а менш – стійкість та логічність. Рівень розвитку вміння встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями також кваліфікується як середній.

Порівнюючи вікові особливості перебігу мислення учнів можна зазначити, що більшість дітей 6-ти років має низький рівень розвитку мислення. Спостерігається відсутність готовності до інтелектуального зусилля, яке необхідне для успішного вирішення завдання. Більшість дітей 8-ми років має середній рівень розвитку мислення. Це свідчить про те, що у них краще розвинута здатність узагальнювати, абстрагувати, приймати допомогу, переносити вміння в інші ситуації. Переважна частина дітей 10-ти років має середній рівень розвитку мислення. Отже, більшість досліджуваних учнів віком 6-10 років мають середній рівень розвитку мисленневих процесів.

В ході дослідження гендерного аспекту специфіки мислення молодших школярів із ЗПР було виявлено, що учнів обох статей мають середній рівень розвитку мислення.

У перспективі планується можливість орієнтовної розробки корекційно-розвивальних занять та їх практичного застосування, що допоможуть молодшим школярам покращити стан мислення або вийти на рівень нормотипового психічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Галян І. М. Психодіагностика: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2011. 464 с.
2. Ілляшенко Т. Д. Проблеми впровадження інклюзивного навчання і психолого-педагогічний супровід дітей із затримкою психічного розвитку. *Український вимір: Міжнародний збірник освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори*. Чернівці, 2021. № 18. С. 179-184.
3. Казанцева О. В. Молодші школярі із ЗПР: уроки спілкування: посібник для практичних психологів. Київ: Шкільна преса, 2005. 231 с.
4. Конопляста С. Ю., Сак Т. Б. Логопсихологія: навчальний посібник. Київ: Знання, 2010. 293 с.
5. Матвеева М. П., Миронова С. П. Корекційна робота в системі освіти дітей з вадами розумового розвитку: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2005. 164 с.
6. Синьов В. М., Матвеева М. П., Хохліна М. П. Психологія розумово відсталої дитини: підручник. Київ: Знання, 2008. 359 с.
7. Холодій О. М. Соціальна адаптація дітей з особливими освітніми потребами до навчання в школі: навчально-методичний посібник. Черкаси: ЧОПОПП, 2014. 125 с.

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

УДК 159.95

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.2.18>

Матейко Н. М.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент, докторант кафедри загальної та клінічної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВИХ В УМОВАХ БОЙОВИХ ДІЙ

EMPIRICAL STUDY OF THE HARDINESS OF THE MILITARY IN THE CONDITIONS OF HOSTILITIES

Стаття присвячена висвітленню основних результатів емпіричного дослідження показників рівня життєстійкості та взаємозв'язку даного феномену з копінг-стратегіями та симптомами, які лежать в основі розвитку ПТСР. Проаналізовано підходи до вивчення поняття життєстійкості - "hardiness", яка сприяє мобілізації внутрішніх ресурсів. Встановлено, що життєстійкість характеризується здатністю особистості витримувати ситуацію гострого або хронічного стресу, зберігати внутрішню збалансованість не знижуючи успішності діяльності, є фундаментом особистісних рис та одним із ключових параметрів індивідуальної здатності людини до зрілих форм саморегуляції. Поняття життєстійкості включає в себе три відносно автономних компоненти: залученість, контроль, прийняття ризику. Вираженість цих компонентів підсилює життєстійкість в цілому та перешкоджає появі внутрішньої напруги в стресових ситуаціях за рахунок стійкої спрямованості на додання стресу. У емпіричному дослідженні брали участь військові чоловічої статі віком від 20 до 45 років, які перебували в зоні АТО і мали попередній бойовий досвід. Було використано тест життєстійкості С. Мадді, опитувальник копінг-стратегій Р. Лазаруса і С. Фолкмана, шкала оцінки впливу травматичної події (Impact of Event Scale, IES-R) Horowitz M. J., Wilner N., опитувальник самооцінки стресостійкості С. Коухена і Г. Вілліансона. З'ясовано, що життєстійкість в умовах соціальної підтримки сприяє стійкості до розвитку ПТСР, військові з високим рівнем життєстійкості протистоять стресовим розладам, здатні зберігати фізичне та психічне здоров'я у ситуації бойових дій. Життєстійкість можна розвивати, застосовуючи спеціальні тренінгові програми, які складаються з низки вправ, спрямованих на формування адаптивних копінг-стратегій, ефективних міжособистих стосунків, що базуються на підтримці і довірі.

Ключові слова: життєстійкість, копінг-стратегії, стресостійкість, посттравматичне зростання, учасники бойових дій.

The article is devoted to highlighting the main results of empiric investigation of indicators of the level of hardiness and the relationship of this phenomenon with coping strategies and symptoms that course PTSD. Approaches to the study of the concept of "hardiness", which contributes to the mobilization of internal resources, are analyzed. It was established that vitality is characterized by the ability of an individual to withstand a situation of acute or chronic stress, to maintain internal balance without reducing the success of activities, is the foundation of personal traits and one of the main parameters of a person's individual ability to mature forms of self-regulation. The concept of hardiness includes three relatively autonomous components: commitment, control, and challenge. The expression of these components strengthens resilience in general and prevents the appearance of internal tension in stressful situations due to a stable focus on overcoming stress. Male soldiers aged 20 to 45, who were in the ATO zone and had previous combat experience, participated in the empirical study. Were used The test of hardiness S. Muddy, the questionnaire of coping strategies by R. Lazarus and S. Folkman, the Impact of Event Scale (IES-R) Horowitz M. J., Wilner N., the self-assessment questionnaire of stress resistance S. Cohen and H. Willianson. It was found that in the conditions of social support, hardiness promotes resistance to the development of PTSD, military personnel with a high level of hardiness resist stress disorders, are able to maintain physical and mental health in a combat situation. Resilience can be developed by applying special training programs that consist of a number of exercises aimed at forming adaptive coping strategies, effective interpersonal relationships based on support and trust.

Key words: hardiness, coping strategies, stress resistance, post-traumatic growth, combatants.

Вступ. У бойовій обстановці перед військовослужбовцем постають два завдання: вижити та виконати бойове завдання. Часто виконання бойового завдання є єдиним шляхом вижити. За таких умов психіка військовослужбовців функціонує на межі допустимих навантажень, наслідком чого є швидке її виснаження. В екстремальних умовах збройного протиборства це призводить до зниження ефективності функціонування професіонала як суб'єкта воєнної діяльності, до особистісних трансформацій, зокрема дисгармонії, яка виявляється у своєрідному

поєднанні тривожності з імпульсивністю, появи психічних травм, розладів короткочасного чи довготривалого характеру.

Для пристосуватися чи адаптації до складних, негативних умов важливо набувати таких якостей та особистісних властивостей, які сприяли б ефективній самореалізації, внутрішньому зростанню, збереженні ефективності діяльності, прийняттю адекватних рішень тощо. Важливим механізмом тут виступає бажання вирішити ситуацію, впоратися з нею, а не втікати, уникаючи негативних емоцій.

В такій ситуації необхідність психодіагностичного дослідження особистісних властивостей учасників бойових дій зумовлена й тим, що пережите має суттєвий вплив на військових протягом подальшого життя, а наслідки травматичного досвіду можуть проявлятися у вигляді наростання посттравматичної симптоматики та формування негативних особистісних якостей.

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження рівня життєстійкості та взаємозв'язку даного феномену з копінг-стратегіями та симптомами, які лежать в основі розвитку ПТСР військових, які є учасниками бойових дій під час АТО.

Виклад основного матеріалу. У протистоянні стресовим ситуаціям першочергову роль відіграє життєстійкість особистості [3, с.106-117]. Життєстійкість характеризує ступінь сформованості здатності особистості витримувати ситуацію гострого або хронічного стресу, зберігати внутрішню збалансованість, не знижуючи успішності діяльності, є фундаментом особистісних рис та одним із ключових параметрів індивідуальної здатності людини до зрілих форм саморегуляції [2, с. 142-150].

Теорія про особистісну якість “hardiness” виникла у зв'язку із розробленням Сальваторе Мадді проблеми творчого потенціалу особистості і регулювання стресу. Він наголошував, що цей конструкт є операціоналізацією поняття «можність бути» (“courage to be”) німецько-американського протестантського теолога і філософа-екзистенціаліста П. Тілліха. Згідно із П. Тілліхом, мужність бути – це мужність мужність утверджувати свою власну розумну природу всупереч усьому випадковому [5, с. 115].

Відмінність позицій досліджень в тому, що в П. Тілліха – це сумніви і тривога втрати сенсу, тоді як у С. Мадді – мужність жити у світі, зберігаючи і розвиваючи смислове ядро особистості, що дозволяє не лише пристосовуватися до змін, а також їх творчо освоювати, тобто йдеться про вплив творчого потенціалу особистості на регулювання стресу. результатом життєстійкості є екзистенційна сміливість, тобто пошук сенсу життя, який вимагає від людини бути постійно залученою в процес прийняття рішень. Завдяки розвитку атитюдів включеності, контролю і прийняття виклику життя, що разом складають життєстійкість (“hardiness”) людина може збагачувати свій особистісний потенціал і долати життєві стреси [5, с. 116].

Поняття життєстійкості (“hardiness”) не тотожне поняттю копінг-стратегій, або стратегій додання життєвих труднощів, оскільки, по-перше, копінг-стратегії – це прийоми, алгоритми, звичні і традиційні для особистості дії, водночас “hardiness” є рисою особистості, настановленням на виживання; по-друге, копінг-стратегії можуть бути як продуктивними, так і непродуктивними і можуть призвести до регресивних симптомів, які руйнують особистість бійців у взаємодії зі стресовою ситуацією на полях відкритого зіткнення з противником, тоді як “hardiness” дає змогу справлятися з дистресом ефективно, що завжди сприяє особистісному зростанню [4, с. 35].

За С. Мадді, «життєстійкість» це – особлива структура установок і навичок, що дозволяє перетворити зміни на можливості, що відображає психологічну живучість і розширену ефективність людини, пов'язану з її мотивацією до подолання стресогенних життєвих ситуацій. Життєстійкість характеризує міру здатності особистості пережити стресову ситуацію, зберігаючи при цьому внутрішню збалансованість не знижуючи успішність життєдіяльності. Життєстійкість – це система переконань, що сформувалися в людини про самого себе, про навколишній світ і взаємини з ним.

Важливим є те, що життєстійкість розвивається і трансформується в процесі життя, ґрунтуючись на позитивному самостваленні і почутті задоволеності від власної життєдіяльності, включає в себе ціннісно-сміслові установки на власну можливість визначати і контролювати події свого життя [1, с.74]

Важливим є те, що згідно з дослідження С. Мадді, життєстійкість є не вродженою, її можна розвинути, застосовуючи спеціальні тренінгові програми, які складаються з низки вправ, спрямованих на формування адаптивних копінг-стратегій, ефективних міжособових стосунків, що базуються на підтримці і довірі [5, с.117].

С. Мадді і Р. Гарвей також довели, що у проявах життєстійкості не існує культурних відмінностей, тобто ця якість є показником стресостійкості особистості незалежно від її культурної приналежності чи країни проживання [5, с. 116].

На думку S. Maddi, конструкт “hardiness” складається з таких компонентів, як життєстійкий, тобто трансформаційний копінг, життєстійке ставлення до навколишніх людей, життєстійкі настановлення: залученість (commitment), контроль (control) та прийняття ризику (challenge). Ця система переконань дозволяє людині одночасно розвиватися, збагачувати свій потенціал і долати стреси [4, с. 33].

Залученість (commitment) визначають як здатність людини опановувати ситуацію, не здаватися без боротьби у разі зіткнення з труднощами. Дає можливість відчувати себе значущим і цінним, повністю включатися в розв'язання життєвих завдань, не звертаючи уваги на наявність стресогенних чинників та змін. Як компонент життєстійкості дає максимальний шанс знайти щось цінне і цікаве, заради чого варто жити навіть у складних життєвих обставинах.

Другим компонентом життєстійкості є контроль (control). Контроль обставин організовує пошук шляхів впливу на результати стресогенних змін, на противагу впаданню у стан безпорадності та пасивності. Контроль – це переконаність у спроможності впливати на хід подій власного життя, на результат навіть тоді, коли абсолютний успіх не гарантовано.

Третя складова життєстійкості – «прийняття ризику» – допомагає людині бути відкритою до оточуючого світу, інших людей, суспільства. Прийняття ризиків (challenge) – це впевненість у тому, що зміни в житті є засобами особистісного зростання, а не перешкодою на шляху до самореалізації. Суть її полягає в сприйнятті особистістю життєвих подій

та проблем як виклику і випробування особисто для себе. Людина, яка розглядає життя як спосіб набуття досвіду, готова діяти навіть без надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик, вважаючи прагнення до простого комфорту і безпеки таким, що збіднює життя особистості. В основі прийняття ризику лежить ідея розвитку через активне засвоєння знань із досвіду та подальше їх застосування [4, с. 34].

Як зазначає Р. Т. Bartone, людина з високим рівнем життєстійкості здатна протистояти стресовим розладам, зберігати фізичне та психічне здоров'я навіть у таких стресових умовах, як бойові дії. На думку В. Johnsen, А. М. Sandvik, А. Morken, життєстійкість справляє позитивний вплив як на життя особистості в цілому, так і на успіх при виконанні військовими професійних обов'язків [5, с. 117].

До емпіричного дослідження, яке було проведено червні-липні 2021 року, були залучені військовослужбовці військової частини смт. Черкаське Новомосковського району Дніпровської області, які на момент проведення дослідження перебували в зоні АТО і мали попередній бойовий досвід. У дослідженні взяли участь 160 осіб чоловічої статі віком від 20 до 45 років.

Для дослідження особливостей психічного реагування в умовах бойових дій ми скористалися тестом життєстійкості С. Мадді в адаптації Д. О. Леонтьєва і О. І. Рассказової. Крім того, було застосовано опитувальник копінг-стратегій (стресс-долаючої) поведінки Р. Лазаруса і С. Фолкмана, опитувальник посттравматичного зростання (Post Traumatic Growth Inventory) Р. Тадеші і Л. Калхаун, шкала оцінки впливу травматичної події (Impact of Event Scale, IES-R) Horowitz M. J., Wilner N., опитувальник самооцінки стресостійкості С. Коухена і Г. Вілліансона.

Для обробки представлених методик використовувались математичної статистики з переведенням сирих балів за всіма методиками у стени за стандартною процедурою. Було здійснено побудову таблиць і графіків розподілу частот, з якими зустрічається кожне значення досліджуваних ознак. Це дозволило наочно проілюструвати, за якими шкалами показники найбільш виражені з метою аналізу основних характеристик експериментальної вибірки. Нами був обраний коефіцієнт кореляції r -Пірсона.

Проаналізуємо результати експериментального дослідження.

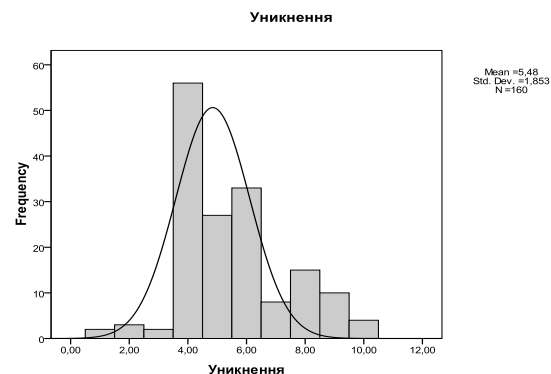
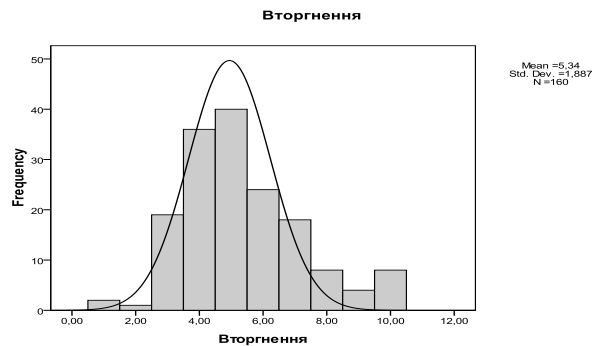
За даними статистичного аналізу за шкалою оцінки впливу травматичної події (Impact of Event Scale, IES-R) в групі досліджуваних найбільш часто ($M=4$) зустрічалися низькі бали за параметрами «уникнення» ($M=4,4$) та «фізіологічна збудливість» ($M=3,8$).

Щоб виявити, чи є відмінності між досліджуваними групами, ми приділяли увагу крайньо високим значенням (від 8 до 10) та крайньо низьким значенням (від 0 до 3). Слід зазначити, що дані, отримані за допомогою IES-R певним чином корелюють із місійською шкалою визначення ПТСР.

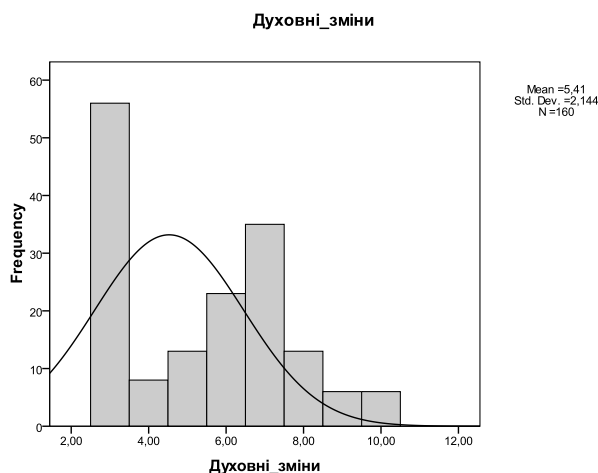
Діагностична категорія «вторгнення» (з англ. – *intrusion*) перекладається як «нав'язування» вклю-

чає нічні кошмари, настирні (або нав'язливі) думки чи образи, пов'язані з психотравмуючою ситуацією. До симптомів уникнення включають спроби пом'якшення чи уникнення переживань, пов'язаних з травмуючою подією та зниження реактивності.

Отже, наявність низьких балів за даними категоріями у військових як молодшого так і старшого віку свідчить про відсутність в основній масі обстежуваних симптомів ПТСР, що однозначно є позитивною тенденцією в умовах військових дій.

Водночас, за даними таблиці середніх значень нами було виявлено також високу частоту низьких показників за параметрами «підвищення цінності життя» у військових 31-45 років ($M=4$) та «духовні зміни» у військових 19-34 років ($M=3$) (за даними опитувальника посттравматичного зростання).

Маємо відзначити, що у військових 31-45 років, які мали більшу кількість ротаций спостерігається зміна

Таблиця 1

Частота високих показників життєстійкості

№	Критерій	Вік обстежуваних		р, φ
		19-30-річні	31-45-річні	
1	Залученість	18,8	5,0	φ*=2,82 р=0,001
2	Контроль	18,8	16,3	
3	Прийняття ризику	10,0	11,3	
4	Життєстійкість	13,8	6,3	φ*=1,6 р=0,05

Таблиця 2

Кореляційні зв'язки життєстійкості, копінг-стратегій та стресостійкості

Параметри	залученість	контроль	прийняття ризику	життєстійкість
Конфронтація	r=-0.177 p≤0.025	r=-0.158 p≤0.046	r=-0.240 p≤0.002	r=-0.255 p≤0.01
Дистанціювання	r=-0.340 p≤0.0001	r=-0.304 p≤0.0001	r=-0.322 p≤0.0001	r=-0.395 p≤0.0001
Втеча-уникнення	r=-0.376 p≤0.0001	r=-0.296 p≤0.0001	r=-0.440 p≤0.0001	r=-0.428 p≤0.0001
Вторгнення	r=-0.419 p≤0.0001	r=-0.315 p≤0.0001	r=-0.369 p≤0.0001	r=-0.432 p≤0.0001
уникнення	r=-0.389 p≤0.0001	r=-0.356 p≤0.0001	r=-0.380 p≤0.0001	r=-0.438 p≤0.0001
збудливість	r=-0.411 p≤0.0001	r=-0.331 p≤0.0001	r=-0.322 p≤0.0001	r=-0.441 p≤0.0001
Стресостійкість	r=-0.504 p≤0.0001	r=-0.565 p≤0.0001	r=-0.508 p≤0.0001	r=-0.633 p≤0.0001

життєвих пріоритетів в сторону зниження цінності кожного прожитого дня, який сприймається як беззмістовний. Цілком закономірно, що у молодших за віком військових така ситуація не сприяла появі високих духовних потреб за параметром «духовних змін».

Розглянемо результати дослідження, отримані за методикою «Життєстійкості».

Критеріями життєстійкості, як було зазначено вище є залученість, контроль та прийняття ризику.

За даними таблиці 1 статистично достовірно тільки 5% старших за віком та 18,8% молодших переконані в тому, що залучення у те, що відбувається (бойові дії) дає максимальний шанс віднайти для себе щось вартісне і цікаве, отримати задоволення від власної діяльності. 6% старших та 13,8% молодших військових демонструють високу життєстійкість. Відсутність високих показників «залученості» свідчить про відчуття відкинутості, відчуття себе «поза життям».

Розглянемо результати кореляційного аналізу результатів психодіагностики отриманих за допомогою методик дослідження життєстійкості, копінг-стратегій, стресостійкості, індексу посттравматичного зростання.

Критерій «Життєстійкості» на високому рівні статистичної значущості негативно корелює з такими негативними копінг-стратегіями (p≤0,001 – p≤0,0001) як «конфронтація» r=-0,255, «дистанціювання» r=-0,395, «втеча-уникнення» r=-0,501.

На високому рівні статистичної значущості життєстійкість негативно корелює із параметрами ПТСР «вторгнення» r=-0.432, «уникнення» r=-0.436,

«фізична збудливість» r=-0.441. Тобто чим вища життєстійкість тим з меншою вірогідністю виникають симптоми ПТСР.

Певним феноменом є те, що життєстійкість та всі її компоненти військових негативно корелюють із стресостійкістю r=-0.633.

З однієї сторони виразність компонентів залученість, контроль, прийняття ризику і життєстійкість у цілому покликані перешкоджати виникненню внутрішнього напруження у стресових ситуаціях за рахунок стійкої здатності долати стреси і сприймати їх як менш значущі.

Разом з тим, негативна статистично значуща кореляція «залученості» та «стресостійкості» r=-0.898 (p≥0.0001) може свідчити про почуття знехтуваності, а не отримання задоволення від діяльності. Відсутність впевненості у тому, що боротьба, участь тривалий час у бойовому протистоянні дозволяє вплинути на результат затяжної війни породжує відчуття власної безпорадності, про що свідчить негативна статистично значуща кореляція «контролю» та «стресостійкості» r=-0.828 (p≥0.0001).

Негативна статистично значуща кореляція «прийняття ризику» та «стресостійкості» r=-0.797 (p≥0.0001) також підкреслює зниження готовності діяти, втрата віри в можливість переможного завершення антитерористичної операції, відсутність цінності їх внеску в спільну справу перемоги і поява прагнення до простого комфорту і безпеки.

Висновки. Варто підкреслити, що на момент дослідження (червень 2021р.) військові дії на території Донецької та Луганської областей тривали вже

понад 7 років, гинули як військові, так і цивільні і, виходячи з політики уряду останніх років, військових зобов'язували до режиму «тиші», «припинення вогню», «відходити», здаючи фактично відвойовані території. Тож, як бачимо, повторювані невдачі мають здатність послаблювати життєстійкість.

Таким чином, вивчення життєстійкості як одного із внутрішніх ресурсів військових, які за відомої діяльності перебувають в екстремально небезпечних ситуаціях, є досить важливим та значимим, оскільки дає змогу поглибити наші знання та розуміння даного феномена, а також можливості застосовувати отримані дані на практиці для розвитку життєстій-

кості у воїнів зокрема та населення країни в цілому, що, в свою чергу, дозволить здійснити профілактику розвитку негативних наслідків бойового стресу та екстремальних ситуацій.

Перспективами подальшого дослідження є підтримання та підвищення рівня життєстійкості військових з метою формування та розвитку навичок вираження власних емоцій, досягнення глибшого розуміння впливу стресових обставин та використання саморегуляції, підвищення цінності життя, яке на момент дослідження спостерігалось лише у 15,6% військових, пошук конструктивних шляхів долаання стресу та посттравматичного зростання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кокун О. М. Професійна життєстійкість особистості: аналіз феномена. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2020. Том. V. Випуск 20. С. 68-81.
2. Чиханцова О.А. Модель життєстійкості особистості. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2017. Том. V. Випуск 17. С. 142-150.
3. Khoshaba D., Maddi S. Early Antecedents of Hardiness. *Consulting Psychology Journal*. Spring, 1999. Vol. 51. N 2. P. 106–117.
4. Мотиваційні ресурси стресостійкості військовослужбовців підрозділів Національної гвардії України з конвоювання, екстрадиції та охорони підсудних: монографія [Текст] / Н.В. Юр'єва, В.І. Пасічник Х.: Національна академія НГУ, 2017. 226 с.
5. Мельник О. В. Вікові особливості життєстійкості учасників АТО. *Проблеми політичної психології*: збірник наукових праць. К.: Міленіум, 2016. Вип. 4 (18). С. 114-122.
6. Maddi, S. R., Khoshaba, D. M., Harvey, R. H., Fazel, M., & Resurreccion, N. (2011). The Personality Construct of Hardiness: Relationships With the Construction of Existential Meaning in Life. *Journal of Humanistic Psychology*, 51(3), 369-388.

Ушакова І. М.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах
Національного університету цивільного захисту України*

ПСИХОПРОФІЛАКТИКА ВИНИКНЕННЯ ГОСТРИХ СТРЕСОВИХ РОЗЛАДІВ У ПРАЦІВНИКІВ ДСНС УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

PSYCHOPROPHYLAXIS OF THE OCCURRENCE OF ACUTE STRESS DISORDERS AMONG EMPLOYEES OF THE SES OF UKRAINE DURING THE WAR

Стаття присвячена розгляду проявів стресових порушень, що виникають у рятувальників Державної служби з надзвичайних ситуацій України під час виконання ними своїх професійних обов'язків під час війни. В роботі показано, що постійні обстріли або їх тривожне очікування, невизначеність як найближчого, так і віддаленого майбутнього і в соціальному, і в особистісному планах, збільшення вірогідності втрат та пов'язані з цим страх, перманентна тривога, фрустрація тощо призводять до значного збільшення показників психологічного стресу, гострих стресових реакцій, що пов'язано з підвищенням тривожності та униканням соціальних контактів, агресивності, активності та емоційності, станами дезадаптації і психічного дискомфорту, а також відчуттям безнадійності та розпачу. Найбільш вираженими у рятувальників, які працюють в прифронтовому місті, є симптоми дистресу та дезадаптації, а також повторного переживання травми.

Такі дані свідчать про необхідність психологічної підготовки та психопрофілактичної роботи з рятувальниками.

В статті показано, що профілактична психологічна допомога є найбільш ефективним засобом запобігання негативному впливу тяжкої психічної травми на психологічне здоров'я людини, в тому числі працівників ДСНС.

В роботі описано також основні принципи профілактики виникнення стресових розладів, шляхи, якими може бути досягнутий оздоровчий психічний ефект та складові психопрофілактичної роботи стосовно протистояння перманентному стресу у рятувальників ДСНС України.

Розроблена нами тренінгова програма психопрофілактики спрямована на запобігання виникнення стресових розладів за рахунок підвищення стресостійкості та формування навичок самопомогі та взаємодопомогі в стресових ситуаціях.

Ключові слова: стрес, дистрес, дезадаптація, стресові розлади, рятувальники ДСНС, психопрофілактика, психологічне здоров'я.

The article is devoted to the examination of the manifestations of stress disorders that occur among the rescuers of the State Emergency Service of Ukraine during the performance of their professional duties during the war. The work shows that constant shelling or anxious anticipation of it, uncertainty of both the near and distant future both in social and personal terms, an increase in the probability of losses and the associated fear, permanent anxiety, frustration, etc. lead to a significant increase in indicators of psychological stress and acute stress reactions, which is associated with increased anxiety and avoidance of social contacts, aggressiveness, activity and emotionality, with states of maladaptation and mental discomfort, as well as with feelings of hopelessness and despair. Symptoms of distress and maladaptation, as well as re-experiencing trauma, are the most pronounced among rescuers working in a front-line city.

Such data indicate the need for psychological training and psycho-prophylactic work with rescuers.

The article shows that preventive psychological help is the most effective means of preventing the negative impact of severe mental trauma on the psychological health of a person, including the SES employees.

The work also describes the basic principles of stress disorders prevention, the ways in which a health-improving mental effect can be achieved, and the components of psycho-prophylactic work related to resistance to permanent stress among the SES of Ukraine rescuers.

The psychoprophylaxis training program developed by us is aimed at preventing the occurrence of stress disorders by increasing stress resistance and forming self-help and mutual help skills in stressful situations.

Key words: stress, distress, maladaptation, stress disorders, SES rescuers, psychoprophylaxis, psychological health.

Вступ. В останній час через військову ситуацію, що склалася в країні, зазнали змін і обов'язки особового складу ДСНС України. Екстремальні умови діяльності, з якими стикаються рятувальники, з психологічної точки зору, характеризуються сильними психотравмуючими факторами. На сьогодні спостерігається примноження екстремальності, оскільки до повсякденних специфічних умов професійної діяльності, які проявляються в складності оперативної обстановки, різких змінах умов, що пов'язано з невизначеністю чи швидкою зміною ситуації, психофізичних перевантаженнях, підвищеній відповідальності за свої дії, відсутності повноцінного відпо-

чинку тощо додаються екстремальні умови бойової обстановки (постійні обстріли або їх тривожне очікування, невизначеність як найближчого, так і віддаленого майбутнього і в соціальному, і в особистісному планах, збільшення вірогідності втрат та пов'язані з цим страх, перманентна тривога, фрустрація тощо). Всі перераховані фактори очікувано призводять до значних змін в психічних станах та особистісних особливостях працівників ДСНС України, в тому числі і до виникнення стресових розладів.

Симптомокомплекс порушень, що розвивається після психологічної травми, в психології називається гострими стресовими реакціями (ГСР) та посттрав-

матичним стресовим розладом (ПТСР). Вірогідність їх розвитку збільшується під впливом багатьох факторів, в тому числі і під впливом несприятливих умов професійної діяльності рятувальників, праця яких пов'язана з небезпечними обставинами і супроводжується наявністю стресогенних факторів, помножених на умови війни.

Вимоги до рівня професійної придатності рятувальників досить високі, зокрема, і до їх психологічних якостей, тому що ефективність роботи в екстремальних умовах значною мірою залежить від психологічної стійкості до стресових ситуацій. Працівники ДСНС України мають бути психологічно підготовлені до ситуації, з якою вони стикнуться під час виконання професійних обов'язків та отримувати належну допомогу після повернення з місця несення служби. Тому на перший план тут виходить питання психологічної підготовки та психопрофілактики, особливо під час війни, яку ми сьогодні маємо на теренах України.

Відомо, що профілактична психологічна допомога є найбільш ефективним засобом запобігання негативному впливу тяжкої психічної травми на психічне здоров'я людини, в тому числі працівників ризиконебезпечних професій, до яких відносяться і рятувальники. Однією з причин зростання кількості пацієнтів із психічною патологією, у тому числі і тих, у яких діагностуються посттравматичні стресові розлади (ПТСР) й інші психічні порушення, що обумовлені впливом життєвонебезпечних ситуацій, є практично повна відсутність програм профілактичної спрямованості.

Оскільки програми превентивної психологічної допомоги є найбільш ефективним втручанням з метою запобігання негативному впливу екстремальних подій на психіку професіонала, то розробка комплексу заходів із первинної та вторинної профілактики стресових розладів є однією з актуальних проблем сучасної екстремальної та кризової психології.

Під психопрофілактикою ми розуміємо сукупність заходів, що забезпечують психологічне здоров'я, включаючи профілактику особистісних і професійних криз, попередження виникнення і поширення нервово-психічних захворювань. Первинну, вторинну та третинну психопрофілактику необхідно проводити в ДСНС, починаючи з професійного відбору і закінчуючи посттравматичними психотерапевтичними втручаннями, враховуючи те, що професійна діяльність рятувальників, особливо зараз, пов'язана з високою відповідальністю кожного фахівця при відносній автономності дій і рішень по рятуванню життя людей і матеріальних цінностей. Як відмічають вітчизняні представники екстремальної та кризової психології (С. Миронець, Л. Перелігіна, В. Садковий, Н. Оніщенко, О. Тімченко та інші), робота рятувальників - це постійні екстремальні умови, які характеризуються травмуючим впливом ситуацій, подій та обставин на психіку співробітника. Їхня праця відноситься до тих видів діяльності, відмінною рисою яких є постійне зіткнення зі стресом та небезпекою, тому важливо

передбачити надзвичайні обставини, щоб вміти до них підготуватися і уникнути руйнівного впливу стрес-факторів на психіку [5, С.6; 7, С. 134-136].

Питання психопрофілактики висвітлено в роботах П. Волошина, О. Друзя, О. Кравченко, В. Рожнова, І. Черненко, А. Щербакової та багатьох інших авторів. Особливо важливими в сенсі нашого дослідження є роботи вітчизняних психологів та психіатрів Ю. Бучка, О. Друзя, Ю. Корольчука, О. Кравченко, І. Черненко, Л. Шестопалової, які стосуються питань психопрофілактики стресових розладів у професіоналів силового блоку, а також роботи В. Садкового та О. Тімченка, в яких розкриваються питання профілактики згубних впливів стресу саме на працівників ДСНС [1 - 7].

У той же час, не дивлячись на значну актуальність даної проблеми у вітчизняній і зарубіжній психології, результати дослідження проблеми психопрофілактики стресових порушень через свою складність і багатоаспектність здаються нам недостатньо вивченими, особливо в екстремальній та кризовій психології, а також в сенсі професійної діяльності працівників ДСНС України в надскладних умовах воєнного стану та бойових дій в Україні.

Тому метою даної роботи є аналіз динаміки показників стресового стану у рятувальників ДСНС за час воєнних дій в Україні та визначення основних напрямків попередження їх виникнення.

Виклад основного матеріалу. Істотний внесок в дослідження протікання посттравматичного стресового розладу та гострих стресових реакцій внесли такі психологи як О. Ілашук, М. Корольчук, М. Крайнюк, Д. Романовська і багато інших, роботи яких свідчать про наявність у працівників, що мають досвід діяльності в екстремальних умовах (в тому числі і у фахівців ДСНС), ознак психосоматичних захворювань і межових нервово-психічних розладів [3; 6].

У наших попередніх дослідженнях був застосований комплекс методик, які дозволили дослідити рівень стресу, показники травматичності стресових впливів, ступінь вираженості посттравматичних стресових реакцій та рівні вираженості безнадійності як індикатора депресивних станів та суїцидального ризику у рятувальників. Було виявлено, що і в мирні часи працівники ДСНС мали доволі виражені постстресові симптоми. Найбільш вираженими є симптоми дистресу та дезадаптації, а також повторного переживання травми. Інші симптоми (подія травми та гіперактивність) також проявляються на достатньо високому рівні. Більшість досліджуваних продемонстрували виражені показники ГСР, що пов'язано з підвищенням тривожності та униканням соціальних контактів, агресивності, активності та емоційності тощо. Показники оцінки невротичних станів досліджуваних свідчать про хворобливий характер виявлених розладів за шкалами вегетативних розладів, істеричного типу реагування та тривоги. Це свідчить про негативний психоемоційний фон у цих досліджуваних та високу вірогідність появи у них розладів, якщо не проводити з ними психопрофілактичні та реабілітаційні заходи [8, с. 435-436].

На сьогодні, коли вся країна знаходиться в стані напруження, а працівники ДСНС поряд з ЗСУ знаходяться на передовій нашої боротьби з загарбником та наслідками його дій, це питання стає ще більш актуальним.

Проведене нами дослідження показало значне збільшення показників негативних психічних станів (зокрема, ГСР) за місяці війни.

Так, значно зменшилась кількість рятувальників, які мають низький рівень психологічного стресу (якщо до початку війни таких було близько чверті, то після її початку – лише близько 12 %) і, відповідно, збільшилась кількість осіб з високим рівнем стресу (з 28 % до 40 %). Такі дані свідчать про негативний вплив екстремальних факторів діяльності на психічний стан рятувальників і ще раз підкреслюють, що сила та частота стресових впливів мають першочергове значення у розвитку стресових розладів.

Дослідження динаміки реакцій рятувальників на постійно діючий стрес та надзвичайні ситуації показало, що клінічно виражених показників ПТСР у наших досліджуваних немає. А от прояви гострих стресових реакцій (ГСР) у досліджуваних на достатньо високому рівні, що ми пов'язуємо саме з негативними факторами професійної діяльності, що посилюються у військовий час. У більшості досліджуваних виявлено зростання показників гострих стресових реакцій, що пов'язано з підвищенням тривожності та униканням соціальних контактів, агресивності, активності та емоційності тощо.

Підвищились показники симптомів дистресу та дезадаптації, а також повторного переживання травми. Високими залишаються і інші симптоми (подія травми та гіперактивність). Виявлені також і рятувальники з симптомами уникнення та депресії. Підвищення всіх показників ми пов'язуємо зі збільшенням травматичного досвіду під час війни, що приводить до думки про необхідність проведення цілеспрямованої психологічної роботи з попередження виникнення таких реакцій.

Оцінка посттравматичних реакцій працівників ДСНС України показала, що майже у половині досліджуваних виявлено вищі за середній бал показники. Саме для них стрес виявився травматичним і може призвести до порушень в психічній сфері. Виявлено і суттєві відмінності в показниках посттравматичних реакцій рятувальників до та під час війни, що може означати, що травматичний досвід прямо пов'язаний зі стресовими порушеннями. Такі результати ще раз підкреслюють необхідність цілеспрямованої роботи з попередження виникнення таких порушень.

Дослідження безнадійності як побічного показника депресії та суїцидального ризику дозволило виявити близько третини досліджуваних з помірною та важкою безнадійністю. Саме з цими досліджуваними необхідно працювати з метою недопущення депресивних проявів та суїциду. При цьому значно більше осіб з важкою безнадійністю серед працівників ДСНС з'явилось саме зараз, на етапі повномасштабної війни. Це ще раз підтверджує прямий зв'язок

між стресовим навантаженням та виникненням стресових розладів і доводить необхідність організації профілактичних заходів з метою збереження психологічного здоров'я особового складу підрозділів, які ліквідують наслідки ворожих обстрілів.

Слід зазначити, що в системі ДСНС України здійснюється певна робота з профілактики виникнення стресових порушень. Однак, як показало наше дослідження, цієї роботи явно недостатньо, оскільки доволі багато досліджуваних продемонстрували ознаки постстресових емоційних порушень. Важливе значення для профілактики стресових розладів, відповідно, має навчання рятувальників методам самопомоги та взаємодопомоги в стресових ситуаціях. Крім того, добре було б, щоб вони мали певний практичний досвід застосування отриманих знань, у тому числі за допомогою тренінгових технологій. Тому нами було розроблено такий тренінг, який, на жаль, поки що ми не мали можливості апробувати через критичну нехватку часу у рятувальників на такі заняття.

Але основні його методологічні засади спробуємо описати. Профілактика виникнення стресових розладів, як відомо, базується на наступних принципах:

1. Підвищення стійкості до стресу. Потрібно готувати людей до різних ситуацій, вчити керувати своїми емоціями.
2. Позбавлення від психічної напруги, оптимальна реакція на негативні емоції.
3. Автопсихокорекція. При гострих короточасних стресах вона викликає:
 - а) комплекс рухів, особливо ритмічних і досить важких, за яких катехоламіни використовуються, руйнуються;
 - б) релаксація;
 - в) самонавіювання;
 - г) використання зовнішніх розслаблюючих факторів (музика, запахи, природні фактори).

При хронічних стресах, що є результатом сучасних умов життя та професійної діяльності, людині потрібно позбавитись стрес-продукуючих моментів і стереотипів, змінити стиль життя, поведінку, а головне – думки і почуття на більш позитивні. Але оскільки це неможливо зараз, необхідно спиратись на описані вище прийоми психофізіологічної регуляції своїх станів та активна робота психологів з рятувальниками в проміжках між змінами.

Оздоровчий психічний ефект, як ми вважаємо, спираючись на роботи Т. Яценко, досягається трьома шляхами.

1. Дія безпосередньо на психіку. Це використання нейролінгвістичного програмування (НЛП), гештальт-терапії, психоаналізу, психосинтезу тощо. У більшості цих методик використовуються легкі трансівні стани. Особливо популярним є НЛП. Воно є досить ефективною й швидкою формою досягнення результату, оскільки спирається на невизнання діагнозу психічної хвороби (є лише людина та її проблема), активну позицію пацієнта у процесі оздоровлення, конструктивну допомогу в перебудові його особистості.

2. Дихальна психотехніка. До дихальних психовправ, які є досить популярними, належать насамперед холотропне дихання за С. Грофом та вільне дихання. Суть методик зводиться до репродукції трансового стану шляхом зміни глибини, частоти та динаміки дихання. Послаблення контролю свідомості дозволяє проявитись підсвідомості в активній формі. Підсвідомість у неспецифічній формі (мускульна або секреторна, тобто сльози) виводить негативний психічний матеріал, який у подальшому перестає хвилювати людину. При цьому в силу психосоматичних зв'язків у м'язах зникають напружені ділянки. Психіка змінюється, людина оздоровлюється психічно та тілом. Сеанси проводять із використанням музики або активної, такої, що проведе людину крізь ситуацію боротьби (холотропне дихання), або медитацію, яка допомагає піднятися над проблемами та зрозуміти їх.

Дихальна психотехніка ефективна при невротичних станах, психоемоційних стресах, депресіях як шлях самопізнання та активної роботи з психікою. Крім того, важливо навчити таким технікам рятувальників для того, щоб вони могли використовувати їх в стресових ситуаціях.

3. Тілесно орієнтована психотерапія. Вона бере початок із робіт В. Райха і має багато форм. Серед них спеціальний масаж, вібраційні коливання, гойдання, зміна положень тіла, танцювальна терапія. При цьому формується легкий транс, а емоційна реакція завершується, як говорив Арістотель, очищенням душі і гармонізацією психічного стану [9].

Психопрофілактична робота, як ми вважаємо, має включати в себе:

- індивідуальну профілактичну роботу з рятувальником, яка зазвичай складається з 4 - 6 корекційних бесід, після яких емоційні переживання знижують свою інтенсивність;
- індивідуальні та групові психокорекційні заняття з підвищення самооцінки, розвитку адекватного ставлення до своєї особистості, уміння ставити цілі та досягати їх;
- аутогенне тренування, що дозволяє переключити організм працівника ДСНС з напруженого емоційного стану в стан емоційного спокою;
- психогігієнічний комплекс та прогресивну релаксацію, які впливають на поліпшення емоційних станів;
- психотерапевтичні вправи, які допомагають активно сприяти реалізації індивідуальної мети, зменшувати внутрішнє напруження;

- психофізичні вправи і фітотерапію, які поліпшують емоційний стан рятувальників.

Профілактичні заходи обов'язково повинні включати в себе як індивідуальний підхід до кожного працівника (індивідуальна бесіда), так і групову форму роботи. На сьогоднішній день загальноновизнано, що одним з найбільш прогресивних методів групової роботи щодо організації профілактичних заходів є соціально-психологічний тренінг, який розуміється, як комплекс спеціальних вправ, у процесі яких формуються, проявляються й одержують подальший розвиток певні властивості особистості.

Висновки. Таким чином, проведене нами дослідження показало суттєве зростання у працівників ДСНС показників психологічного стресу, що свідчить про стан дезадаптації і психічного дискомфорту, а також необхідність застосування широкого спектра засобів і методів для зниження їх нервово-психічної напруженості, психологічного розвантаження, зміни стилю мислення і життя.

Більшість досліджуваних продемонстрували високі показники гострих стресових реакцій, що пов'язано з підвищенням тривожності та униканням соціальних контактів, агресивності, активності та емоційності тощо. Найбільш вираженими є симптоми дистресу та дезадаптації, а також повторного переживання травми.

Метою розробленої нами тренінгової програми була психопрофілактика запобігання виникнення стресових розладів за рахунок підвищення стресостійкості та формування навичок самопомогі та взаємодопомогі в стресових ситуаціях.

Напрямами психопрофілактичної роботи (первинної профілактики стресових розладів) має бути формування особистісних (психологічних) ресурсів, які сприяють стресостійкості: формування смислоттєвих орієнтацій та інтернального локусу особистісного контролю, навчання навичкам саморегуляції психологічних реакцій в повсякденних життєвих ситуаціях, моделям асертивної поведінки, адаптивним копінг-стратегіям, комунікативним умінням та навичкам.

Розроблена нами програма дозволить розвинути у працівників ДСНС теоретичні уявлення про психоемоційний стан та стресостійкість як важливі складові особистості, підвищити рівень стресостійкості та зменшення рівня психоемоційної напруги учасників тренінгу, навчання учасників тренінгу різним способам релаксації, зняття емоційного та м'язового напруження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах (Методичні рекомендації). За ред. П.В. Волошина, Н.О. Марути, Л.Ф. Шестопаолової та ін. Харків: ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України», 2014. 67 с.
2. Друзь О.В., Черненко І.О. Напрямки медико-психологічної профілактики пост стресових психічних розладів у учасників локальних бойових дій. *Український вісник психоневрології*. 2017. Том 25, випуск 1 (90). С. 45-48
3. Корольчук В.М., Крайнюк М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Ніка-Центр, 2009. 580 с.
4. Кравченко О.В. Основні стратегії регуляції професійного стресу, корекція стресових станів. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2010. Вип.7. С. 227-238.
5. Основи психологічного забезпечення діяльності МНС: Підручник. За заг. ред. В.П. Садкового. Х.: УЦЗУ, 2009. 244 с.
6. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти. Методичний посібник. Упор. Д.Д. Романовська, О.В. Ілашук. Чернівці: Технодрук, 2014. 133 с.

7. Тімченко О.В. Основні психічні стани, що знижують ефективність діяльності особового складу підрозділів особливого ризику. *Вісник Харків. державного ун-ту. Х.*, 2000. № 472. С. 134–136.
8. Ушакова І. М. Проблема психологічного захисту працівників ДСНС. Матеріали 19-тої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасний стан цивільного захисту України та перспективи розвитку» (10-11 жовтня 2017) Київ: ІДУЦЗ, 2017. С. 435-437.
9. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції: Навч. посібник. К.: Либідь, 1996. 264 с.

ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ; ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 005.53(005.32)

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.2.20>

Близнакова О. М.

*кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка*

Галушко Л. Я.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка*

Мельничук І. Я.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка*

ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ ЯК ПРОЦЕС: МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ФАСИЛІТАЦІЇ

DECISION-MAKING AS A PROCESS: POSSIBILITY OF APPLYING FACILITATION

У статті розглянуто прийняття управлінських рішень як процес, проаналізовано підходи, методи та можливості їх реалізації; визначено, що прийняття управлінських рішень має безпосереднє відношення до теорії прийняття рішень у психології, економіці, менеджменті, системному аналізі, низці інших наук та базується на аналізі ситуації, наявних ресурсів та поставлених цілей.

Авторами виокремлено, що психологія управління приділяє значну увагу емоційному станові, особливостям спілкування, ефективності взаємодії та робочим відносинам у колективі, а також інструментам та методам їх налагодження. Підтверджено, що передумовами результативної роботи є налаштування взаємодії між працівниками керівних та виконавчих ланок, ефективне та своєчасне вирішення конфліктів, оптимізація взаємин у колективі задля виконання поставлених завдань, налагодження дієвих керівних процесів та використання оптимальних методів прийняття рішень. Вибір оптимального рішення передбачає використання механізму прийняття рішень, що включає підбір методів прийняття рішень, серед яких розрізняють формальні, евристичні та методи експертних оцінок. Саме застосування методів експертних оцінок робить доречною участь не лише особи фахівця – експерта, але й фасилітатора.

Встановлено, що фасилітатор сприяє спрощенню взаємодії між членами колективу, як на рівні «керівник-керівник», так і на рівнях «керівник-виконавець» та «виконавець-виконавець». Результатом такої взаємодії є прийняття, затвердження та впровадження рішень, покращення взаємодії в колективі та нормалізація емоційного фону в установі. При цьому суб'єктом прийняття рішення є особа або колектив керівників.

Структуровано методи та техніки, які використовуються фасилітаторами (методи групової роботи, активізації розумової діяльності, унормування емоцій клієнтів та власне оптимізації прийняття рішень клієнтами). Підкреслено перспективність використання різноманітних варіантів моделювання, теорії ігор та інших способів активізації творчого пошуку. В сучасному світі професійна фасилітація набуває статусу важливого інструменту, що підвищує ефективність реалізації проектів в економічній, політичній та інших сферах суспільного життя.

Ключові слова: психологія управління, теорія прийняття рішень, методика прийняття рішень, прийняття управлінських рішень, фасилітація, процедура фасилітації.

The article examines decision-making in management as a process, analyzes approaches, methods and opportunities for their implementation; it is determined that managerial decision-making is directly related to the theory of decision-making in psychology, economics, management, system analysis, and a number of other sciences and is based on the analysis of the situation, available resources, and goals set.

The authors highlighted that psychology of management pays significant attention to the emotional state, peculiarities of communication, effectiveness of interaction and working relationships in the team, as well as tools and methods of their adjustment. It was confirmed that the prerequisites for effective work are the setting of interaction between employees of management and executive branches, effective and timely resolution of conflicts, optimization of relationships in the work team for performance of assigned tasks, establishment of effective management processes and use of optimal decision-making methods. Choice of the optimal solution involves the use of a decision-making mechanism which includes selection of decision-making methods, among which formal, heuristic, and expert evaluation methods are distinguished. The application of expert assessment methods makes the participation of not only a specialist – an expert, but also a facilitator appropriate.

It was established that the facilitator facilitates the interaction between team members, both at the "leader-leader" level, and at the "leader-executive" and "executor-executor" levels. The result of such interaction is adoption, approval and implementation of decisions, improvement of interaction in the work team and normalization of the emotional background in the institution. At the same time, the subject of decision-making is a person or a group of managers.

Methods and techniques used by facilitators are structured (methods of group work, activation of mental activity, normalization of clients' emotions and actual optimization of clients' decision-making). The perspective of various modeling options, game theory and other ways of activating creative search usage is emphasized. In today's world, professional facilitation acquires the status of an important tool that increases the effectiveness of project implementation in economic, political and other spheres of public life.

Key words: psychology of management, decision-making theory, decision-making techniques, decision-making in management, facilitation, facilitation procedure.

Вступ. В процесі інтеграції України до спільноти європейських держав значних змін зазнають системи організації праці, електронної комерції, стандартів бізнес-комунікації та співробітництва на різних рівнях взаємодії. Стратегічне партнерство дає можливості розвитку в різних сферах, а глобальне суспільство постає перед суперечками, часто спричиненими діловими та політичними маніпуляціями. При цьому спостерігається брак обізнаності та відсутність толерантності, іноді навіть на інституційному рівні. Прогрес наявний, але недостатньо ефективна комунікація та система управління перешкоджають досягненню багатьох показників сталого розвитку. Актуальним залишається підвищення рівня залученості громадян до прийняття рішень, забезпечення підзвітності та прозорості в громадському управлінні, оптимізації процесу прийняття рішень.

В умовах жорсткої конкурентної боротьби та науково-технічного прогресу прийняття рішень базується на аналізі ситуації, наявних ресурсів та поставлених цілей. Водночас не слід нехтувати значенням, що його має особа, яка врешті-решт приймає рішення. Важливими при цьому є не тільки її професійний рівень та компетентність, але й психологічний стан, готовність до прийняття рішень. Саме тут явною стає доречність участі у прийнятті управлінських рішень фасилітатора, як особи, яка ефективно сприяє полегшенню процесу прийняття рішень. Зауважимо, що психологічний стан, готовність до прийняття рішень вивчаються переважно психологією управління, предметом якої є психологічні закономірності управлінської діяльності та сукупність психологічних явищ і відносин в організації. Прийняття управлінських рішень є ключовим як у роботі, так і в цілях організаційно-виробничого процесу, отже дослідження прийомів та методів прийняття рішень в управлінській діяльності, виявлення їх можливостей та сфер адекватного застосування залишається цікавим і плідним напрямком дослідження для фахівців у галузі психології управління.

Мета дослідження полягає у розкритті теоретичних засад прийняття управлінських рішень та можливостей застосування фасилітації як засобу підвищення їх ефективності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідженням процесу прийняття управлінських рішень у різних сферах займалися Н. В. Бобровська, чия зацікавленість стосувалася управління бізнес-процесами підприємств аграрного сектору; А. С. Полторак, В. С. Паламарчук, які вивчали осо-

бливості гарантування безпеки фінансового світового простору; В. Д. Бакуменко, дослідження якого стосувалося прийняття рішень у державному управлінні; Д. Дерлоу, чиєю заслугою є дослідження технологій прийняття ключових управлінських рішень [4]; І. Ю. Матійко, чий науковий інтерес зосередився на проблемі оптимізації процесу прийняття управлінського рішення в умовах невизначеності та загострення економічної кризи.

Прийняття управлінських рішень прямо стосується та розглядається в контексті теорії прийняття рішень у психології, економіці, менеджменті та низці інших наук. Виявлено, що у вузькому розумінні теорія прийняття рішень – це статистична теорія, що розробляє чіткий алгоритм вибору найкращого рішення серед певної кількості альтернативних в умовах невизначеності й ризику. Досить часто теорія прийняття рішень розглядається як сукупність способів оптимізації рішень [10, с. 120].

Теорія прийняття рішень також є розділом системного аналізу, включає сукупність методів, що ґрунтуються на використанні комп'ютерних інформаційних технологій, і орієнтована на дослідження складних систем – технічних, економічних, соціальних, програмних тощо. Результатом таких досліджень, як правило, є вибір певної альтернативи: варіанта плану розвитку фірми або корпорації, параметрів конструкції, стратегії управління проектом.

Методи теорії прийняття рішень використовують для вирішення задач, що виникають у різних галузях управління: при проектуванні складних технічних і організаційних систем, організації раціонального функціонування виробничих організацій та фірм, організації технологічних процесів, підвищенні якості та швидкості виконання робіт із розробки програмних продуктів тощо. Результати досліджень задач планування й управління підтверджують зростання долі багатокритеріальних проблем, якість розв'язання яких можна відобразити певною множиною критеріїв. При цьому критерії можуть мати різний напрямок оптимізації та власну вагомість у загальному завданні досягнення цілі прийняття рішення. Критеріями для обґрунтування вибору методу прийняття управлінського рішення є його практична застосовність та збалансованість, економічність, достовірність, ефективність та надійність використання; забезпечення достатньої точності розв'язання проблем; стабільність застосування методу, що визначається тривалістю та періодичністю його використання [6, с. 26].

Сучасні моделі та методи прийняття рішень в умовах багатокритеріальності продовжують інтенсивно вдосконалюватися. В задачах прийняття рішень при оцінюванні альтернативних варіантів вибору доводиться мати справу як із кількісною, так і з якісною інформацією. Науковці дійшли висновку, що вибір професії, місця роботи, проектів досліджень є прикладами ситуацій, коли домінування якісних чинників сполучається з невизначеністю вихідної інформації, наслідків вибору, багатокритеріальністю оцінювання альтернатив. За цих умов характерним є високий ступінь невизначеності впливу факторів зовнішнього середовища, а тому прийнятна точність результатів не може бути забезпечена суто формалізованими методами, якими б досконалими вони не були.

З метою прийняття оптимальних та ефективних рішень задіюється механізм прийняття управлінського рішення – система послідовних дій, що здійснюються на основі узгодженого набору процедур (інструкцій, законів, наказів, розпоряджень) менеджерами всіх ієрархічних рівнів для проведення комплексу заходів, скерованих на успішне досягнення поставленої мети [9]. Відтак, управлінське рішення постає як вибір альтернативи, спрямованої на досягнення поставленої мети.

За внутрішньою сутністю управлінські рішення поділяють на організаційні, інтуїтивні, адаптаційні та раціональні. Організаційні рішення – це дії, що їх має запровадити керівник заради повного та чіткого виконання посадових обов'язків працівниками підприємства. Вони поділяються на:

- запрограмовані рішення, продиктовані постійно повторюваними обставинами. Вони включають стандартний набір дій: інструктаж, розпорядження про початок дій, підготовку до роботи в особливих умовах, мотиваційні засади функціонування організації, рішення по персоналу з питань відряджень, лікарняних, відпусток тощо;

- незапрограмовані рішення, пов'язані з нестандартними ситуаціями, що вимагають від керівника дослідити проблему, розробити альтернативу, вибрати варіант, підготувати кадри.

Інтуїтивні рішення спираються на практичний досвід роботи та приймаються терміново, що є їх головним недоліком, позаяк вони уможливають високий ступінь ризику. Адаптаційні рішення ґрунтуються на аналогії до попередніх успішних дій та приймаються за умови наявності достатніх загальних даних, досвіду, здорового глузду, потребують зміни відомих методів з урахуванням особливостей ситуації. Їх головним недоліком є можливе не кореспондування заданих параметрів із обставинами.

Раціональні (аналітичні) рішення ґрунтуються на всебічному аналізі наявних можливостей дослідження проблеми. Серед недоліків можуть бути названі великі витрати часу та ресурсів [1, с. 12].

Прийняття ефективного управлінського рішення досягається шляхом використання набору методів прийняття рішень. В основі методів прийняття управлінських рішень лежить сукупність розумових та практичних операцій, які використовуються для постановки проблеми, визначення цілі, збору необ-

хідної інформації, розгляду варіантів розв'язання проблеми, підбору оптимального рішення та власне його виконання.

Вирізняють два взаємодоповнюючі підходи дослідження процесу прийняття рішень: а) нормативний – теорія будується на вивченні формалізованих методів (переважно математичних моделей); б) дескриптивний – теорія має своїм підґрунтям вивчення психології процесу прийняття рішень [11, с. 55].

Загалом усі методи, які використовують для прийняття управлінських рішень за ознакою формалізації використовуваного апарату умовно поділяють на формальні, евристичні та методи експертних оцінок.

Формальні методи дають можливість виявити закономірності розвитку та взаємозв'язку характеристик досліджуваних об'єктів за допомогою математичної статистики. Вважається, що формальні (статистичні) методи можуть використовуватись здебільшого в короткостроковому (до року) та середньостроковому (від трьох до п'яти років) періодах, хоча вони також використовуються для великомасштабних об'єктів і в більш тривалих періодах (десять-п'ятнадцять років).

Евристичні методи включають метод аналогій та імітаційного моделювання. Метод аналогії спрямований на виявлення спільних рис у закономірностях розвитку різних процесів для подальшої побудови прогнозів. Імітаційне моделювання спрямоване, перш за все, на конструювання моделі, що описує об'єкти та процеси за важливими, але конкретними показниками (час роботи, інтенсивність тощо). На основі відбору можливих варіантів обирається найбільш прийнятний з позиції особи, яка приймає рішення. Імітаційне моделювання, на відміну від класичної оптимізації, спрямоване на простіші проблеми, дає можливість отримати рішення складних проблем.

Метод експертних оцінок заснований на використанні знань, навичок та досвіду фахівців з певного кола питань. Вважається оптимальним для використання у випадку, коли формальні методи неефективні: сама сутність проблеми незрозуміла, так само як і залежність між процесами та явищами. Найкращий результат даний метод дає в поєднанні з методами моделювання та статистичними методами [11, с. 55-56].

Досвід засвідчує [5; 7], що чим складнішою є досліджувана проблема, тим більш явною стає необхідність спиратися на оцінки експертів, використовуючи інтуїтивно-логічний аналіз. Використання методів експертного аналізу зумовлює підвищення рівня надійності прийнятого рішення. Задля прийняття ефективних багатокритеріальних рішень часто необхідно задіяти особу або групу людей, здатних оцінити ситуацію та задати коректний вектор прийняття рішення, а саме спеціалістів у тій чи іншій галузі. Питання та проблеми експертного оцінювання розкрито в роботах таких науковців як О.Ф. Волошин, який досліджував теорії прийняття рішень; Г.М. Гнатієнко та В.Є. Снитюк, які є авторами монографії про експертні технології прийняття рішень; В.В.Циганка, який досліджував вибір шкал оцінювання експертом у процесі виконання ним парних порівнянь у системах підтримки прийняття рішень.

У розробці управлінських рішень експертні методи вирізняють як окрему групу і за критерієм кількості залучених поділяють на два класи.

1. Методи індивідуальних експертних оцінок, які ґрунтуються на використанні думок незалежних одного від одного експертів-фахівців: інтерв'ю, написання сценарію, анкетування, аналітичні експертні оцінки тощо. Серед основних переваг методів індивідуальних експертних оцінок варто відзначити можливість максимального використання індивідуальних здібностей експерта та обмеженість психологічного тиску на нього.

2. Методи колективного експертного оцінювання ґрунтуються на принципах виявлення колективної думки експертів щодо об'єкту або процесу. Група експертів може залучатися для колективної роботи за «круглим столом» (метод комісій, мозкова атака тощо); збирання вхідних даних у методі Делфі; проведення ділової гри; розробки сценарію дій щодо прийняття рішення; побудови дерева рішень і т. ін. [8, с. 74-75].

Аналіз методів експертного оцінювання з точки зору їх змісту дозволяє вирізнити наступні їх види:

- мозковий штурм – полягає в колективному обміні ідеями та варіантами вирішення проблеми;

- організація комісії – запрошуються експерти у сферах, які стосуються питання, і формують ідеї шляхом дискусії;

- метод Делфі – збір необхідної інформації за допомогою заздалегідь підготованих опитувальників (часто проводиться в декілька турів);

- складання сценаріїв – кожен експерт розписує своє бачення проблеми і пропонує свій сценарій розвитку ситуації;

- метод суду – у кожного рішення є свої «обвинувачуваний» і свій «захист»; таким чином можна в короткі терміни визначити всі «за» та «проти» [6, с. 27].

- Зазначимо, що останнім часом розроблено прийоми, методи та методики, здатні сприяти значному поглибленню дослідження проблем, не підлеглих кількісній формалізації (відбір експертів, здатних самостійно впоратися з виниклими проблемами; залучення допомоги фасилітатора як агента змін у громаді чи країні з метою організації процесу розв'язання проблеми, вироблення, обговорення ефективних пропозицій і досягнення угоди).

Фасилітатор перетворює процес комунікації та взаємодії на зручний та легкий для всіх учасників шляхом застосування відповідних інструментів та методів задля досягнення поставленої мети.

В управлінській діяльності фасилітатор є людиною, яка стимулює та надихає комунікацію та співпрацю в колективі на всіх рівнях, опосередковано має вплив на прийняття рішень.

Вибір конкретних методик, методів та прийомів зумовлений індивідуальними особливостями клієнтів, специфікою ситуації та розглядуваної проблеми. Фасилітатору не варто наполягати на використанні запропонованої ним методики, якщо вона видається некомфортною клієнтові, він має володіти різноманітними методиками та прийомами, побудованими на різних методологічних підходах. У процесі фасилітації можуть застосовуватись психотерапевтичні техніки, спрямовані на полегшення роботи клієнта з проблемою та прийняття ним рішення. С. Л. Грабовська, С. У. Фланнес, О. М. Чуміков, Р. М. Шварц наводять приклади методик та технік фасилітування, серед яких виокремлені: а) методики організації групової роботи (регламентована та рольова дискусія, метод «мозкового штурму», синектики, матриці ідей); б) методики активізації розумової діяльності клієнтів; в) методики унормування (активізації або послаблення) емоцій і мотивації клієнтів; г) методики оптимізації прийняття рішення клієнтами.

Крім зазначених методів прийняття рішень використовуються попередньо згадані різноманітні варіанти моделювання, теорія ігор та інші способи активізації творчого пошуку оптимального рішення. Головним критерієм вибору методики для роботи над проблемою є згода клієнтів працювати за її умовами та евристична потужність. Важливою складовою є профілактика фрустрації та стимулювання стресостійкості клієнтів. Для аналізу ресурсів, ситуацій, можливостей, параметрів пропозиції корисними можуть бути шкали, в яких клієнти можуть оцінити бажані позитивні наслідки певної пропозиції.

Висновки. Таким чином, процедура прийняття рішень, зокрема управлінських, є багатограним процесом, який залучає низку методів для знаходження оптимального рішення відповідно до заданої мети. Методи прийняття управлінських рішень обираються залежно від поставлених завдань, мають бути надійними та оптимальними. Одним із найбільш творчих та ефективних різновидів методів прийняття рішень є метод експертних оцінок, а одними з найбільш потрібних фахівців – фасилітатори. Професійна фасилітація поступово набуває статусу необхідного інструменту, що підвищує ефективність реалізації проектів у політичній, економічній та інших сферах суспільного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бутко М.П., Бутко І.М., Машенко В.П. Теорія прийняття рішень: підручник. К.: Центр учбової літератури, 2015. 360 с.
2. Гнатієнко Г.М., Снитюк В.Є. Експертні технології прийняття рішень: Монографія. – К.: ТОВ «Маклаут», 2008. 444 с.
3. Грабовська С.Л. Психологія примирення: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана ФРАНКА, 2020. 294 с.
4. Дерлоу Д. Ключові управлінські рішення. Технологія прийняття рішень. Київ: Наукова думка, 2001. 242 с.
5. Дуткевич Т.В., Толков О.С. Техніка управлінської діяльності у закладі освіти: навч. посібник. Київ: КНТ, 2021. 194 с.
6. Іванова Н.С., Приймак Н.С., Неізнестна О.В. Сучасний менеджмент у схемах і таблицях. Частина 2: навч. посібник. Кривий Ріг: Вид. ДонНУЕТ, 2022. 190 с. URL: <http://elibrary.donnuet.edu.ua/2503/>
7. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління: посібник. К.: Академвидав, 2003. 568 с.
8. Петруня Ю.Є., Літовченко Б.В., Пасічник Т.О. Прийняття управлінських рішень: навч. посібник. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2020. 276 с.
9. Телетов О.С. Рекламний менеджмент: підручник. Суми: Університетська книга, 2018. 168 с.
10. Ходаківський Є.І., Богоявленська Ю.В., Грабар Т. П. Психологія управління. К.: Центр учбової літератури, 2016. 492 с.
11. Шульга О. Методичні засади прийняття управлінських рішень. *Підприємництво та інновації*, 2022 (22), 54-58. URL: <https://doi.org/10.37320/2415-3583/22.9>.

Нестеренко Н. В.

*ад'юнкт кафедри суспільних наук
Національного університету оборони України
імені Івана Черняхівського*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ВІДДАНОСТІ В УПРАВЛІНСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: ЗАГАЛЬНОПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

TEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF CORPORATE CULTURE AND ORGANIZATIONAL COMMITMENT IN MANAGERIAL ACTIVITY: GENERAL PSYCHOLOGICAL CONTEXT

У статті доводиться, що корпоративна культура є одним із важливих компонентів у сфері організаційної поведінки, зокрема для цілей кращого розуміння як організаційного контексту, так і людей, які управляють організаціями. Звідси випливає, що корпоративна культура може впливати на успішність досягнення організацією її цілей та задач. Показано, що корпоративна культура або ж організаційна відданість мають потенційний вплив на організаційну ефективність. Таким чином організаційна культура може покращити рівень організаційної відданості і відтак забезпечити організаційний успіх. Поняття «відданість» розглядається як бажання соціальних суб'єктів віддавати свою енергію та лояльність певній соціальній системі, або ж як дієву прив'язаність до певної організації поза факторами чисто інструментального впливу, заради яких можна було би підтримувати таку прив'язаність. Ці фактори також мають важливе значення для управлінців, які є провідниками системно важливих процесів усередині організації. Відповідно, ці фактори, корпоративна культура та організаційна відданість, можуть бути пов'язані. Результати нашої роботи показують, що існує зв'язок між корпоративною культурою та організаційною відданістю. Зазначено, що корпоративна культура та організаційна відданість мають вплив на робочу продуктивність. Це означає, що певний тип корпоративної культури та організаційної відданості може сприяти більшій продуктивності та успішності організації в цілому. Такий висновок має важливе значення для управління та розвитку, зокрема стосовно розвитку людських ресурсів та мотивації для працівників. Обґрунтовано, що для цілей мотивації персоналу слід спершу визначити тип організаційної культури, аби потім виділити відповідний тип організаційної відданості, на який слід робити наголос усередині організації.

Ключові слова: корпоративна культура, організаційна відданість, управління, діяльність, менеджмент.

The article proves that corporate culture is one of the important components in the field of organizational behavior, in particular for the aims of the best understanding of both organizational context and people that manage organizations. Consequently, corporate culture can influence the successful achievement of an organization's aims and tasks. It should be noted that the commitment of people within an organization is also important for successful implementation of organizational policies and plans. It is considered that together with forming corresponding values and organizational culture providing the necessary level of organizational commitment among employees and/or managers is also an issue of indisputable importance for an organization. Organizational commitment is such a psychological state that characterizes connections of workers into an organization, in particular in the understanding of actual or possible intention to continue his/her membership in this organization. It is shown that corporate culture or organizational commitment have a potential influence on organizational efficiency. Thus organizational culture can improve the level of organizational commitment and consequently to provide organizational success. These factors also have an important value for managers who work as pioneers of systemic important processes into their organization. Accordingly, these two factors, corporate culture and organizational commitment, can be related. Our article demonstrates that there is connection between corporate culture and organizational commitment. Such a conclusion has an important value for management and development, particularly development of human capital and motivation for workers. For certain types of corporate culture and organizational commitment the model of organizational environment works better than for others. In other words, there is a certain likeness or compatibility between types of organizational culture and types of organizational commitment, necessary for effective motivation of employees within an organization. Thus for the aims of motivation of personnel, it is necessary first to define the type of organizational culture, then to distinguish the corresponding type of organizational commitment, necessary to emphasize within the organization.

Key words: corporate culture, organizational commitment, regulation, activity, management.

Постановка проблеми. Корпоративна культура стала предметом пильного вивчення протягом кількох минулих десятиліть з причини її наслідків та потенційних впливів на організаційну успішність. Робота Діла та Кеннеді стимулювала цікавість дослідників та фахівців до поняття корпоративної культури, як корпоративні цінності та корпоративна життєва філософія скеровують поведінку співробітників всередині організації у напрямку більших успі-

хів [3]. Відповідно було проведено низку досліджень для того, аби визначити природу та типологію корпоративної культури всередині організацій, метою таких досліджень було виокремлення ключових цінностей, переконань та норм у організації, які надають поштовх до успіху та кращої робочої продуктивності. Наприклад, Коттер та Гескетт вважають, що корпоративна культура має довготривалий вплив на продуктивність організації в цілому [12]. Денісон

зазначає [4], що певні типи організаційної культури можуть покращувати ефективність роботи, а ван дер Пост та ін. виявили значущі зв'язки між організаційною культурою та ефективністю [26]. Також вважається, що корпоративна культура пов'язана з організаційною стратегією, зокрема в частині імплементації певної обраної стратегії всередині організації [19].

Наведені вище дослідження дають змогу вважати, що корпоративна культура є одним із важливих компонентів у сфері організаційної поведінки, зокрема для цілей кращого розуміння як організаційного контексту, так і людей, які управляють організаціями [11]. Звідси випливає, що корпоративна культура може впливати на успішність досягнення організацією її цілей та задач. Варто відзначити, що відданість людей всередині організації також є важливою для забезпечення успішного втілення організаційних політик та планів. Вважається, що разом із формуванням відповідних цінностей та організаційної культури предметом безперечної важливості для організації також є забезпечення необхідного рівня організаційної відданості серед співробітників та/або управлінців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Організаційна відданість – це такий психологічний стан, який характеризує зв'язки працівника всередині організації, зокрема у розумінні актуального чи гаданого наміру продовжувати його/її членство у цій організації. Як наголошують Мейер та Аллен, виданий співробітник чи співробітниця – та людина, яка залишається з організацією у будь-яких сприятливих чи несприятливих умовах [14]. Попередні дослідження щодо відданості показали, що вона має вплив на робочу продуктивність, кадрову плинність, просоціальну поведінку, наміри змінити роботу або залишитися, прогули тощо. Коген виявив [2] значущі зв'язки культурних вимірів Гофстеда [6] з організаційною відданістю.

З наведених досліджень вбачається, що корпоративна культура або ж організаційна відданість мають потенційний вплив на організаційну ефективність [8]. Таким чином організаційна культура може покращити рівень організаційної відданості і відтак забезпечити організаційний успіх. Ці фактори також мають важливе значення для управлінців, які є провідниками системно важливих процесів усередині організації. Відповідно, ці фактори, корпоративна культура та організаційна відданість, можуть бути пов'язані.

Мета статті – дослідити психологічні особливості взаємозв'язку корпоративної культури та організаційної відданості в управлінській діяльності, як чинника управлінської культури.

Наукове обґрунтування методології проведеного дослідження. Проведене теоретичне дослідження ґрунтується на основних принципах метакогнітивної та метатеоретичної парадигми та на засадах генетико-моделюючого [15], та системно-структурного підходів [20]. Ґрунтуючись на зазначених положеннях дослідження передбачало аналітику-холістику концептів організаційної культури, організаційної відданості та ефективності діяльності організації.

Постановка завдань. Таким чином, ключовими питаннями в межах нашої роботи будуть такі:

– Чи існує зв'язок між корпоративною (організаційною) культурою та організаційною відданістю?

– Який тип (різновид) організаційної культури відповідає управлінському типу організаційної відданості?

– Як та наскільки ці фактори (організаційна культура та організаційна відданість) впливають на управлінську культуру та ефективність діяльності організації?

Виклад основного матеріалу. Наша робота є важливою зокрема тому, що попередні дослідження не визначали точного зв'язку між різноманітними типами організаційної культури та різними типами організаційної відданості, та впливу цього зв'язку на організаційну ефективність. Попередні дослідники зосереджувалися переважно на інших зв'язках, як от організаційна культура та ефективність, чи відданість та ефективність [13]. Крім того, наша робота може прояснити зв'язок між різними типами організаційної культури та різними типами організаційної відданості, що матиме позитивні практичні наслідки для управлінців та фахівців з організаційного управління. Іншими словами, результати роботи можуть бути сформульовані як потенційні вказівки для управлінців, аби ті переглянули свої програми розвитку згідно з актуальними потребами співробітників організації. Наше дослідження також сприяє кращому розумінню природи та типології організаційної культури, відданості та ефективності організації у контексті країн, які розвиваються, що може відрізнитися від більш стабільного контексту розвинених західних країн. Управління та розвиток у подібному контексті може відрізнитися через складність та мінливість у нестабільних середовищах.

Поняття корпоративної культури визначали у різний спосіб багато дослідників та науковців [11]. Однак ці різноманітні визначення так чи інакше зводяться до того, що корпоративна культура окреслює певний набір цінностей, переконань та поведінкових патернів, які формують ядро організаційної ідентичності, і сприяють формуванню поведінки співробітників [2]. Організаційна культура також працює як когнітивна карта, яка впливає на способи визначення контексту через визначення механізмів особистісного вибору, а саме норм та цінностей, які людина використовує у певній ситуації, при зіткненні з певними обставинами чи при настанні певних подій [26]. Це поняття також охоплює патерни, символи, ритуали, міфи та соціальні практики, які розвивалися в організації впродовж певного часу її існування [12]. Корпоративна культура також представляє собою панівний набір цінностей, встановлених організацією, або ж набір цінностей та припущень, які лежать в основі формули «Ось як усе влаштовано у нашій організації» [2].

Як наголошує ван дер Пост, організаційна культура є по відношенню до організації функціонально тим самим, що людська особистість до людини – прихованою об'єднаною силою, яка надає індивіду

смысл та спрямування. Це також і система спільних смислів та значень, або наборів переконань та цінностей, які зрештою формують та окреслюють поведінку працівників.

Шейн визначає організаційну культуру як певним чином спрямовану сукупність ключових припущень, винайдених, сформованих, відкритих чи розвинутих певною групою людей по мірі того, як ця група навчається копіювати щодо проблем зовнішньої адаптації та внутрішньої інтеграції. Ці ключові цінності потім презентуються новим членам організації як правильний спосіб мислення, бачення, висловлювання та поведінки щодо вказаних проблем. Для Шейна культура виступає сукупністю усіх спільних, сприйманих як даність припущень, які група засвоїла впродовж усього часу свого існування. Також культура визначається та осмислюється як седиментація успіху, і як структура та система контролю для витворення та підтримки поведінкових стандартів [22].

Як відзначає Шольц, корпоративну культуру слід розмежовувати з такими суміжними та схожими поняттями, як корпоративна ідентичність, організаційний клімат чи національна культура. На думку автора, корпоративна культура є імпліцитною, невидимою, внутрішньо спрямованою та неформальною сферою життя організації, яка водночас скеровує поведінку індивідів та висновується з цієї поведінки [23].

Досліджуючи організаційну культуру, Камал підкреслює, що корпоративні культури є реальними, сприймаються як даність, надзвичайно контролюють та скеровують поведінку індивідів, мінливі у тому розумінні, що повільно еволюціонують у нормальних умовах [9].

Вивчення корпоративної культури також показало, що вона пов'язана з фінансовою ефективністю. Коттер та Гескетт виявили, що корпоративна культура має значний вплив на довгострокову економічну ефективність підприємства, установи чи організації. Автори з'ясували, що підприємства з організаційною культурою, яка наголошувала на ключових управлінських факторах (клієнти, акціонери та працівники) та лідерстві на усіх рівнях управління, показували кращі економічні результати у порівнянні з тими підприємствами, які не приділяли значної уваги цим аспектам організаційної культури. Дослідники також підкреслили, що корпоративна культура стає дедалі важливішою для визначення успіху чи занепаду фірми у стратегічному розумінні [12].

Як зазначають Садрі та Ліс, позитивна корпоративна культура може приносити значні вигоди організації, даючи конкурентні переваги перед іншими підприємствами у відповідній галузі. Негативна культура однак має від'ємний вплив на організаційну ефективність, утримуючи організацію від своєчасного впровадження необхідних стратегічних чи тактичних змін. Такий тип корпоративної культури, зазначають автори, також може уповільнювати майбутні зміни всередині організації [21].

Денісон вивчав зв'язок між корпоративною культурою та ефективністю, у його роботі поняття

корпоративної культури було засноване на сприйнятті організаційних практик та умов, які характеризують організаційну культуру. Було виявлено, що організації з культурою участі показують кращі результати, ніж конкуренти з іншими типами корпоративної культури [4].

Ван дер Пост та ін. аналізували зв'язки між організаційною культурою та фінансовою ефективністю у Південній Африці, використовуючи 15 змінних для типологізації корпоративної культури. Результати показали, що організаційна культура має позитивний зв'язок із фінансовою ефективністю установ та організацій, і що фінансово ефективні фірми відрізняються від менш ефективних у розумінні організаційної культури [25].

Як наголошують Дешпанде та Фарлі, існують чотири основні типи корпоративної культури: конкурентна, підприємницька, бюрократична та культура згоди (консенту). У конкурентній культурі наголос робиться на цінності, дотичній до досягнення цілей, конкурентних переваг, ринкового домінування та отримання прибутків. Підприємницька культура акцентує на інноваціях, розумних ризиках, високому рівні динамічності та креативності. У бюрократичній культурі значну вагу мають такі цінності як формалізація, дотримання правил, стандартні процедури, узгодження та ієрархічне підпорядкування, довготерміновими наслідками такого типу культури є передбачуваність та стабільність. У культурі згоди важливими організаційними цінностями є традиції, лояльність, особиста відданість, розширена соціалізація, командна робота, самонавчання/самокерування та соціальний капітал. Результати дослідження показали, що підприємницька та конкурентна культури показують кращі результати, аніж бюрократичні та культури згоди (бюрократичні виявилися більш закритими та внутрішньо орієнтованими, у той час як культури згоди більш інноваційними та схильними до ризиків) [5].

Шварц та Девіс підкреслюють, що корпоративна культура також пов'язана із організаційною стратегією [24]. Чо виявив значущий зв'язок між корпоративною стратегією та організаційною культурою. Дослідник з'ясував, що фірми з стратегією видобувачів схильні до організаційної культури розвитку та експансії, у той час як тим, хто обрали захисну стратегію, властива більш ієрархічна культура [1].

Пул вивчав зв'язки між організаційною культурою та факторами стресу (стресорами) на робочому місці. Він виявив, що співробітники, які працювали у організації з конструктивною корпоративною культурою, виявляли меншу піддатливість впливу стресорів у робочому середовищі. Також було виявлено обернений зв'язок між рольовим конфліктом та рольовою неоднозначністю у конструктивному типі організаційної культури. Дослідник також наголосив, що організаційна культура (конструктивного чи пасивного типу) може впливати позитивно чи негативно на робочу ефективність, відданість роботі та задоволення від роботи [16].

З огляду на вищезазначену літературу вбачається, що організаційна культура відіграє важливу роль у досягненні організаційного успіху, і що таке досягнення може бути забезпечене через формування відповідного типу культури, яка охоплюватиме цінності, установки та поведінку як управлінців, так і співробітників.

Поняття «відданість» можна описати як бажання соціальних суб'єктів віддавати свою енергію та лояльність певній соціальній системі, або ж як дієву прив'язаність до певної організації поза факторами чисто інструментального впливу, заради яких можна було би підтримувати таку прив'язаність [2]. Як відзначає Іверсон, відданість розвивається через процес ідентифікації, у якому людина переживає ідеї, цінності та/або установки з певної цілісної сукупності як продовження самої себе. Відданість також визнається у таких поняттях, як:

- прийняття та віра у цілі та цінності організації та/або професії;
- бажання докласти значних зусиль від імені та для блага організації та/або професії;
- намір здобути членство у організації та/або професії [7].

Мейер та Аллен пишуть, що відданий працівник – це той, хто залишається з організацією у лихі та добрі часи, регулярно приходиться на роботу, відпрацьовує повну робочу зміну, захищає та береже ресурси організації, поділяє організаційні цінності тощо. Таким чином, віддана робоча сила є додатковою ринковою перевагою для більшості організацій [14].

Дослідження організаційної відданості привертало увагу багатьох дослідників упродовж минулих десятиліть. Цікавість до цього поняття імовірно є результатом його зв'язків з іншими важливими аспектами поведінки працівників. Наприклад, організаційна відданість впливає на робочу продуктивність та кадрову плинність [16]. Портер та Стірс припускають, що суспільство загалом також отримує вигоду від організаційної відданості працівників через нижчу мотивацію змінювати роботу та вищу продуктивність праці [17].

Організаційна відданість вивчалася з різних теоретичних точок зору, зокрема щодо організаційної поведінки. Наприклад, було виявлено зв'язок організаційної відданості з робочою продуктивністю, кадровою плинністю, просоціальною поведінкою, мотивацією та особистим залученням [2]. Познанський та Блайн описують організаційну відданість та задоволення роботою як фактори, що стримують наміри працівників полишити роботу чи змінити її на іншу [18].

Намагаючись поєднати різноманітні підходи до поняття відданості, Мейер та Аллен запропонували трискладову модель відданості, яка сполучає різні дослідницькі бачення. На думку авторів, можна виділити такі три основні типи відданості, як афективний, відтермінований та нормативний.

Афективна відданість відноситься до емоційної прив'язаності працівника до організації, ідентифіка-

ції себе з нею та залучення у організаційні справи та процеси. Іншими словами, такий тип відданості позначає міру емоційної прив'язаності індивіда до певної організації. Така прив'язаність може існувати в силу ролі чи посади індивіда всередині організації, його відношення до організаційних цілей та цінностей, або ж в силу структури організації як такої. Відданість відтермінованого типу позначає тип відданості, заснований на збитках та витратах різного типу (наприклад, не лише фінансового, а й репутаційного тощо), які асоціюються у працівників з полишенням організації. У цьому типі відданості чим меншою є кількість альтернатив, реально доступних працівникам, тим сильнішою буде відтермінована відданість поточному роботодавцеві. Нормативна відданість покликається на почуття обов'язку працівника, утримуючи останнього всередині організації. На цей тип відданості впливають такі фактори індивідуального досвіду, як культура, загальна соціалізація та проходження процесів соціалізації у певній конкретній організації. Наприклад, у працівника буде сильна, стійка нормативна відданість, якщо його друг чи родич уже довгий час працює у цій організації та наголошує на важливості організаційної лояльності [14].

Коген вивчав культурну соціалізацію і перевіряв, чи індивідуальні параметри влади, соціальної дистанції, колективізму, (не)певності, фемінності/маскулінності пов'язані з рівнем відданості працівника [2]. Поєднуючи культурну модель Гофстеда та підхід Мейера-Аллена, Коген виявив, що культурні аспекти є значущими факторами передбачення множинних осередків відданості, а вимір колективізму пов'язаний з кожним із трьох типів відданості (афективним, відтермінованим та нормативним). На думку дослідника, індивідуальний баланс влади та соціальна дистанція були пов'язані з нормативним типом відданості, а непевність виявилася найбільше притаманною відтермінованому типу [2;6;14].

Ван Віанен досліджував співпадіння у вподобаннях щодо організаційної культури серед нових співробітників організації та кадровиків. Дослідник спершу порівнював вподобання щодо організаційної культури серед новачків у межах організації зі сприйняттям цієї культури іншими працівниками (Р-О порівняння). Потім порівнювали вподобання новачків із вподобаннями інших працівників (Р-Р порівняння). Культурні сприйняття та вподобання новачків охоплювали два виміри організаційної культури, а саме уважність щодо людей та уважність щодо досягнення цілей.

Результати досліджень показали, що занепокоєність новачків тим, чи їхні особисті вподобання співпадають із вподобаннями їхніх керівників (Р-Р порівняння), має сильний значущий зв'язок із організаційною відданістю (афективний тип) та намірами звільнитися чи змінити місце роботи. Високий рівень співпадіння Р-О, як зазначає Ван Віанен, не продемонстрував значущих впливів на афективні налаштування новачків у робочому середовищі [26].

Висновки. Результати нашої роботи показують, що існує зв'язок між корпоративною культурою та організаційною відданістю. Такий висновок має важливе значення для управління та розвитку, зокрема стосовно розвитку людських ресурсів та мотивації для працівників. Для певних типів корпоративної культури та певних типів організаційної відданості модель організаційного середовища працює краще, ніж для інших. Іншими словами, існує певна збіжність чи сумісність між типом організаційної культури та типом організаційної відданості, необхідним для ефективної мотивації співробітників усередині організації. Таким чином для цілей мотивації персоналу слід спершу визначити тип організаційної культури, аби потім виділити відповідний тип організаційної відданості, на який слід робити наголос усередині організації. Наприклад, в організаційній культурі згоди (консенту) найвищим управлінцям слід робити наголос на афективній відданості у розвитку ключового персоналу, аби такі відповідальні співробітники могли ефективно працювати на своїй управлінській посаді чи в певній організаційній ролі. Також вбачається, що афективно віддані працівники можуть зробити більший внесок у організаційну успішність, аніж їхні колеги з відданістю відтермінованого чи нормативного типу. У підприємницькій та конкурентній культурі для успіху організації рекомендовано наголосувати на розвитку відтермінованого типу відданості співробітників.

Наше дослідження також демонструє, що корпоративна культура та організаційна відданість мають вплив на робочу продуктивність. Це означає, що певний тип корпоративної культури та організаційної відданості може сприяти більшій продуктивності та успішності організації в цілому. Такий висновок може допомогти та посприяти роботі управлінців у декількох аспектах. По-перше, управлінці мають краще розуміти тип корпоративної культури, який панує у їхній організації, аби оцінити сильні та слабкі сторони такого типу культури у конкретному організаційному середовищі. Оскільки корпоративна культура впливає на поведінку співробітників, для управлінців може виникати потреба в оформленні, впровадженні та розвитку такого типу культури, який буде більш сприятливим для працівників та організації загалом. Управлінці також мають визначити ядро засадничих цінностей, які формуватимуть організаційний психологічний клімат. По-друге, найвищі управлінці в подальшому можуть визначити основний тип особистості, або тип персоналу, який найкраще підходить для обраної організаційної культури та відповідає призначенню управлінської роботи. По-третє, управлінці мають можливість мотивувати працівників із відповідним сприятливим типом організаційної відданості, потрібним для покращення успішності організації в цілому. Наприклад, якщо в організації переважає бюрократичний тип культури, то може існувати потреба її зміни, і відповідної еволюції організаційної відданості співробітників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Choe M. An empirical study of corporate strategy and culture in Korea. *Quarterly Review of Economics and Business*. 1993. Vol. 21, no. 2. P. 73–92.
2. Cohen A. Does cultural socialization predict multiple bases and foci of commitment. *Journal of Management*. 2000. Vol. 26, no. 1. P. 5–31.
3. Deal T., Kennedy A. *Corporate Cultures*. MA : Addison-Wesley, Reading, 1982.
4. Denison D. R. Corporate culture and organizational effectiveness. New York : Wiley, 1990. 267 p.
5. Deshpande R., Farley J. Executive insights: corporate culture and market orientation: comparing Indian and Japanese firms. *Journal of International Marketing*. 1999. Vol. 7, no. 4. P. 111–127.
6. Hofstede G. *Cultures' Consequences: International Differences in Work Related Values*. Beverly Hills : Sage, 1980.
7. Iverson R. Employees acceptance of organisational change: the role of organizational commitment. *International Journal of Human Resources*. 1996. Vol. 7, no. 1. P. 122–149.
8. Ковальчук О. Операціоналізація феномену соціальної відповідальності та концепція уявлень про роботу. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2015. Т. 3, вип. 1. С. 52–58.
9. Kamal B. Organizational culture: organisational adaptability and change – a study of Petronas : PhD thesis. Los Angeles, 1988.
10. Ключко А. Комплекс методик для дослідження психологічних особливостей традиційних та інноваційних стилів управління менеджерів в освітніх організаціях. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2019. Т. 1, вип. 12. С. 77–89.
11. Когут О. Теоретичні аспекти дослідження розвитку організаційної культури. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2018. Т. 2-3, вип. 9-10. С. 70–77.
12. Kotter J. P. Corporate culture and performance. New York : Free Press, 1992. 214 p.
13. Креденцер О. Дослідження типів організаційної культури загальноосвітніх навчальних закладів: вплив чинників мезо- та мікрорівнів. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2015. Т. 2. С. 53–59.
14. Meyer J., Allen A. *Commitment in the Workplace: Theory, Research and Application*. London : Sage, 1997.
15. Maksymenko S. Genetic consensus of personality lighting as methodology of application of technologies of psychological rehabilitation and psychological protection of population. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*. 2017. Vol. 21, no. 3. P. 12-19.
16. Pool S. W. Organizational culture and its relationship between job tension in measuring outcomes among business executives. *Journal of Management Development*. 2000. Vol. 19, no. 1. P. 32–49. URL: <https://doi.org/10.1108/02621710010308144>
17. Organizational commitment, job satisfaction and turnover among psychiatric technicians / L. Porter et al. *Journal of Applied Psychology*. 1974. Vol. 59. P. 603–609.
18. Poznanski P., Blime D. Using structural equation modeling to investigate the causal ordering of job satisfaction and organizational commitment among staff accountants. *Behavioral Research Accounting*. 1997. Vol. 9. P. 32–43.
19. Rashid M., Anantharaman R. A study of corporate culture strategy and culture. *Malaysian Management Review*. 1997. Vol. 32, September. P. 25–29.
20. Rodina N. The area of the psychological phenomena system modeling in Ukraine: development, results and prospects of research. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*. 2017. Vol. 21, no. 3. P. 56–60.

21. Sadri G., Lees B. Developing corporate culture as a competitive advantage. *Journal of Management Development*. 2001. Vol. 20, no. 10. P. 853-859.
22. Schein E. *Organisational Culture and Leadership*. San Francisco: Jossey-Bass, 1992.
23. Scholz C. Corporate culture and strategy: the problem of strategic fit. *Long Range Planning*. 1987. Vol. 20, no. 4. P. 78-87.
24. Schwartz H., Davis S.M. Matching corporate culture and business strategy. *Organizational Dynamics*, Winter. P. 30-48. 1981.
25. Steers R.M. Antecedents and outcomes of organisational commitment. *Administrative Science Quarterly*. 1977. Vol. 22. P. 46-56.
26. Van der Post W.Z., de Coning T.J., Smit E.V. The relationship between organizational culture and financial performance: some South African evidence. *South African Journal of Business Management*. 1998. Vol. 29, no. 1. P. 30-41.
27. Van Vianen A.E.M. Person-organization fit: the match between newcomers' and recruiters' preferences for organization cultures. *Personnel Psychology*. 2000. Vol. 53, no. 1. P. 113-150.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 2

Коректура • *Наталія Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Світлана Калабухова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 12,78. Замов. № 0822/337. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.